

*Chitwan, India - Marudal
Sriya Prasthimala*
भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ स्वीय ग्रंथमाला क्र. ६०
100.60

A. K. Basak
ऐतिहासिक
संकीर्ण निबंध खंड १ ला

Sankhya nibandha

Vol. 1

संपादक व प्रकाशक—
गं. ना. मुजुमदार,
चिं. ग. कर्वे,
चिं. ब. जोशी,

*edited by
G. N. Mujumdar
C. G. Kharne
C. B. Joshi*

चिटणीस-भा. इ. सं. मंडळ, पुणे

Chitwan, India

शक १८६५ आश्विन] किंमत १॥ रुपया [इ. १९४३ आक्टो.

1943

MR
954
M 289.1 A

मुद्रक
विठ्ठल हरि बर्वे,

पर्येषण मुद्रणालय, १९५१ शिवाजीनगर, पुणे २

MR
954
M289.1A

CATALOGUED

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ-पुरस्कृत-ग्रंथमाला

- (१) मठगांवचा शिलालेख (पृ. २४३-रा. य. चांचर्डकर. रु. २ व रु. १०१४)
- (२) पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् (पृ. ५०-कै. स. म. दिवेकर. रु. ८१० व ८८)
- (३) श्री शिवभारत (मूळ व मराठी भाषांतर-पृ. ५८९ मूल्य रु. ६ व ५०१२)
- (४) शिवचरित्रप्रदीप (पृ. ३२५-कागदी व कापडी. रु. ३११ व ४ आणि रु. ३१३११)
- (५) हिंदी शिल्पशास्त्र भाग १ ला. (पृ. २००-कै.रा. सा. रु. वि. वसे रु. ३ व रु. २)
- (६) शिवकालीन जंत्री शके १५५१-१६५० (पृ. २००-कै. ग. स. सरे रु. ५)
- (७) साधन-चिकित्सा (पृ. ३२०-वा. सि. येन्द्रे. रु. ३११ व रु. ३)
- (८) ऐतिहासिक पोवाडे (पृ. ६१५-य. न. केळकर. रु. ३ व रु. २११)
- (९) वाठारकर निर्यातकर-इतिहास (पृ. ३०० रु. १११ व १०३०३)
- (१०) भूनेश-आख्यान (पृ. ७५. ८१२ व ८१०)
- (११) कन्हाड, (पृ. ५४-श्री. य. रा. गुमे, बी. ए. ८८)
- (१२) ऐतिहासिक प्रस्तावना (पृ. ६००-कै. वि. का. राजवाडे रु. ३ व २०६ ८६)
- (१३) राजवाडे यांचे संकीर्ण निबंध (पृ. २९१ श्री. शं. ना. जोशी रु. २ रु. १११)
- (१४) राजवाडे संकीर्ण निबंध भाग ३ रा. (पृ. २८० श्री. शं. ना. जोशी २४१०१४)
- (१५) (१६) प्रकाशिन ग्हावयाचे ओढेन.
- (१७) पुंन्दरे-दमर, भाग २ रा. उत्तर पेशवाईतील पत्रव्यवहार (रु. ३ व रु. २११)
- (१८) The Escape of Shivaji from Agra (रावसो देशपांडे-रु. ३ व २११)
- (१९) लोककथा, पुस्तक १ लें (शं. ग. दाने कापडी, कागदी रु. १११ व रु. १, ११५ ८१४)
- (२०) पानसे घराण्याचा इतिहास (कै. ग. य. पानसे रु. ३ व रु. २११)
- (२१) कै. घाट्टेदेशास्त्री सरे-चरित्र (श्री. दा. मो. भट रु. २११ व रु. २११)
- (२२) लोककथा भाग २ रा. (पृ. ८०-श्री. शं. ग. दाने रु. १०८ व १०४ व १०४ व १०४)
- (२३) संपूर्ण भूयण (पृ. २३०-श्री. ग. गो. काटे-रु. १०८ व १०४)
- (२४) शिवचरित्रसाहित्य संग्रह ३ रा (शं. ना. जोशी व ग. ह. सरे पृ. २८२-रु. ३ व रु. २०८)
- (२५) राजधानी रायगड (पृ. १६४-श्री. वि. वा. जोशी रु. १ व ८१२)
- (२६) Shivaji (pp. 410-C.V. Vaidya Rs. 3 and Rs. 2-8-0)
- (२७) आळंदी (पृ. २०-श्री. ग. ह. सरे ८२)
- (२८) मठगांवचा शिलालेख : कुडाळप्रतिेतिहास (पृ. १६५ वालावलकर रु. १०२ व ८१२)
- (२९) पुंन्दरे दमर भाग ३ रा (२०८)
- (३०) मध्यमूर्तीश्वराची कविता । Library IAS, Shriha ८८)
- (३१) मराठ्यांच्या उत्तरेकडील MR 954 M 289.1 A-M 289 IV A ८१२)
- (३२) पेंदस्तुनि आणि स्फुट का ८१०)
- (३३) ज्ञानप्रदीप (पृ. १२५-ग्रं ००००८९७१ ४ ३.)
- (३४) पेशवाईच्या मावळीत (पृ. ३५) मूर्तिविज्ञान (श्री. ग. ह. सरे-रु. १०८ व १०४ ८८ व ३.)
- (३६) भाटल्ये घराण्याचा इतिहास-वि. वा. भाटल्ये पृ. ४४० ३११-१.
- (३७) किल्ले पुंन्दरे-रु. वा. पुंन्दरे पृ. १६२ कि. १-८१४
- (३८) किल्ले विशाळगड (पं. वा. शिगळकर पृ. १३-रु. १ व ८१२)
- (३९) श्रीशिवकाव्य (प्रकाशक-रु. ना. गो. गु. १११)

श्रीमंत बाबासाहेब घोरपडे, इचलकरंजीकर

जन्म इ. १८७०

मृत्यु इ. १९४३ आक्टो. २१

इतिहासाचार्य दत्तात्रेय विष्णु आपटे

जन्म श. १८०२ फा. शु. १३
इ. १८८१ मार्च १३

मृत्यु श. १८६५ आश्विन व. १४
इ. १९४३ आक्टो. २७

किंचित् प्रास्ताविक

आपल्या ह्या त्रैमासिकाच्या अंकाचे चाचणीतील प्रस्तुतच्या धोरणात अनुसरून-अंक पूर्ण रूपांत छोटेंसे पुस्तक म्हणूनच काढावयाचा व सामान्यतः शिलकी निबंध-टांचणांतील साहित्यासह नवे लेख त्यांत घ्यावयाचे-हा अंक ऐ. संकीर्ण निबंध खंड म्हणून काढला आहे.

मंडळाच्या पंधरवड्याच्या सभांतून सामान्यतः नवसंशोधित ऐ. कागदपत्रेच चिकित्सापूर्वक अधिक वाचलीं जातात, संकलनात्मक निबंध त्यामानानें कमी. वार्षिक सभांतून म्ह. संमेलन, वा वाढदिवस समारंभांत मात्र निबंधवाचनच अधिक होतें. तात्पर्य, ऐ. निबंधांचें प्रमाण ऐ. कागदपत्रांचे मानानें थोडें आहे. व विचाराच्या वाटेनें पाहतां मं. चें हेंच प्रमुख काम होय. म्हणून मं. च्या ग्रंथप्रसिद्धीकरणांतहि ह्याच प्रमाणानुसार ग्रंथ छपाई होते. व अशापैकींच हा निबंध-खंड आहे.

ह्या खंडांत श. १८३९ ते शक १८६५ मधील कांहीं निबंध घेतले आहेत. हे निबंध २१ असून ते १ घराणीं-व्यक्ति, २ शिल्पचित्रकला, ३ ग्रंथविषयक, ४ गणितज्योतिष, ५ तात्त्विक वृत्तांतपर अशा पांच विभागांतील म्हणून आले आहेत. इंग्रजी दोन निबंध शेवटीं जोडले आहेत तरी विषयदृष्ट्या ते ग्रंथविषयक ह्या तिसऱ्या विभागांतीलच होत. ह्या २१ निबंधांतहि केवळ नवीन घराणीं व्यक्ती ८, संकलनात्मक ९, सूचनात्मक २, उपोद्बलक १ व चर्चात्मक, १ असे ४, ५ स्वरूपभेद दाखवितां येतील व कालदृष्ट्या शिवकालीन ४, शिवोत्तर कालीन ६, शिवपूर्वकालीन ७ व इतर ४ असे हे निबंध म्हणतां येतील.

ह्या खंडांत आलेल्या निबंधाविषयीं येथें ह्याहून वेगळें कांहीं लिहिण्याचें कारण नाही. निबंधाला आवश्यक तेथें टीपा व सूचना दिलेल्या आहेत. आपापल्या परीनें सर्वच निबंध माहितीपूर्ण व उद्बोधक आहेत. त्यांतहि निबंध १४ मधील याज्ञवल्क्यांचा 'योगशास्त्रं च मत्प्रोक्तं' म्हणून सांगितलेला त्यांचा ग्रंथ म्हणजेच याज्ञवल्क्यगीतोपनिषद् हा ग्रंथ व त्यांची तिसरी सहधर्मिणी पत्नी गार्गी ह्या गोष्टीकडे नावीन्यदृष्टीनें वाचकांचें अधिक लक्ष्य जाणें इष्ट आहे.

तसेंच 'देशमुक्ती वतन' ह्याहि निबंधाकडे अंगुलिनिर्देश करणें त्याहूनहि इष्ट वाटतें. सामान्यतः ह्याच विषय शि. च. सा. खं. ७ च्या प्रस्तावनेत श्री. पुरंदरे ह्यांनीं चर्चिला आहे. त्यांतील कांहीं विचार ह्या निबंधांतील विचारांशीं जुळतात, तर कांहीं मतभेदाचे आढळतील. तेथें म्हटलें आहे 'शिवाजीनें गांववतनदारांच्या वतनदारांत

सरकारच्या सत्तेचा अनेक प्रकारचा पाचर मारण्याची तजवीज केली, ती राज्यक्रांतीच्या वळेस वतनदार वतनाच्या भिडेने प्रतिपक्षास साह्य करूं लागले म्हणून.' पृ. ४, पुढे पुनः पृ. ७ वर त्यांनी लिहिले आहे की, 'त्या काळी सत्ताधीशांच्या व ती आक्रमण करूं पाहणाऱ्या उद्योग्मुख चळवळ्यांचा देशमुखासंबंधी जो रागद्वेष दिसून येतो तो त्यांच्या वतनी कर्तव्यामुळे नसून, ते एकेच ठायी पिढ्यापिढ्या वाढल्यामुळे त्यांनी आपला जो वैयक्तिक दर्जा वाढवून घेतला त्यामुळे होय.' ह्याचाच स्पष्ट अर्थ ह्या सडांतील निबंधांत पृ. ६९ वर असा आला आहे की, 'शिवाजी किंवा राजनीतिकार हे देशमुखीच्या विरुद्ध नाहीत; देशमुखांच्या विरुद्ध आहेत.' असो. ह्या निबंधांतील सर्वच विवेचन साधार केलेले असल्यामुळे तो विशेष उल्लेखनीय वाटतो. विशेषतः ह्याप्रकारचे लेख, ऐ. राज्यकारभार-पद्धती कशी, राजकचेऱ्यांतील व लोककचेऱ्यांतील कामे कशी होत हे सांगणारे असल्यामुळे अधिक अपेक्षित आहेत.

प्रा. गोडे ह्यांचा निबंधहि अनिश्चय महत्वाचा व नवीन भर घालणारा झाला आहे.

१७१११४३

}

चिटणिसि
भा. इ. सं. मंडळ

ऐ. संकीर्ण निबंध खंड १

अनुक्रमणिका

प्रास्ताविक, अनुक्रमणिका, विषयसूची

प्रारंभी

निबंध

लेखक

पृष्ठ

१ व्यक्ति घराणीं

१ कन्नडकर ज्योतिषी घराण्याचा कांहीं पूर्व वृत्तान्त	वि. वा. जोशी, कन्नड ह्येद्राचाद	१
२ मीरजुमला	वि. वि. देशपांडे, बनारस	६
३ कोंडे देशमूक्त	कै. स. ग. जोशी	११
४ भाई राणेखान	कै. पां. न. पटवर्धन	१३
५ मल्हार गणेश यांचें आत्मवृत्त	ग. गो. सांडेकर, धार	१५
६ राणी मैनाबाई (संमेलन ३० वें.)	चिं. ब. लेले, धार	१८

२ शिल्पचित्रकला

७ सोळा हातांची शिवमूर्ति	चिं. ग. कर्वे	२४
८ अष्टादशभुजा महिषासुरमर्दिनी	य. खु. देशपांडे, यवतमाळ	२५
९ विदर्भांत सांपडलेल्या भूमिगत मूर्ति	"	२७
१० श्रीशिवाजी चित्रचर्चा	दि. वि. काळे	३०
११ रामटेक येथील चित्र (पा. स. १०१५५)	द. वा. पोतदार	३८
१२ मोर दीक्षित संग्रहांतील दोन तसाबिरा (संमेल. २७ वें.)	चिं. ग. कर्वे	३८

३ ग्रंथविषयक

१३ श्रीशिवभारत व श्रीपरशुराम (पा. स. २२१४९)	रा. दा. देसाई	३९
१४ श्रीमद्याज्ञवल्क्योपनिषद् आणि याज्ञवल्क्य— सहधर्मिणी (३० वें. संमेल. श. १८६५)	र. रु. पाटणकर, राजापूर	४१

४ गणित व ज्योतिष

१५ बिब्लिओथेक रॉयेल द बेल्जिक मधील भारतविषयक ग्रंथ	य. खु. देशपांडे	४९
१६ भास्कराचार्यांची कोष्टकें	द. वि. आपटे	५१
१७ अधिसंवत्सर-निर्णय	ब. द. आपटे	५३
१८ गौरी शंकर ज्योतिषी-दिल्लीकर (३० वें. संमेल.)	भा. रा. भालेराव, ग्वालोर	५४

५ तात्त्विक वृत्तांतपर

१९ देशमुक्ती वतन (३३वा वाढदिवस श. १८६५)	शं. ना. वत्स जोशी	६०
---	-------------------	----

६ इंग्रजी

२० दारा शुक्रोहरुत समुद्रसंगम (३० वें संमेल.)	प. के. गोडे	७५
२१ मंडळ-फारसी संग्रह सूची	एम. ए. चकताई डे. कॉ.	८९ १०१

ऐ. सं. निबंध खं. १

विषय सूची

आसनविशेष २५	भानपानहक १३
उत्तरक्रिया २४	मुद्रा ६९, ७०
घराणी १-२४	मुद्रा-सटवाजी जाधवराव
चित्रे ३०-३७, ३८	-४ माधवराव नारायण १४
ज्योतिष ५३	मूर्तिभंजन २९, ३०
दिव्य-रवा १२	मूर्तिप्रतिमाशास्त्र मूर्ति २९ वैदिक, जैन
दुष्काळ १७	२६, २७, २९, ३०, बुद्ध २९
देवतामूर्ति २६, २७	मूर्तीची ठेवण-प्रकार २४, २५
देशपाडे ६५	मृत्यु-राणेखान १७९१ डिसें. २२, १३
देशमुक्ती वतन ६९-७४	-गणेश संभाजी १७७९, १६
देसाई ६०	यात्रा २२, २३
धर्म कृत्ये २२	योगाभ्यास ४१
नवस सायास ५४	वतनदार व राजे ६५-६६
नाडगौडा ६०	वेद व भाष्य ५०
नांगर ७०, ७१	वंश-ज्योतिषी कन्नड कर-नारायण दैवज्ञ
नृत्य २४	२-राणेखान पठाण १३-१४
नौकानयन ५१	शिलालेख २६, २७
न्याय-इक्किशीशन ५१	शेरी जमीन १२
पाटिलक्री विक्री ११	सरदेशमुक्ती १५
पाटील=गौडा ६०	संवधी २२
प्रवास वृत्ते ५०	साडेतीन महिला १९
बाग १८	स्वार्थ ११
बाबती १५	होळीचे पोळीचा मान १३
भेट १७	

संकीर्ण निबंध खंड

खंड १

१ घराणीं व व्यक्ति

१ कन्नडकर ज्योतिषी घराण्याचा कांहीं पूर्ववृत्तान्त

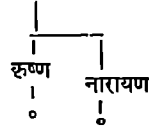
(श्री. विष्णु बालकृष्ण जोशी, कन्नडकर)

ह्या घराण्यास *यादव वंशांतील 'रामदेवराव' जाधव यांच्या वेळची ज्योतिषगुणाबद्दल राजसभेत सन्मान होऊन ताम्रपटावर सनद करून दान दिलेली भूमी पहिल्याइतकी राहिली नाही तरी थोडीशीच, एक नंबराइतकी, इनाम जमीन अजून वहिवाटीस आहे. मूळ सनद नसल्याने सांप्रतच्या सरकारने त्या जमिनीवर कर बसविला आहे. शक १२१५ च्या सुमारास या लेखकाच्या च्यंबक नांवाच्या पूर्वजाला ही मिळालेली सनद पाहिल्याचे कांहीं गृहस्थांकडून अजूनही सांगण्यांत येते. पण तो ताम्रपट कांहीं ओपत्तीमुळे विनाश स्थितीलाच पोचला असावा असे वाटते.

ज्या च्यंबक नामक पूर्वजांचे देवगिरी राजधानीस जाणे येणे असे त्याने स्वतः तत्कालीन श्रीज्ञानेश्वर महाराज यांस पाहिल्याचे पूर्वापार सांगत आले आहेत. 'मुहूर्त-मार्तंडकार' नारायण दैवज्ञ यांच्या पूर्वजांना व या कन्नडकर ज्योतिषांना 'देवगिरी सरकार' कडून कांहीं वर्षासनेंहि होती, पण ती पुढे शक सुमार १२३२ चे पासून बंद पडलीं असेहि शोध आहेत.

'मुहूर्तमार्तंड' या मुहूर्तविषयक उत्कृष्ट ज्योतिष ग्रंथाचे कर्ते श्रीनारायण-दैवज्ञ हे थुळ यजुःशास्त्रीय कौशिक गोत्री ब्राह्मण. यांनी आपली परंपरा स्वरूप ग्रंथाच्या शेवटीं अशी दिली आहे:—

आसीत् सासमणूरनामनगरे श्रीकौशिकस्यान्वयेऽनंतोवाजसनेयि पूज्यचरणो
माध्यंदिनीयाग्रणीः । रुष्णस्तत्तनयः श्रुतिस्मृतिविदामग्रेसरेज्योहरिस्तत्पुत्रः श्रुति-
वित्तदात्मजवरोऽनंतोमिहोत्री गुरुः १ अनंत-रुष्ण-हरि-अनंत—

नारायण दैवज्ञाचे पिते अनंत हे चातुर्मास्ययाजी असून ज्योतिष विद्येत पारंगत होते. नारायण हे प्रथम अनभ्यस्त होते पण पश्चात्तापाने गांवच्या जवळच महेश्वरमाळ ऊर्फ ह्यैसमाळ मधील गिरिजा देवीच्या जागृत स्थानावर जाऊन त्यांनी अनुष्ठान केले व सिद्धि मिळविली. प्रतिदिनी सूर्याची उपासना, अर्घ्यप्रदान करून व सूर्यनमस्कार ते घालीत. टापरगांवाच्या जवळच शिवनदी वाहत आहे तेथे त्यांच्या उपासनेची व सूर्यनमस्काराची जागा नियमित असे. एकाच ठिकाणी नमस्कार घालीत गेल्याने त्या सडकावर दोन्ही हातांचे, पायांचे, गुडघ्यांचे सोलगट चिन्ह उमटलेले अजून दिसून येत आहे. तेथे जवळच सूर्यकुंडाहे आहे.

कन्नड तालुक्यांत हे टापरगांव असून ते कन्नडच्या दक्षिणेस आठ मैलांवर आहे. वेरूळक्षेत्र तेथून १० मैल रहाते. त्यांनी स्वतःविषयी सांगितले आहे—

‘ख्यातं देवगिरेः शिवालयमुदक् तस्मादुदक् टापर-
ग्रामस्तद्वसतिर्मुहूर्तभवनं मार्तंडमन्त्राकरोत् ।’

“प्रसिद्ध असलेल्या देवगिरीच्या उत्तरेस शिवालय (वेरूळ = घृष्णेश्वर) आहे. त्याच्या उत्तरेस टापरगांव, तेथे रहात असतां ह्या मुहूर्तमार्तंड ग्रंथाची रचना झाली” इ. सासमणूर नामकगांवी पूर्वज रहात होते म्हणून वर्णन आहे; परंतु सासमणूर गांवाचा शोध लागत नाही.

टापरगांव हे ह्या घराण्याच्या ज्योतिषवृत्तीचे गांव. तेथे राहून नारायणशास्त्र्यांनी शिष्यांना पढवार्हे. ज्योतिषविद्येचे व वेदविद्येचे त्यांनी एक गुरुकुलच काढिले होते म्हटले तरी चालेल. याशिवाय त्यांनी इतरही कांहीं ज्योतिष ग्रंथ केल्याची प्रसिद्धी आहे. त्यांना किंवा यांच्या बंधूंना संततीचा अभाव झाल्यामुळे त्यांच्या घरांतील

†‘चरित्रकोश’ पृ. ४८९-९० वर आलेले नारायणभट्ट-चरित्र हे प्रयोगरत्नाकर म्ह. नारायणभट्टी इ. इ. प्रसिद्ध ग्रंथांचा कर्ता व विख्यात मीमांसक ह्याचे आहे. त्यांतच नामसादृश्यामुळे ह्या नारायणभट्ट दैवज्ञाचे चरित्राचा निर्देश दृष्टिदोषामुळे झाला आहे. ह्या नारायणभट्ट दैवज्ञाचे चरित्र कै. पं. शं. बा. दीक्षितरुत भा. ज्यो. ह्या विद्वन्मान्य ग्रंथांत पृ. २७७ वर, चरित्रकोश पृ. ३०६ ‘गंगाधर ३’ येथे व इतरहि

अमूल्य ग्रंथसंग्रह कालाच्या भक्ष्यस्थानी पडला. टापरगांव येथे त्यांची अद्याप जागा मोकळी पडलेली असून त्यांची एक समाधि आहे व एक आच्छादित कूप त्यांच्या वेळ्या आहे.

पैठणकर भगवद्भक्त एकनाथ महाराज व नारायण दैवज्ञ समकालीन होते; याला प्रमाण असें—

वाराणसी महापुरी । मणिकर्णिकेच्या तीरीं ।

रामजयंती माझारीं । ग्रंथ निर्धारी संपविला ८३

ते शके चौदाशे त्र्याणव । प्रजापतिसंवत्सराचें नांव ।

चैत्रमास महापर्व । अभिनव रामनवमी ८५

रुक्मिणीस्वयंवर-प्रसंग १८

‘त्र्यंकेन्द्र (१४९३) प्रमिते वर्षे शालिवाहन जन्मतः ।

रुतस्तपसि मार्तंडोऽयमलं जयतूद्रतः १ मु. मा. अलंकार प्रकरण.—

एकनाथ व नारायण दैवज्ञ यांनी एकाच शकांत आपापले ग्रंथ तयार केल्याचें वरील प्रमाणावरून सिद्ध होत आहे.

या नारायण दैवज्ञाचे बंधू रुष्ण यांना; प्रस्तुत लेखकाच्या पुंडिराज नामक पूर्वजाची, आनाबाई नामक बहीण दिली होती. असें त्या वेळच्या पत्रव्यवहारारून समजते. शिवाय, नारायण दैवज्ञ सस्त्रीक व त्यांचे बंधू रुष्ण हे दिवंगत झाल्यावर रुष्ण यांची स्त्री आनाबाई हिचेकडून त्या वेळच्या ग्रामस्थ मंडळींनी बाईचे बंधु धोंडराज यांना टापरगांव येथील ज्योतिष वृत्तीबद्दल जो कागद करून दिला तो अद्याप संग्रहांत कायम आहे.

कांहीं ग्रंथांत आले आहे. तेथे म्हटलें आहे कीं, नारायणभट्ट दैवज्ञास गंगाधर हा मुलगा होता; त्यानें ग्रहलाघव ग्रंथावर मनोरमा नांवाची टीका लिहिली आहे आणि त्याचा मातुल वंश विद्यमान आहे. पण वर जी माहिती आली आहे तीत आलेला वंश हा गंगाधराचा मातुलवंश आहे काय ? वरील माहिती लक्षांत घेतां हा वंश गंगाधराच्या चुलतीच्या भावाचा आहे. गंगाधराच्या आईच्या भावाचा म्ह. नारायण-भट्टाच्या मेव्हण्याचा नाही. शिवाय गंगाधराचाच वरील माहितीत निर्देश नाही. आफ्रेट सूचीत ग्रहलाघवावरील टीका मनोरमा दिली आहे. पण त्या टीकेचा कर्ता गंगाधर नसून कमलाकर सांगितला आहे. आणि ‘गोत्रे श्रीमति कौशिके समभवद्यः श्रीहरि स्तत्सुतोऽनंतस्तत्तनयः श्रुतिस्मृतिविदां नारायणोऽग्रेसरस्तत्सुनुर्ग्रहलाघवस्य विवृतिं गंगाधरः प्रस्फुटां । ग्रामे टापरनाम्न्यचक्रदिमां श्रीपर्वतीराश्रमे ॥ ह्या श्लोकांत ‘ग्रहलाघवविवृति’ किंवा ‘अलंकार-व्याख्या’ असें नांव गंगाधररुत टीकेचें आले आहे.—शं. ना. जोशी.

विठ्ठलपंत-शंकरभट्ट-^१ धुंडिराज
 २ बापू-धुंडिराज- [बहीण आनाबाई. ही टापरगांव
 येथे दिली होती.]- रंगनाथ-राजाराम-पांडुरंग-हरि-त्र्यंबक

विठ्ठलपंत याचे पूर्वज कोणी त्र्यंबक होते; त्यांस देवगिरीच्या राजसभेकडून देणगी मिळाली होती. हे प्रारंभी आलेच आहे. सदर वंशावळीतील शंकरभट्ट याचे पुत्र धुंडिराज व कन्या आनाबाई ही नारायण दैवज्ञाचे बंधूस दिली होती; व बापूचे पुत्र धुंडिराज व कन्या आनाबाई असा मतभेद आहे. ही आनाबाई संतानरहित निवर्तल्यानंतर टापरगांवची ज्योतिषवृत्तीही वडिलांनी सोडून दिली. विठ्ठलपंत यांचे वेळेपासून सदर जोशी घराण्यांत मुख्य दोन विभाग झाले. संततीकरितां दत्तक घेतल्यानंतर संतती झाली म्हणून दोन समान भाग होऊन दत्तकास 'दत्त' ही संज्ञा परंपरेनें चालली. व मुळचे जे घर त्यास मुळे हे नांव प्राप्त झाले. यामुळे कालांतराने दोन घरे झालीं. दत्तार्ची दोन व मुळ्यांचीं दोन अशीं हल्लीं मुख्य चार घरे विद्यमान आहेत. मध्यंतरी शक सुमारे १७०१ पासून दत्त व मुळे यांमध्ये आपसांतील वृत्तिसंबंधाने वाद चालू झाला. वादाचे स्वरूप थोडक्यांत असें—कन्नड, डांगरे, मोरडे, भिकारसेडे, बाहणी, हिवरसेड, गोताळे, अंधारवाडी, मालपूर, रिठी, हीं दहा गांवे निमेनिम वाठ्याचीं व बहिरगांव, दाभाडी, डोनगांव या तीन गांवांत मुळे यांचे दोन हिस्से व दत्त यांचा एक हिस्सा अशी वहिवट होती. परंतु दत्त यांनी कलह उपस्थित करून सरकारदरबार केले. हा वाद सुमारे ३०१३२ वर्षे चालू होता. मधून मधून पुष्कळ समेट व आज्ञा-पत्रे झालीं. तीं अस्सल पत्रे दमरांत अजून आहेत. त्यांपैकी कांहींचा सारांश असा--

नकल--

-० - -०-

पांडुरंग च
 रणां दृढ भाव
 पालाजी सुत
 सटवाजी जा
 धवराव
 (अष्टकोणी शिक्षा)

७ मागे अनाम देशमुख व देशपांडे मौजे दाभाडी
 प्रो कन्नड यासी लक्ष्मणराव जाधवराव मुठा तीसा
 मया तैन व आलफ वो राजश्री राजारामभट्ट
 जोसी [मुळे] कन्नडकर याचे जोशीपणाचे मौजे
 मारचे हिस्से व विनायकभट्ट (दत्त) याचा एक
 हिस्सा पूर्वापार चालत आला असोन आता वाद

घालितात. राजारामभट्ट यांनी पुणे मुकामी विदित केले तरी नवीन करू नये. त्यास हे ताक्रीदपत्र सादर केले असे. नूतन न करणे जाणजे छ २३ रज्जव.*

मोर्तब
सुद

कित्येक हुकमांत व पत्रांत 'सरकार दौलताबाद' असेंही लिहिलेले आहे. अजूनपर्यंत यादवांची बरीच मोठी जहागीर 'राजाचें देऊळगांव' या संस्थानला चालूं आहे.

शेवटीं, वरील वादाचा निर्णय आपसांतच लागला. त्यावेळची एक फारकती सांपडली आहे—

[नकल] § फारसती सके १७३५ युवानाम माह श्रावण वद्य ८१९ ते दिवसी लिखिते विनायकभट (दत्त) मै चिरादर को कन्हड वगैरे सरकार राज दौलताबाद सुभे खुजस्त बुनीयाद सुा सन १२२५ [हिज्री] कारणे सदरहू गावात १३ मुख्य भाग २ विभाग ४ या पुढे निमे निम वाटणी खुष रजावंदीने घेत देत जाणे कळावे. [सालीं साक्ष] कुळस्वामीची व त्राहणाची शपथ घातलेली आहे.

तालुके कन्नडपासून थोडें वायव्य कोणाला सुमारे १२ मैल पायरस्त्याने व २४ मैल गाडीरस्त्याने पाटण येथें श्रीमाहूरच्या देवीचें स्थान जागृत आहे; चाळीसगांवापासून दक्षिणेस ८१० मैल आहे. तेथेंच पूर्वी सुप्रसिद्ध भास्कराचार्य ज्योतिषी रहात होते. ग्रहगतिज्ञानार्थ पूर्वी शक १००० चे सुमारास तेथें स्फटिकमय जलयंत्रं केलेलीं होतीं.

‘ आसीत् सहकुलाचलाश्रितपुरे त्रैविद्यविद्वज्जने ।

सानासज्जनधाम्नि विज्जडविडे शांडिल्य-गोत्रो द्विजः ’

सहाद्रीच्या पश्चिमभागावर पुर= पाटण हेंच होय. हें पूर्वी फार मोठें शहर होतें. हें ठिकाण डोंगरावर आहे. तेथें देवीचें देवालय प्राचीन आहे त्यांत मुख्य स्थान अति-प्राचीन आहे पण देवालयाचा कांहीं भाग नंतर बांधला गेला असावा. कारण भास्करा-चार्यांच्या [शक १०३६-१११५] कालानंतर त्यांचा नातू चंगदेव हा देवगिरीच्या

* ह्या पत्रांतील कालोल्लेखाचे शब्द फारच संशयित आहेत. इतर भाषा इत्यादि आहे तसेंच विश्वास्य मानणें कठीण आहे.

§ हाहि लेखांतील शकांक व संवत्सरनाम, सुहूर सन इ. सर्व विसंगत आहे. पत्र मूळ पाहिल्याशिवाय प्रमाण मानणें अशक्य.

सिंघण राजाचा ज्योतिषी होता. भास्कराचार्य व त्यांचे वंशज यांनी केलेल्या ग्रंथांचे अध्ययन सर्वत्र व्हावे म्हणून पाटण येथे चंगदेवाने—

‘ श्रीभास्कराचार्यनिबद्धशास्त्रप्रस्तारहेतोः कुरुते मठं यः । ’

अशाविषयींचा शिलालेख सोदलेला सध्या देवीच्या देवळाला लागलेला आहे. चंगदेवाने स्थापन केलेल्या मठांतून तत्कालीन बरेच विद्यार्थी विद्याध्ययन करून रुतरुत्व झाले असावेत. माझे पूर्वजांना जगदंबेने प्रसन्न होऊन एक सप्तशतीची पोथी प्रसाद दिलेली अजूनपर्यंत देवगृहांत सुरक्षित आहे. सदरील पोथीचीं पाने बरींच जीर्ण असून त्यावर लेखनशक किंवा लेखकाचे नांव नाही. आरंभी कांहीं चित्रे देवीचीं एकेरी लाल रंगांत काढिलेलीं प्राचीन पद्धतीप्रमाणे आहेत. व ही वरील माहिती परंपरेने सांगण्यांत आली आहे.

ज्योतिषवृत्तींचं गांव कन्नडपासून पूर्वेस दोन मैलावर बहिरगांव म्हणून आहे. तेथे शक १६०० शेंच्या शेवटीं एक सत्पुरुष व कवि होऊन गेले. हे हिरापुरीमहाराज या नांवाने प्रसिद्ध आहेत. हे मूळचे उत्तर हिंदुस्थानांतून इकडे आलेले. सुप्रसिद्ध दौलताबादचे मानपुरी बुवा व हे समकालीन. मानपुरी बुवांचीं पदे सुप्रसिद्ध आहेत. यांचीं कांहीं पदे व अभंग आमचे संग्रहाला आहेत. यांचे शिष्य गोसावी श्री वेरुळ येथील मठांत रहात. तेथे त्यांनीं गुरुआज्ञेनें ‘शिवालय महात्म्य’ नामक एक ओवीबद्ध ग्रंथ ३६ अध्यायांचा केलेला सध्या उपलब्ध झाला आहे. श्रीहिरापुरी महाराज यांची समाधी शिवनदीचे तीरीं बहिरगांव येथे मठांत आहे. त्या समाधीच्या पुढच्या आंगास मध्यभागीं पुढील श्लोक सोदलेला आहे—

“ बहिरग्रामपुरी शिवात्मजतिरीं साक्षात् मुक्तीपुरी । तेथे संत हिरापुरी प्रगट जो कूटस्त बाह्यंतरी । सके शोडपते अठयात्तर तथा धाताच संवत्सरी । आषाढे नवमी समाधि दिवसां मध्याह्न श्रुक्ती बरी ” [१६७८ आषाढ शुद्ध ९ = इ. १७५६ जुलै ६]

२ मीर जुमला

(प्रा. वि. वि. देशपांडे, हिंदु विश्वविद्यालय, बनारस)

* कुतुबशाहीच्या रियासतीमध्ये व पर्यायाने दक्षिण हिंदुस्थानच्या सतराव्या शतकातील इतिहासामध्ये मीर जुमला याचे नांव वारंवार प्रामुख्याने येते. त्याचा उदय व अस्त एकाद्या धूमकेतूच्या उदयास्ताप्रमाणे अकल्पित झाला असला तरी धूमकेतू-

प्रमाणेच त्याच्या जीवनाच्या परिणामाची छाप मात्र त्या काळच्या इतिहासावर पडल्या-
खेरीज राहिली नाही. अदिलशाही किंवा कुतुबशाही मसनदीचे तत्कालीन इतिहास-
कार तर मीरजुमल्याला विसरू शकले नाहीतच; परंतु औरंगजेबासारख्याच्या सासगत
पत्रांमधून देखील या पराक्रमी पुरुषाच्या कर्तबगारीचे अनेक उल्लेख ठिकठिकाणी
सांपडतात. औरंगजेबाचे सुप्रसिद्ध इतिहासकार सर जदुनाथ सरकार यांच्या सदरील
चरित्राच्या पहिल्या खंडांत ह्या जुमल्याच्या हकीकतीबद्दल सुमारे १०० पृष्ठांचीं दोन
प्रकरणे खर्च पडलीं असून त्याच विषयावरील अगदीं अलीकडील लेखक शहिरुद्दीन
फरूकी यांनीही बऱ्याच सविस्तर रीतीने मीर जुमल्याच्या चरित्राचा समाचार घेतला
आहे. प्रस्तुत चरित्रविषयाची सविस्तर माहिती मराठीमध्ये फारसी उपलब्ध नाही. व
त्याच्या या वर उल्लेख केलेल्या दोघा प्रमुख चरित्रकारांनी त्याच्या चरित्रांतील एक
प्रमुख प्रसंग गाळला आहे; तसेंच सर जदुनाथ आणि फरूकी यांच्यामध्ये कित्येक
ठिकाणी विरोध उत्पन्न झाला आहे. तेव्हां मराठीमध्ये थोडक्यांत त्याचे शक १५७० ते
१५८० मधील चरित्र दावे व जदुनाथ आणि फरूकी यांच्यामधील विरोधाची छाननी
करावी या हेतूने हा निबंध लिहिला आहे.

मीर जुमला ह्याचे सरे नांव मीर महंमद सय्यद असे असून तो एक इराणी सरदार
होता. त्याच्या कर्तृत्वास एक जवाहिरीचा व्यापारी म्हणून सुरुवात झाली. व निरनिराळे
देश फिरत फिरत शेवटी तो शक १५५२ च्या सुमारास दरख्सनमध्ये स्थिर झाला.

जवाहिर्याच्या विद्येवर त्याने अलोट पैसा कमविला. परंतु त्याची जबर
महत्वाकांक्षा व त्याचे असामान्य कर्तृत्व त्याला तेथेच स्वस्थ बसू देईना. व आपल्या
डामडोलाने, मोहक वक्तृत्वाने आणि युक्तिकौशल्याने त्याने अचडुळा कुतबशाहा याज-
वर चांगलीच छाप बसवून तो थोडक्याच दिवसांत त्याचा मुख्य वजीर झाला.

कुतुबशाहीच्या कारभारांत एकदां याचा जम बसल्यावर तो आपल्या मालकास
तुच्छ लेखू लागला. आपल्या संपत्तीच्या जोरावर त्याने आपल्या पदरीं हजारों
घोडदळ व पायदळ सैन्य ठेविले व सदर सैन्याच्या मदतीने त्याने सारे पूर्व
कर्नाटक म्हणजे बंगळूरपासून कारोमांडेल किनाऱ्यापर्यंतचा प्रदेश कुतुबशाहीस जोडला
म्हणण्यापेक्षां आत्मसात् केला हे म्हणजे अधिक शोभेल. अशा रीतीने तो जरी नांवाला
कुतुबशाहीचा वजीर म्हणून मिरवत असे तरी प्रत्यक्षपणे तो बऱ्याच मोठ्या प्रदेशावर
स्वतंत्रच स्वामीत्व गाजवीत असे.

जुमला हा अशा रीतीने जरी महापराक्रमी सेनापती असला व जवळ जवळ
सर्व कर्नाटकांतील हिंदू पाळेगारांना जरी त्याने जेरीस आणिले असले तरी देखील
त्याला हतप्रभ करून वठणीवर आणणारा एक पराक्रमी हिंदू सेनापती निघालाच व
तो म्हणजे शहाजी हा होय. शक १५७१ मध्ये कैदेतून सुटका झाल्यानंतर शहाजी
बंगळूरस निघून गेला व तेथे तो सगळीकडे स्थिरस्थावर करून प्रायशः स्वतंत्रपणेच

वावरू लागला. इकडे मीरजुमला हा कर्नाटकामध्ये आपल्या मसनदीची सत्ता वाढवीत-
च होता. व होता होता हिंदू पाळेगारांच्या राज्याच्या सीमा ओलांडून तो विजापूर-
करांच्या हद्दीत शिरला. अशा रीतीने या दोन शाह्यांमध्ये भांडण उपस्थित झाले.
जुमल्यावर स्वारी करून त्यास हाकून देण्यास अदिलशाहाने शहाजीचीच योजना केली.
व शहाजीच्या जहागिरीची सरहद्दी कुतुबशाहीस मिडली असल्यामुळे त्याला ही काम-
गिरी इष्टच होती. जुमल्याच्या मदतसि राजा रायल, बिदनूरचा शिवाप्पा नाईक इत्यादि
किरकोळ पाळेगार बरेच होते. शक १५७३ च्या मार्गशीर्ष पौष महिन्यांत शहाजीने
मीरजुमल्याचा चांगलाच समाचार घेतला व त्यास गुर्ताच्या किल्ल्यांत कोंडून तह करा-
वयास भाग पाडिले. सदरील शहाजीची जुमल्यावरील स्वारी जदुनाथ किंवा फरूकी
हे दोघेही देत नाहीत. परंतु राधामाधवविलास-चंपूकार जयरामाने या स्वारीचे एका-
दशउल्लासामध्ये ११ व्या भागांत अगदी स्वतंत्रपणे बरेच सविस्तर वर्णन केलेले आहे.
व या विजयाने शहाजीची कीर्ति चहुंकडे पसरली असेही त्याने मोठ्या रसभरीत
भाषेत कथन केले आहे. सदरहू स्वारीच्या हकीकतीस केवळ एका समकालीन
काव्याच्या आधाराशिवाय दुसरा कोठे महत्वाचा आधार मिळतो किंवा कसे हें पाहात
असतां इंडियन् फॅक्टर, रेकार्ड्स भाग ९ पृष्ठ ९९ वर मद्रासेहून विलायतेस ता. १४
जानेवारी १६५२ मध्ये पाठविलेले एक बातमी पत्र छापलेले आहे, त्यामध्ये विजापूर
व गोवळकोंडे यांच्या दरम्यान युद्ध सुरू आहे. व बरेच दिवस हें युद्ध सुरू असून विजा-
पूरच्या सैन्याने नबाब मीरजुमल्यास गोवळकोंड्याच्या राज्यातील डोंगरांत कोंडून
टाकले आहे असा स्पष्ट उल्लेख सांपडला. त्यावरून जयराम कवीने रसभरीत वर्णन
केलेल्या काव्यांत जरी कांहीं अतिशयोक्ती असली तरी स्वारी प्रत्यक्ष झाली यांत संशय
नाहीं. सर जदुनाथ काय किंवा फरूकी काय आपल्या ग्रंथामध्ये आपण मराठी साध-
नांचा ग्रंथ लिहिण्याच्या कामां भरपूर उपयोग करतो असे म्हणतात मात्र, परंतु त्यांच्या
हातून हें काम यथास्थितपणे पार पडत नाही असे म्हणणे प्राप्त होते.

सदरीलप्रमाणे शहाजीने मीरजुमल्याच्या आपल्या राज्याच्या मर्यादा वाढविण्या-
च्या उद्योगाला जरी पायबंद घातला तरी देखील त्याने अगोदरच जिंकलेला मुल्लख
वेवढा मोठा होता व त्या मुल्लखापासून त्याला दरसाल प्राप्त होणारे उत्पन्न एवढे जबर-
दस्त होते की त्याच्या योगाने ती आपल्या कालामधील दक्षिण हिंदुस्थानातील सर्व
मातबर पुरुषांत श्रेष्ठ ठरला. सुमारे तीनशे मैल लांब व ५० मैल रुंद वेवढा मोठा
कर्माटकचा भाग त्याच्या जहागिरीत मोडत असे, व जहागिरीपासून त्याला दरसाल
४० लक्ष रुपयांचे उत्पन्न प्राप्त होत असे. तसेच या प्रदेशामध्ये हिऱ्याच्या व जवाहिरा-
च्या पुष्कळ साणी असल्यामुळे थोडक्याच दिवसांत त्याच्या जवळ २० मण वजनाचे
नुसते हिऱ्याचे सडे जमले. अशा या बलाढ्य सरदारास आपल्या पक्षास ओढून घ्यावा
अशी आदिलशाही मुत्सद्यास व मोगलांचा त्यावेळचा दरखानचा सुभेदार औरंगजेब

यांस साहाजिक्य इच्छा झाली. व त्यांनी त्या दिशेने आटोक ट प्रयत्नही केले. इकडे जुमल्याचे वाढत असलेले सामर्थ्य पाहून त्याचा स्वामी जो अबदुल्ला कुतुबशाहा याच्या मात्र उरांत धडकी भरली. व तो त्याच्या नाशाच्या उद्योगास लागला. शहाने त्याचे डोळे काढण्याचा कट केला परंतु मीरास त्याची बातमी अगोदरच समजल्यामुळे तो गोवळकोंड्याहून कर्नाटकांत निघून गेला.

आपल्या जिवावर बेतली हे पाहतांच मीर हा दुसरीकडे संधाने बांधण्याच्या उद्योगास लागला. औरंगजेब असली संधी हेरीतच होता. त्याने आपला कुतुबशाहाजवळील वकील, मीरकडे पाठवून बादशाहाच्या तर्फे रक्षणाचे त्याला आश्वासन दिले व मीरच्या मुलास पातशाही रुपेची खूण म्हणून पोषाक पाठवून दिला. मीरजुमल्याने बादशाकडे जाण्याची आपली तयारी दर्शविली. परंतु त्याने ही बातमी गुप्त राहावी अशी औरंगजेबास विनंति केली. सदरदूप्रमाणे औरंगजेबाने शहाजहानास कळविले. परंतु बादशाहाने ही बातमी गुप्त न ठेवतां कुतुबशाहास मीरजुमला आमचे दरचारी येण्याची इच्छा करतो आहे त्यास आपण मनाई करूं नये अशा अर्थाचे पत्र लिहिले. या पत्रामुळे किंवा इतर कारणामुळे जुमल्याची कुतुबशाहीतून निसटण्याची बातमी फुटलीच व अबदुल्ला कुतुबशाने मीरचा मुलगा महंमद अमीन यास व त्याच्या आईस व बहिणीस कैदेत टाकले. महंमद अमीन व मीरचे कुटुंबांतील इतर मंडळी यांच्या कदेसंबंधी सर जदुनाथ यांचे मत असे आहे की, महंमद अमीनने दारू पिऊन मसनदीचा अपमान केला म्हणून त्यास कुतुबने कैदेत टाकले व त्यावेळी मीर फुटल्याची बातमी प्रसृत झाली नव्हती. परंतु फरूकी यांनी जो पक्ष घेतला आहे तोच या ठिकाणी योग्य वाटतो. कारण महंमद अमीन याने वैयक्तिक दारू पिऊन जरी मसनदीचा अपराध केला असला असे गृहीत धरले तरी महंमदची आई व बहिणी यांना त्याजबरोबर कैदेत टाकण्याचे कांहींच कारण नव्हते. तेव्हां जुमल्याने आपली बायकामुळे व आपली मिळकत घेऊन या राज्यांतून निघून जाऊं नये म्हणूनच गोवळकोंड्यास जेवढी जुमल्याच्या कुटुंबांतील मंडळी हजर होती तेवढ्यांना कुतुबने कैदेत टाकले व त्यांची मिळकत जप्त केली. ही गोष्ट शक १५७७ च्या कार्तिकांत घडली. मासिर उल-उमरामध्ये फरूकी यांनी प्रतिपादन केल्याप्रमाणेच कैदेचे कारण सांगितले आहे.

मीर जुमल्याच्या कुटुंबाची कैद ही औरंगजेबासारख्या धूर्त व कावेबाज मुत्सद्याच्या चांगलीच पथ्यावर पडली. त्याने लागलीच दिल्लीस बादशाहास पत्र लिहून कुतुबशाहाने केलेल्या बादशाहाच्या अपमानाची बातमी कानावर घातली व त्यास वठणीवर आणण्यासाठी गोवळकोंड्यावर स्वारी करण्यास परवानगी मागितली. परंतु शहाजहानाने प्रथम कुतुबशाहास सामोपचाराचे पत्र लिहून जुमल्याचे कुटुंबास ताबडतोब सोडण्याविषयी फर्माविले. ते पत्र उशीरा पोहोचले. मध्येच कुतुब एकत नाही

असें पाहून, मीं आपल्या मुलास त्याचेवर पाठविलें आहे तेव्हां पुढें चाल करण्याची परवानगी या, असें पत्र लिहून औरंगजेबानें बादशहाकडून स्वारीची परवानगी मिळविली होती; हीं दोन्ही पत्रें एकदमच मिळालीं. परंतु यांपैकी पहिलें औरंगजेबानें दडपून दुसऱ्याच्या आधारावर गोवळकोंड्यावर स्वारी करून ता. २३ जानेवारी १६५६ रोजी म्हणजे १५७७ च्या पौषांत कुतुबचा पूर्ण पराजय केला. यावेळींच औरंगचा विचार गोवळकोंड्याचें राज्य सालसा करण्याचा होता. परंतु त्या हातचलासीची बातमी दिल्लीस पोहोचून गोवळकोंड्याशीं सहा करण्याचे सक्तीचे हुकूम आल्यामुळे नाइलाजानें त्यास तह करून परतवें लागलें.

या कपटीपणापासून जहिरुद्दिन फरूक्रीसाहेब औरंगजेबाचा बचाव करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न करतात. परंतु जदूबाबूंनीं औरंगजेबाचें एक पत्रच परिशिष्टांत दिलें आहे. त्यावरून त्याच्या दुष्ट हेतूवर चांगलाच उजेड पडतो. आपल्या मुलाला लिहिलेल्या पत्रामध्ये औरंगने “गोवळकोंड्याचें सर्व राज्यच उध्वस्त व सालसा करा, इतकेंच नव्हे तर त्या हलकट कुतूबशीं कांहीं बोलणें करण्याच्या मिषानें गांठ घेऊन त्याच्या मानेवरील त्याच्या शिराचा भार शक्य झाल्यास कर्मा करा.” असा उपदेश केला आहे. या पत्रावरून औरंगजेबाचा रुष्ण उद्देश स्पष्ट आहे व फरूक्रीचें समर्थन अगदीच लंगडें पडतें.

कुतुबनें मीरजुमल्याची कुटुंबांतील मंडळी स्वारीस सुरवात होण्याचे अगोदरच सोडून दिल्ली होती व त्यांच्यासह जुमला हा यापुढे दिल्लीच्या बादशहाचा एक मनसबदार म्हणून राहिला. त्याला शहाजहाननें ५००० ची मनसब व त्याच्या मुलास २००० रु. ची मनसब दिली. शक १५७८ च्या आषाढांत मीर दिल्लीस जाऊन पोहोचला. त्याच्या नजराण्यानें व देणग्यांनीं बादशहा व भोंवतालचें सर्व सरदार-मंडळ दिपून गेलें. मीरनें बादशहास आदिलशाही व कुतुबशाही व बरीदशाही सालसा करून साम्राज्यास जोडण्याचा सहा दिला व बादशहानेंही त्याचा सहा मान्य करून त्यासच मोठी फौज बरोबर देऊन या मोहिमेवर पाठविलें. अशा रीतीनें औरंगचा दक्षिणेतील तिन्ही शाखा बुडविण्याचा फारा दिवसांचा उद्देश सफळ होण्याच्या मार्गास लागला.

यापुढील मीरजुमल्याचें चरित्र स्वतंत्रपणें तितकेंसें उपलब्ध नाही. औरंगजेबाच्या हाताखालीं त्यानें या दक्षिणेच्या स्वारीमध्ये कल्याणी वगैरेसारखे किल्ले व आदिलशाहीच्या उत्तर सरहद्दीवरचा बराच मोठा भाग काबीज केला. परंतु दारानें शहाजहानचें मत वळवून तह करून युद्ध थांबविण्याचा हुकूम दक्षिणेंत पाठविला व लागलेच शहाजहान आजारी पडल्यामुळे औरंगजेबास दक्षिण जिंकण्याचें काम अर्धवट टाकून धार्वाडानें उत्तरेस जावें लागलें. जाताना औरंगनें जुमल्याची नेमणूक नवीन जिंकलेल्या मुलखाची व्यवस्था लावण्याकडे केली. हें वृत्त शक १५७९ भाद्रपदांत घडलें.

यावेळीं विजापुरास मिळविलेला मुलूस गमविणें किंवा राज्य गमविणें या दोहोंमध्ये पहिलें गमविण्यास औरंगजेब सहजच तयार झाला व त्यामुळें स्वतः उत्तरेकडे जावयाचें ठरवून त्यानें मीरजुमल्यास परिंडा घ्यावयास पाठविलें. मीरचा ह्या वेळचा औरंगजेबाजवळचा दर्जा फारच वाढला असून त्याच्या सल्ल्याशिवाय औरंगचे एक पानहि हालत नसे. व पुढील ज्या ज्या कांहीं उलाढाली त्यानें केल्या त्या त्या सर्व मीरच्या सल्ल्याला अनुसरूनच केल्या. याची साक्ष औरंगजेबाचीं साजगी पत्रेंच देत आहेत. परिंड्याच्या स्वारींत मीरजुमल्यास यश आलें नाहीं व तीन महिने वेढा घालून शेवटीं हात हालवीत परतावें लागलें.

परंतु पुढें वारशाच्या युद्धांत औरंगजेबास मीरचा फारच उपयोग झाला. शेवटीं जुमल्यास बादशहानें दिल्लीस येण्याचा हुकूम केला. तेव्हां दोघांनीं संगनमत करून औरंगनें मीरास कैदेत टाकलें व ज्यावेळीं त्याचें आसन स्थिर झालें त्यावेळीं जुमल्यास कैदेतून काढून त्यास मोठमोठे किताब दिले व तशाच मोठ्या मानाच्या जागा जहागिऱ्या देऊन आपला मुख्य वजीर केलें. यापुढील जुमल्याच्या चरित्राच्या भागाचा या निबंधांत विचार करावयाचा नसल्यामुळें हा निबंध येथेच पुरा केला आहे.

अशा रीतीनं मीरजुमल्याचें शक १५७० ते ८० पर्यंतचें चरित्र हें येथें थोडक्यांत दिलें आहे. मलिकंबरानंतर दक्षिणेंतील मोठा सेनापति व बडा मुत्सद्दी असें मीरजुमल्याचें वर्णन जुने इतिहासकार करीत असतात. पण त्याच्या कर्तबगारीचा उपयोग मलिकंबरप्रमाणें दक्षिणेंतील शाह्यांच्या संरक्षणाकडे मात्र झाला नाहीं. स्वार्थाकरितां त्यानें आपल्या धन्याशीं बेइमानी केली. व स्वतंत्र मुलूस संपादन केला व पुढें संधि घेतांच औरंगजेबास मिळून कुतुबशाहीविरुद्ध स्वान्या केल्या. त्याचा सारा उपयोग औरंगजेबास मात्र त्याच्या राज्यसंपादन करण्याच्या उद्योगांत फार झाला व याप्रमाणें दिल्लीच्या दरबारीं औरंगजेबास राज्य प्राप्त करून देण्यांत व तें मिळाल्यानंतर त्याच्या पदरीं मोठमोठीं जबाबदारीचीं कामे करण्यांत त्याची कर्तबगारी दिसून आली.

३ कोंडे देशमूस

(कॅ. स. ग. जोशी)

*मौजे कुसगांव तर्फ सेडेचारे येथील पाटीलकी कोंडे देशमूस यांची आहे त्यांतील आठवे तक्षिमेतील पिराजी बिन बावाजी कोंडे यानी आपली आठवी तक्षीम बावाजी बहिलमे मुसलमान यास विकली त्याबदलची हक्कीकत अशी आहे—

पुणे-महाबळेश्वर रस्त्यावर पुण्यापासून तेविसावे मैलावर नसरापुराशेजारी मौजे कामथडी हा गांव आहे. या गावास शिवगंगा ही नदी आहे. कामथडी हा गाव शिवछत्रपतींची मातोश्री जिजाबाई यांचा. तेथे देशमूस देशपांडे यांना हकदारी मिळत नसे. सारा हक्क वसूल आईसाहेबाकडे पावत असे. शिवापुरापासून कामथडीपर्यंत शिवगंगेचे पूर्व बाजूची नदीतीरावरील जमीनही जिजाबाई साहेब यांची शेरी म्हणजे स्यासगी मालमत्ता होय. याचा वसूल करण्यास आईसाहेब यानी नारो त्रिमळ पिंगळे हे कारकून ठेवले होते. त्यावेळी शंकराजी बिन संडोजी इंगुळकर हा या गावची पाटीलकी करित होता त्यास कानजी नाईक कोंडे हा त्या गांवांत हात शिरकावण्यास पाहू लागला तेव्हां संडोजी व शंकराजी पाटील बोलले कीं गांव मातोश्री आईसाहेबांचा येथे तुमचा कांहीं दाखला नाही; फुल हक्कदहक आईसाहेबांकडे. त्यांचा कमावीसदार गावास आहे. आम्ही नाईक. कोंडे यानें सिंहाडचा त्यावेळचा अमलदार शिद्धीअंबर (शक १५४५ ते १५५५) यास सांगितलें कीं देशमुखीचा हक्क पाटील स्यातो त्यास धरून आणून पारपत्य करावें. शिद्धीनें स्वारी पाठवून इंगुळकरास धरून आणणेचा प्रयत्न केला परंतु पाटलास ही सबर कळून ते स्वारी पोचण्याचे थोडे अगोदर बायका-मुलें घेऊन रातोरात गावांतून पळून गेले ते उजाडता आदिलशाही हद्दींत शिरवळचे नजीक पांडे या गावां गेले तेथेंच ते ८०-९० वर्षे राहिले. नंतर शंकराजीचे पुत्र भिकाजी व नातू शिवाजी हेही पांडे येथेंच नांदले. पणतू हिरोजी हा शाहू छत्रपती यांजवळ पाटीलकीचे वादास उभा राहिला. शंकराजी पाटील पळून गेल्यावर कामथडीची पाटीलकी बावाजा कोंडे देशमूस करूं लागला. या संधीस बहिलमे या आडनांवाचें एक मुसलमान घराणें पुण्याजवळ कात्रज व कोंढवे या गांवची पाटीलकी करित होतें. त्यांतील कांहीं पुरुष सधन असून सावकारी करित असत. बावाजी कोंडे यानें त्यास कांहीं पैक्याची नड लागलेमुळें कामथडीची पाटीलकी अल्लीभाई बहिलमे यास विकली. त्याचा मुलगा सुलतान आणि नातू वल्लीभाई यांनीं तें वतन अनभवलें. यावेळीं हिरोजी इंगुळकर हा पाटीलकीस अडथळा करून वादास उभा राहिला. हा वाद शाहूछत्रपतींनीं खेडेबारे हा प्रांत पंतसचीव यांचे हद्दींतील सचब त्यांचेकडे सोपवला. त्यांचे दरबारीं हा वाद दहा बारा वर्षे रेंगाळत पडला होता नंतर छत्रपतींनीं ताकीद केल्यामुळें हें काम नेटास लागलें. बावाजी कोंडे याचा मुलगा पिराजी नाईक कोंडे यानें शेवटीं इंगुळकरास निमे पाटीलकी देण्याचें कबूल केलें. त्यास हिरोजी इंगुळकर बोलला कीं, आजी १०-१२ वर्षे वादापायी सराब जालो आता रवा-दिव्य करीन; सरा जालों तर सर्वच पाटीलकी करीन. सोटा जालों तर गावातून निघोन जाईन. त्यावर हिरोजीने सातारप्रांती संडोबाची पाली येथें दिव्य केलें. रवा दिव्यांत सरा जाले-मुळें शाहूछत्रपतींनी पिराजी नाईक कोंडे आणि वल्लीभाईचा मुलगा बावाजी यांचे-कडून पाटीलकी काढून ती हिरोजी इंगुळकराचे हवाली केली आणि त्यास महजर

करून दिले. यानंतर बाबाजी मुसलमान पिराजी नाइक कोंडे देशमूस यास म्हणाले की आता आमचे पैक्याची वाट काय ! तेव्हां पिराजी नाइक कोंडे यांनी पैक्या करता पुष्कळ यत्न केले. परंतु पैका मिळेना. सबब कुसगाव येथील आपली पाटीलकीची आठवी तक्षीम घर वाडा सुद्धा बाबाजी वलद वलीभाई यास दिली. याच बहिलमे मुसलमानांचे भाउबंद वाइजवळील खांचटकी घाटाचे पश्चिम बाजूस कण्हेरी या गावचे निमे पाटील आहेत. यांचा घरठाणा, तेथे रामदास स्वामींचे शिष्य वासुदेव गोसावी, यांचे मठास लागून आहे. हे पाटील मुसलमान असलेमुळे होळीचे पोळीचा पाटलाचा मान यांनी मठास दिला आहे व मठपतीच होळीस पोळी लावतात. याच बहिलम्यांनी कण्हेरीचे मुसलमानांची पाटीलकी सावकारींत स्थाप्याचा घाट घातला होता परंतु त्या घराण्यातील एका कर्तृत्ववान आऊबाईने तो साधू दिला नाही. वाईचे विद्यमान पाटलांचेही आडनांव बहिलमे आहे असे शक १६११ चे कागदावरून दिसून येते.

४ भाई राणेखान

(कै. पां. न पटवर्धन)

१ पुढील पत्र शक १७०० श्रावण शु. १५, ता. ८ आगष्ट, इ. स. १७७८ चे असून, ते राणेखान वलद फतेखान पठाण याचे संबंधातील आहे. यांत पिंपळवडी गांव कुटुंबाचे बेगमीस सन सवा सवैनांत म्ह. इ. स. १७७६।७७ त राणेखान यास जागीर दिल्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे. हा राणेखान म्हणजे महादजी शिंद्याचा जीव वाचविणारा राणेखान पठाण होय. राणेखानाचे देवपूर (ता. सिन्नर, जि. नाशिक) येथे, व दुसरे ग्वाल्हेरीस या प्रमाणे दोन घराणां नांदत आहेत. राणेखान यांनी आपणांस अफगाणांच्या हातून सोडविले, हे आठवून महादजी शिंदे यांनी त्यास जहागिरी इनामें देऊन आपल्या स्ववासस्थान्यांत उजव्या बाजूस बसण्याचा मान दिला इ. वृत्त प्रसिद्ध आहे. हे घराणे ग्वाल्हेर येथे सवाशीवाले या नांवाने प्रसिद्ध आहे. राणेखान इ. स. १७९१ डिसें. २२ रोजी मरण पावला.

२. भाई राणेखान यांची वंशावळ खालीलप्रमाणे:--

१ राणेखान फतेखान--१ समशेरखान २ हसनखान

(१) (२) (१)

(२) समशेरखान--१ फतेखान, २ टिपूराजा ऊर्फ हुसेनखान *

(३)

(३) फतेखान--१ राणेखान २ डालेखान*

(४)

४ राणेखान--१ हसनखान २ फतेखान ३ महेंताबखान ४ टिपूराजा ऊर्फ

(५) (६) (७)

हुसेनखान* ५ हयातखान

(८)

५ हसनखान--१ नूरखान २ जमालखान

६ फतेखान-- १ शिकंदरखान २ आश्रफखान ३ मगबूलखान

७ महेंताबखान--मनवरखान

८ हयातखान-- राणेखान

९ हसनखान-- समशेरखान- शाबासखान

(१०)

१० शाबासखान--१ हसनखान २ समशेरखान+ ३ जमालखान+

(११)

११ हासनखान--१ राणेखान+ २ अजीमखान ३ अयमतखान

येणेप्रमाणे या घराण्याची वंशावळ आहे. राणेखानाचीं दोन पत्रे माझे संग्रहांत आहेत. जास्त माहिती देवपूर येथे व ग्वाल्हेर येथे राणेखान भाईच्या वंशाजांकडे मिळावी.

मराठी रि. उ. वि. २ पृ. २५४-२५५ वर चोटक वंशावळ आहे. त्यापेक्षां वरील वंश विस्तापूर्वक असल्यानें दिला आहे. वर म्हटलें तीं मनद येणेप्रमाणे—

*मोडी-अस्तल

श्री

{ श. १७०० श्रावण शु. १५
इ. १७७८ आगष्ट ८

० श्री

I Nam

श्री राजाराम नर

× A ×

पति हर्षनिधान मा

Commission

3819

धवराव नारायण

मुख्य प्रधान

७४ मा. अनाम देशमुख व देशपांडे पो कुंभारी सरकार दौलताबाद यांसी माधवराव नारायण प्रधान सुा. निसा सवैन मया व अलफ शक्रे १७०० विलंबी नाम संवत्सरे राणेखान वलद फतेखान पठाण पाटील कसवे देवपूर पो संगमनेर

* श. १८३९

सरकार मजकूर याणी हुजूर किले पुरंदर येथील मुकामी येऊन अर्ज केला की आपण बहुत दिवस साहेबाचे राज्यांत एकनिष्ठपणें चाकरी केली. याजकरिता साहेबी मेहरबान होऊन कुटुंबाचे बेगमीस मौजे पिंपळवंडी पो कुंभारी येथील जहागिरीचा अमल सन सबा सवैनांत इनाम देऊन पत्रे करून दिल्ली त्याप्रमाणे आपल्याकडे अमल चालत आहे. त्यास तेथील बाबती सरदेशमुखी सरकारची आहे ते हाली आपणास नूतन इनाम करार करून देऊन जाहागिरीचे अमलाची पेशजीची पत्रे आपल्याजवळ आहेत ती माघारी घेऊन मौजे मजकूरचा मोकासा व सावोत्रा सेरीज करून जाहागीर व बाबती सरदेशमुखीचे दरोबस्त अमलाची इनामपत्रें भोगवटियास करून दिल्ली पाहिजेत म्हणोन त्याजवरून मनास आणिता याणी सरकारांत बहुत दिवस एकनिष्ठपणें चाकरी केली यास्तव याचे चालवणे जरूर जाणोन याजवरी मेहरबान होऊन यास कुटुंबाचे बेगमीस मौजे मजकूर येथील जाहागिरीचा अमल पेशजी सन सवैनांत इनाम देऊन पत्रे करून दिल्ली. त्याप्रमाणे याजकडे अमल चालत आहे त्यास ती पत्रे हाली याजवरून सरकारात माघारी घेऊन मौजे मजकूरचे जहागिरीचा अमल पेशजी दिलहा आहे तो व बाबती सरदेशमुखी सरकारची आहे ती हाली नूतन इनाम करार करून देऊन एकूण मौजे मजकूरचे सेरीज मोकासा व सावोत्रा करून दरोबस्त अमल कुलबाब कुलकानू हलीपटी व पेस्तरपटी सेरीज हक्कदार व इनामदार करून यास इनाम करार करून दिलहा असे तरी मौजे मजकूर सदरहूप्रमाणे याचे दुमाला करून देऊन यास व याचे पुस्त दर पुस्त इनाम चालवणे दरसाल नवीन पत्राचा अक्षेप न करणे या पत्राची प्रती लेहून घेऊन हे असलपत्र याजवळ भोगवटियास परतोन देणे जाणिजे छ १४ रजब आज्ञा प्रमाण लेखन

सीमा

५ मल्हार गणेश याचें आत्मवृत्त

(श्री. गणपतराव गोपाळराव खांडेकर)

*मल्हार गणेश, गणेश संभाजी खांडेकर यांचे पुत्र होत. गणेश संभाजीकडे सन १७४८ व १७५३ मध्ये माळव्यांत कांहीं परगण्यांची कामाविशींचीं कामें असून १७५७ मध्ये त्यांजकडे औरंगाबादच्या बाजूला असलींच महत्वाचीं कामें होती. सन १७५९ अखेर त्यांजकडे उत्तर हिंदमधील कामगिरी आली. पाणिपतकालीं ते बुंदेलखंड व अंतर्वेदींत गोपाळ गणेश बर्वे यांचे बरोबर सरकारतर्फे गोविंद बहाळ हांचे

दिमतीस असत. त्यावेळीं गोविंद बहाळ व गणेश संभाजी या उभयतांमध्ये वितुष्ट आले. पुढे ओरिसाप्रांतावरहि अधिकार १७७७ मध्ये गणेश संभाजीकडे बुंदेलखंडांतील हिंदपतराजाचे पश्चात्, त्यांचे चिरंजीव सरजेतसिंग यांस राज्याधिकार आला तेव्हां मिळाला. त्यांच्या मुख्य कारभारावर पुण्याहून गणेश संभाजीची योजना होऊन त्यांच्या छावणीकरितां बाळाजी गोविंदाचे सरंजामांतील सबंध महोदर परगणा दिला गेला. त्यामुळे ते वितुष्ट वाढले असावे. व १७७९ मध्ये गणेश संभाजीची छावणी माळव्यांत नरसिंगगर संस्थानची जुनी राजधानी पाटण जवळ नेवज नदीतीरीं असतांना दादो नारायण महाजनी ह्यांच्या आधिपत्याखालीं बाळाजी गोविंदाचे फौजेनें त्यांजवर त्यांस नकळत छापा घातला. ह्यांत गणेश संभाजी कामास आले. त्या प्रसंगी मल्हार गणेश रणक्षेत्रांत हजर होते. तेव्हांपासून पुढील २२ वर्षांचा वृत्तांत मल्हार गणेश यांनी आपल्या मिते अधिक जेष्ठ वा ३ शनिवार संवत् १८५८ तारीख ३० मे सन १८०१ चे पत्रांत आपले बंधु जगनाथ गणेश व माधव गणेश ह्यांस लिहून कळविला. तो इतिहासोपयोगी साधन म्हणून महत्त्वाचा वाटतो. पत्रांत केवळ घरगुती मजकूर आहे तो वगळून इतर उपयुक्त भाग संकलीत करून मंडळ्यास सादर करित आहे. पत्राचा कागद जीर्ण होऊन काहीं ठिकाणीं फाटल्यामुळे जो मजकूर गहाळ झाला त्याबद्दल व सोडलेल्या मजकुराबद्दल सारांशांत विशेष खुणा केल्या आहेत.

मल्हारराव गणेश ह्यांचे आत्मवृत्त.

“ आज तीर्थरूप अण्णा कैलासवासी जाहल्यास चावीस वर्षे झाली...जेव्हां तीर्थरूप कैलासवासी जाहले तेव्हां आम्ही मातुश्रीचाई सुद्धां समागमेंच होतो. आणि तुम्हीं बऱ्हाणपुरास मोठीचाईसुद्धां होतां जेव्हां लष्कर लुटले तेव्हां अवघा सरंजाम लुटत गेला. आणि मातुश्रीची पालखी धरून घेऊन गेले. त्या फौजेत तीर्थस्वरूप दादो नारायण कैलासवासी होते. ते बाळाजी गोविंदाकडून लढाईस आले होते. आणि फौजेत तीर्थस्वरूप गोपाळ संभाजीनाना कैलासवासी होते. त्यांनी पालखीसुद्धां मातुश्रीस नानाच्या गोटांत पाठवून दिले. आणि आम्हास भाला लागला होता, ते आम्ही व पांडुरंगभट वगैरे दहा पंधरा स्वार निघोन चाळीस कोसावर पाणी मिळाले होते.—मग आम्ही तराणा गांव होळकरांचा आहे तेथवर पांडुरंगभट व आम्ही एकत्र राहिलो. मग आम्ही तीर्थरूपाचे सवरेकरतां तराण्यास राहिलो आणि पांडुरंग भट बऱ्हाणपुरास गेले. त्यानंतर श्रीमंत कैलासवासी अहिल्याचाईस भेटलो. चाई देसचे वचन बोलली कीं, “ तुमचे तीर्थरूप पांच कोसावरून इंदुरास गेले आणि भेट घेतली, तुम्ही सरदार आहात”...मग आम्ही श्रीमंत मातुश्री आनंदीचाईसाहेब व श्रीमंत चाजीरावसाहेब पांच वर्षांचे होते. ते आम्ही राजश्री राजाराम गोविंद दिवाण ह्या वेळेस होते. ते आम्ही ह्यांस पत्र पाठविले ते आम्हास जपतीच्या फौजेत भेट जाहली होती. तीर्थस्वरूप

बाबा^१ आम्हांस समागमे घेऊन गेले होते. ह्या समयाची भेट होती. त्यांनी फार खुशी होऊन पत्र पाठविले कीं, "तुम्ही लौकर या, श्रीमंताची भेट मी करवीन." ह्या पत्रावर आम्हीं महेश्वराहून मंडलेश्वरास गेलों. मग त्यांनीं X X X पुढें कोसभर येऊन भेट घेतली. आणि आम्हास लष्करांत घेऊन गेले. ते श्रीमंत मातुश्री साहेबांची भेट करविली. आणि मातुश्री साहेबां फार खातरजमा आमची केली. त्याजवर मग श्रीमंत दादासाो आले. ते बाईसाहेबासुद्धां सुरतेस गेले...आम्ही इंदुरांस आलों. आणि मातुश्री आमच्या शोधा करतां नानाचे येथून आम्हाजवळ इंदुरांस आली. तीर्थस्वरूप नाना कुंटुंबासुद्धां देसी गेले मग आम्ही...कैलासवासी तुकोजीराव होळकरास भेटलों. ते उठोन भेटले. बरे प्रकारे खबरसमाचार पुसला. ते इंदुराहून देशास कूच करून गेले. तीर्थस्वरूप तात्या^२ अहिल्याबाईजवळून आले. आम्हास सांगितलें त्याचप्रमाणें त्यांस सांगितलें. आम्ही इंदुराहून कूच करून पैशासांत सागर प्रांतीं आलों. तेथें सुरईस राजश्री गोविंद आप्पाजी सपरे भावजी दिवाणगिरीच्या कामावर^३ होते. त्यांनीं आमचे वर्तमान ऐकिलें ते येऊन भेटले आणि आम्हास सांगितलें कीं, "तुम्ही सर्व प्रकारें बेसरंजाम आहांत आणि हे दिवस गरमीचे. आतां चातुरमास बरसायेंत जवळ आली. त्यास तुम्ही चार महिने येथे राहा. दूसरा झाल्यावर मग जिकडे जावयाचें असेल तेथें जा." तेव्हां आम्ही तेथें त्याजवळ राहिलों. आम्हास त्यांनीं तीन वर्षे फार ममतेकरून ठेविलें. हिंदुस्थानांत काळ पडला होता. रुपयाचे पांच शेरप्रमाणें धारण होती. त्याकरतां आम्हीं अधिक राहिलों. त्यानंतर स्वस्त जाल्यावर आम्ही हिंदुस्थानांत आलों. आप्रचावर श्री पाटीलबाबा शिंदे कैलासवासी किल्यास लागले होते. त्या समई आम्ही लष्करांत आलों. परंतु आम्हाजवळ स्वारी कांहींच नव्हती. त्यामुळें पाटीलबाबांस न भेटलों. ॥ श्री ॥ मधुरेच्या मुक्कामी गोसावी राजे उमरावगीर चांची भेट केली. वळस पहिलीच होती. त्यांनीं समयासारखे सलूक केला. दोन घोडी येक उंट व डेरा एक दिला.....परंतु त्याचीही जागा खुब्यावर होती त्याजवळ पांच वर्षे आम्ही राहिलों. त्याची जागा सुटोन गेली ते पळून सोपे क्षेत्रास आपले फौजे-सुद्धां राहिले आणि पाटीलबाबाची त्यांची मरजी न पटली. त्याजवर आगन्यास इसमाईल बेग लागला. राजश्री लखबादादाची आणि इसमाईल बेगची लढाई लागली. तेव्हां मिरजाच्याकडून राजे उमरावगीर किल्ल्यावर आले होते. तेव्हां पत्रांत राजश्री लखबादादांस पत्रें लिहिलीं. तेव्हां दादांनीं आम्हांस किल्ल्यांत बोलाविले दादाची भेट आमची झाली. भेटी झाल्यावर आम्ही राजा उमरावगीरची भेट करविली. पंधरावीस दिवस गोष्टी लागल्या. किल्ला झाली करावयाचा त्याजवर पाटीलबाबांची फौज पन्नास

१ दत्तात्रय गणेश, २ विनायक गणेश, गणेश संभाजीचे पुत्र

३ सुरईस सपरे मंडळीकडे अद्याप जो एक बाग चालत आहे त्यास दिवाणाचा बाग म्हणतात.

साठ हजार आली. राजा उमरावगीर धरले गेले. फौज त्यांची लुटली + + + सून दादाच्या येथें किल्ल्यांत आम्ही गेलों होतों आणि + + + लष्करांत होती ती अवघी लुटली गेली आणि + + + लखबादादानी सांगितलें कीं, "तुम्ही आमचा कारकून + + + घेऊन राणेसां भाईच्याजवळ जा आणि लढाई न होऊ पावे" तेव्हां आम्ही नावेवर बसून आलों. ते तेथें तोपरिवंत राजा उमरावगीर धरले गेले आणि लष्कर लुटले गेले. मग आम्हास फौजेत जातां न बनले न किल्ल्यांत जातां बनले. तेव्हां आम्ही मातुश्रीचाई सोरवेस होती ते आम्ही आगऱ्याहून सोरवेस आलों. तेथें यमुनेवर रोहिला गुलाम कादर पडला होता त्याचे लष्करवाल्यानें आम्हांस लुटलें. तसेच आम्ही सोरवेस आलो. आणि राजा उमरावगीर पाटीलबावाचे येथून सुरवेस आलों. फिरून त्यांनीं आम्हांस बोलाविलें. त्याजवर पाटलिबावांनीं गोसाव्यास फिरून प्रगणे दिले, तेव्हां आम्ही फिरून त्याजजवळ राहिलों. फिरून प्रगणे लुटले. आणि राजाचा पाटीलबावाचा बिगाड जाला. त्याजवर आम्ही दोन वर्ष त्याजवळ राहिलों. मग त्यांची सरदारी बिगाडली. ते तर पहाडावर रोजगारास गेले. आणि आम्ही सोरवेस राहिलों एक घोडी मात्र आम्हाजवळ + + + तेव्हां + + + नचाब वजीरूल मुमालीक मरहूम* + + + होते. व राजे टीकैतराय दिवाण होते. - - - मोंगलाई दरबार. परंतु ईश्वर इच्छेकरून भेटीचा योग घडला. चार वर्षे रोजगार राहिला तदनंतर दिवाण व नचाबाशी बिगाड जाला. ते आम्ही राजा टीकायतरायाजवळ पांच वर्षे बेरोजगार होऊन त्या समागमें सराची साली आलों ... घोडी पांच होती. ती ब्राह्मणास दान करून दिली..... त्यामध्ये नचाब-साहेब व महाराजसाहेब दोघे देवआज्ञा जाहले. या बख्सेड्यांत आम्ही अधिक सराच झालों... आम्हांस... लखनीस राजा टीकैतरायचा तलाव सीतलाचा बाग सीतलेच्या मंदिराजवळ आमची हवेली आहे. या पच्यावर पत्र लिहिला तें आम्हाजवळ पोहचेल."†

माळव्यांतील खीरनें

६ राणी मैनाबाई

(चिंतामण बळवंत लेले, बी. ए., सं. धार.)

*माळव इतिहासांतर्गत परमार-पवार घराण्याच्या इतिहासाला भारताच्या इतिहासांत अनेक दृष्टीनें महत्वपूर्ण स्थान दिलें पाहिजे. माळव प्रांताला भारताचें केंद्र

† आसफुद्दौला, लखनऊचे. * श. १८६५ १ ह्या मजकुरांतील अवतरण-चिन्हें, विराम इ. मूळ लेखांतील नसावीत. मंडळाकडे आली ती नकल तशीच वर घेतली आहे.

या दृष्टीने भौगोलिक मूल्य तर आहेच, परंतु मध्ययुगीन काळांत परमारवंशाय राजांनी धार व उज्जयिनी या राजधानीच्या नगरांत वास्तव्य ठेवून आपले सत्तापद कित्येक शतके अजिंक्य म्हणून कायम टिकविले होते, याची साक्ष त्या काळचे शिलालेखादि अवशेष आजही पटवितात. या दृष्टीने त्या काळचा इतिहास वाचकांस रोचक जरी वाटला नाही तरी भावी पिढीस मार्गदर्शक व राष्ट्रच्या उज्ज्वल भवितव्यतेस अवश्य पोषक होईल, यांत तिळमात्र संशय नाही. याच परमार घराण्याचे वंशजांनी पवार या नावाने सतराव्या शतकाचे सुरुवातीपासून हिंदुपदपादशाहांचे आय संस्थापक छत्रपति शिवाजी महाराज यांनी अंगिकारलेल्या राष्ट्रकार्यास आपल्या शौर्यवीर्यादि गुणांच्या जोरावर सहकार्य दिले व पुढेही शाहु महाराजांचे कारकीर्दीत बाजीरावाच्या हिंदु-स्थानातील मराठा राज्याच्या विस्तारकार्यांत या पवार घराण्याचे प्रमुख अंग होते. व हिंदवी स्वराज्याचे रूपांतर साम्राज्यांत झाले. अशा पवार घराण्यांतील एका आदर्श महिलेचे जीवनचरित्र आज या त्रोटक लेखांत देण्याचे ठरविले आहे.

पेशवाईच्या उत्तर काळांत पुणे दरबारी जशी साडेतीन शहाण्यांची ख्याती होती तद्वतच माळव्यांत होळकर घराण्यांतील पुण्यश्लोक देवी अहल्याबाई, धारच्या राणी मैनाबाई पवार, शिंदे घराण्यांतील सुप्रसिद्ध बायजाबाई व इंदूर येथील प्रसिद्ध जोग उर्फ किचे घराण्यांतील रत्नमाबाई यांचीं नावे कर्तृत्ववान् महिला म्हणून प्रसिद्धीस पावलीं होतीं. युद्धकुशल यशवंतराव पवार पानिपतच्या (१७६१) संग्रामांत बेपत्ता झाल्यावर त्यांचे पुत्र संडेराव पवार हे धारच्या गादीवर सनदशीररीतीने बसले. त्यांच्या निधनोत्तर त्यांचे चिरंजीव आनंदराव पवार २ रे यांचा जन्म दक्षिणेत कवठेगांवां ता. ४ डिसेंबर १७८२ (कार्तिक वद्य ३० शक १७०४) रोजीं झाला. राणी मैनाबाई ही आनंदराव पवार यांची ज्येष्ठ पत्नी होय. मैनाबाईचा जन्म बडोदे येथें ता. २८ जून १७८५ (ज्येष्ठ वद्य ६ शक १७०७) रोजी आपल्या मावशीच्या घरीं झाला. मैनाबाईचे मूळ नांव 'दुर्गा' असें होते. श्रीमंत गोविंदराव यांची पत्नी गहनाबाई यांच्या बहिणीचीच दुर्गादेवी कन्या असल्यामुळे तिचे वाऱ्यावस्थेंतील लालनपालन व शिक्षण गोविंदराव गायकवाड यांचे देखरेखीखालीच झाले. त्यांचीच कन्या नर्मदाबाई धारच्या संडेराव पवारास दिलेली असल्यामुळे आनंदरावांच्या संगोपनाची सास जबाबदारी गोविंदराव गायकवाड यांचेवर ओघानेच आली. तेव्हां मैनाबाई व आनंदराव यांचे बालशिक्षण बडोदा येथेच बरोबर झाले. वयाचे तेरावे वर्षी बडोदे येथेच आनंदराव पवारांचा विवाह मैनाबाईशीं ता. १४ मे १७९५ (वैशाख शु. १० गुरुवार शक १७१७) रोजीं मोठ्या थाटामाटाने साजरा झाला. आनंदरावांच्या अज्ञानावस्थेंत संस्थानचा कारभार रंगराव महादेव ओढेकर हे पेशव्यांचे संमतीने पाहात असत. या लग्नसमारंभास तेही जातीने धारच्या अनेक प्रसिद्ध दरखदार मंडळीसह हजर होते. अहल्याबाईने आपले वतीने सत्काराम

पांडुरंग यास अहेर देवून बडोद्यास पाठविलें होतें. त्यांनीं पाठविलेल्या आपल्या सवें
 " पोवारांच्या भेटी झाल्या, जांवयास वखें, अंगठी, शिरपेंच व घोडा दिला " असा
 उल्लेख केला आहे. लघ्नसमयीं दुर्गादेवीचें वय सुमारे दहा वर्षांचें होतें.

मातृनिधनोत्तर आनंदरावांनीं धारेस जाऊन राज्यकारभार आपले हातीं घेण्याचें
 ठरविलें. आजोबांनीं पोरवय म्हणून तांतडी करून न जाण्याची पुष्कळ आगळ घातली
 परंतु तिचा कांहींही उपयोग झाला नाहीं. तत्पूर्वीच बडोद्याहून अमीन जमादार व हरिसिंग
 पागादार यांची धारेस ससैन्य रवानगी झाली होती. (च. रा. वेचें भाग ६ ले. ३२)

शेवटीं बडोदा सोडून ता. ३० मे १७९८ या दिवशीं आनंदरावांनीं श्रावण्यास
 येवून मजलसराय व गोकुळ पारस यांचे हातीं रंगराव ओढेकर यांचेकडे रथ वगैरे
 सामान पाठविण्यास निरोप पाठवून दिला. मालकाचे हातांत राज्यशकट देण्याची इच्छा
 नव्हती. त्याकरिता त्यानें आनंदरावांच्या आगमनांत सत्तेच्या जोरावर अनेक अडचणी
 उत्पन्न केल्या. परंतु आनंदरावांनीं श्रावण्याच्या राण्याच्या मदतीनें धारेस येऊन राज-
 सत्ता आपले ताब्यांत घेतली. उघड उघड मालकास विरोध होऊं नये, या हेतूनें रंगराव
 महादेव यांनीं धारंतून तात्पुरतें पलायन केलें. कांहींशी स्वस्थता प्रस्थापित झाल्यावर
 मैनाबाई धारेस आल्या. इ. १८०१ ते १८०७ या लहानशा कालमर्यादेंत धारच्या
 इतिहासांत अनेक स्थित्यंतरें झालीं, त्या सर्वांचें विवरण या जीवनवृत्तांतांत अप्रस्तुत
 होय. पण या महत्त्वपूर्ण घडामोडींच्या काळाचें थोडक्यांत वर्णन करावयाचें झाल्यास
 आनंदराव पवार यांच्या एका पत्रांतील उतारा उद्बोधक म्हणून सार्थी देत आहे. "हली
 सारे दवलतीत अडीच लक्षे उनपन होता कठीन आहे. भरम मात्र आहे. जे होतें ते
 घेवून गेले चाळसा वरसाचे. त्यात एक दिवाणीगिरीचा दरस आज दिवाणाचा दोन
 करावयाची आज्ञा. त्यांनीं उगें बसावें. बाबाजींनीं काम आज्ञेप्रमाणें करावें, हें
 कैसे चालते ? दोन दोन दरस वेतनें मी कोटून पुरे पाडूं ! दवलत किती ?" इ.
 (च. रा. वेचें भाग ६ ले. ४५). इ. स. १८०७ चे सुरुवातीपासून
 आनंदरावाची प्रकृति एकाएकी बिघडली. उपचार करण्याकरितां बडोद्याहून सोमेश्वर
 वैद्य तथा हकीम यांची ताबडतोबीनें रवानगी करण्यांत आली. किंचहुना गहनाबाई
 गायकवाड यांनीं रामराव काशी (सिक्रेनवीस) यांना आनंदराव व मैनाबाई यांस
 बरोबर घेवून बडोद्यास येण्याविषयी लिहिले. गहनाबाईचा डाकूरजीस नवस फेडण्याचा
 राहिला होता. अखेरीस सर्व इलाज निष्फळ ठरले व आनंदराव पवार यांस ता. ९ जून
 १८०७ (जेष्ठ शु. ३१ सं. १८६४ चैत्रादि) रोजीं मृत्यू आला. राणी मैनाबाईच्या
 संकटमालिकेस ऐन उमेदींतील वैधव्यापासून प्रारंभ झाला. दुःखांत समाधानाची गोष्ट
 इतकीच कीं, मैनाबाईस त्यावेळीं दिवस लोटले होते. त्यामुळें पुत्र झाल्यास गादीला
 मालक होवून बिघडलेली राज्याची घडी परत नीट बसविता येईल, या भावी आशेवर
 तिनें वैधव्य दुःख पचवून अत्यंत गांभीर्यानें राज्यकारभाराची जबाबदारी स्वतःकडे

घेतली. राज्याला मालक नाही, ही संधी साधून लेकवळा मुरारराव पवार यानें धुमाकूळ माजविण्यास प्रारंभ केला. होळकर, शिंदे तथा पेंढारी लोकांनींही धार राज्यांत वेळोवेळीं आक्रमण करून मुलुख बेचिरास करण्यास मार्गें पुढें पाहिलें नाहीं. अशा निराधार विरोधी परिस्थितींत तिनें बडोद्यास साहाय्यार्थ याचनापत्र लिहिलें. तिकडून ताबडतोब सत्ताराम चिमणाजी, बाळाजी लक्ष्मण, बापू रघुनाथ, रामचंद्र बाबूराव, सदाशिवभट पुराणिकआदि मंडळींची ससैन्य रवानगी करण्यांत आली. उद्भवलेल्या वावटळीचा बिमोड केल्यावर मैनाबाईस बाळंतपणाकरितां संरक्षित अशा मांडवगडावर पोहोचविण्यांत आलें. तेथें बाजबहादुरच्या महालांत ता. ११ डिसेंबर १८०७ (मार्गशीर्ष शु. १२ शक १७२९) रोजीं मैनाबाई प्रसूत होवून गादीचा वारस जन्मास आला. या बातमीनें मुरारराव पवाराची बरीच निराशा झाली. त्यानें कपटव्यूह रचून यापुढें गादीशीं हमानें इतबारें वागण्याची सास्त्र पेरून, चारश्याचा समारंभ झाल्यावर राणी मैनाबाईस बाळराजासह धारेस घेवून राहाण्याची गळ घातली. बाळराजाचा घात करून आपणाकडे राज्याची मालकी हस्तगत करण्याची महत्वाकांक्षा सिद्धीस तर गेली नाहींच. उलट अत्यंत हलासीच्या स्थितींत त्याला धोरेंतून पळून जावें लागलें. परंतु राणीवरील संकटपरंपरा अद्यापि संपली नव्हती. इ. स. १८१० सालीं एकाएकी बाळराजाला मृत्यू आला. त्यामुळें मैनाबाईवर राज्याची जबाबदारी व भावी राज्य-व्यवस्थेची चिंता येऊन पडली. मैनाबाईच्या अशा असाहाय स्थितींत दौलतराव शिंदे, लाडाबाई व तुळसाबाई होळकर यांनीं सात्वनपर पत्रें पाठवून आपली सहानुभूति (व्यक्तिगत) व्यक्त केली. परंतु यावेळीं पोकळ सहानुभूतिपेक्षां अधिक जिव्हाळ्याच्या साहाय्याची आवश्यकता होती. तो जिव्हाळ्याचा आधार मैनाबाईस आपली मावशी गहनाबाई गायकवाड यांचेकडून मिळाला. बाळराजाच्या मृत्यूनें तर गहनाबाईवर दुःखाचा डोंगरच कोसळला. त्यांनीं धारेस रामराव काशी यास कळकळींचें पत्र पाठवून कळविलें कीं, “ चि. दुर्गाबाई तरे लेकरू, आता सर्व प्रकारे भरवसा तुमचा; त्याअर्थी विशेष काय लिहिणे. कोणाच्या भरोश्यावर न राहता दोन्ही किल्ल्याचा बंदोबस्त ठेवावा. तुम्ही पिढीजाद सेवक. त्याअर्थी पवाराचें दौलतीस तुम्हाशिवाय दुसऱ्यास कळवळा चेणार नाहीं.” [शिकेनवीस दमर] धार संस्थानची अशी स्थिती पहातांच मुराररावानें फिरून वर डोकें काढण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्याच्या त्याहि प्रयत्नास यश आलें नाहीं. शेवटीं ता. ३० जुलै १८१६ रोजीं त्याला मृत्यू आला. तःपूर्वीच मैनाबाईनीं आपली बहीण ठकाबाई शिंदे ह्यांच्या मुलांस-रामचंद्रराव २ रें या नामाभिधानानें ता. १७ जून १८१० रोजीं यथाविधी दत्तक घेतले होते. त्यांचा विवाह बायजाई शिंदे यांच्या नातीशीं (सरुवा राजा) इ. स. १८२१ त झाला. हा लग्नसोहळा ग्वाल्हेर येथें मोठ्या धाट्यामाटानें साजरा करण्यांत आला. लग्नांत एकूण ३२५३९५-१४-६ खर्च झाला. नूतन वधूचें नांव अन्नापूर्णाबाई ठेवण्यांत आलें.

आतां मात्र राणी मैनाबाईस चार दिवस विसाव्याचे आणि समाधानाचे लाभले. संस्थानचा राज्यकारभार त्यांचेच सहघानें चालत असे. याशिवाय मैनाबाई आपल्या सासर्गीचा कारभार ईंडरचे वेणीराम भूधर यांचे साहाय्येने स्वतः मुखत्यारीने पहात असत. त्यांचा स्वतंत्र शिक्षा असे. त्यांचा दैनिक कार्यक्रम अनुकरणिय असाच होता. प्रातःकाळीं उठून स्नानोत्तर त्या गोप्रदान, तिळपात्र ताह्यण, सोन्याची टिकली इत्यादि दान, तसेंच कपिलापूजन व भागवतश्रवण करण्याचा त्यांचा नित्य परिपाठ असे. उरलेलें आयुष्य त्यांनीं धर्मकृत्यांत घालविलें म्हटलें तरी चालेल. त्यांना फक्त तपकीर ओढण्याची संवय होती. धार येथील प्रसिद्ध आनंदेश्वर मंदिर बांधण्याचें काम इ. स. १८२६ ते १८३४ पर्यंत चाललें तें त्यांनीं आपल्या पूज्य पतीच्या स्मरणार्थ बांधलें. मंदिर बांधण्यास एकूण रु. ४१,१७४-१४-९ खर्च झाला असून ता. ९ जून १८३५ या दिवशीं त्यांत शिवलिंगाची स्थापना करण्यांत आली. बांधकाम होत असतांना वेणीराम भूधर यांनीं अतोनात परिश्रम घेतले. यास्तव मैनाबाईंनीं त्यास ता. २४ जून १८३४ रोजीं सत्कार करून पोषाख, सोन्याची कंठी बक्षीस दिली. त्यांच्याच देखरेखीखालीं प्रसिद्ध टेकडीवरील कालिकेच्या पावथ्याचें काम सित † अशरीनचे सालीं रु. ९३१८-७-९ त झालें. याशिवाय धार येथील दुर्गाविनायकाचें मंदिर (स्वतःचे स्मरणार्थ), पंढरपूर येथील पद्मावती मंदिराचा सभामंडप, काशी येथील आनंदेश्वर, आपले गुरु वेदमूर्ति विठ्ठल शिवराम पैठणकर यांची पैठण येथील समाधि इत्यादि अनेक कामे करून कित्येक मंदिरांना व ब्राह्मणांना पूजेनिमित्त वर्षासनें करून दिलीं. या देणग्या आजही त्यांचे वंशांत चालूं आहेत.

आपल्या उत्तर आयुष्यांत मैनाबाईंनीं पुष्कळ यात्रा केल्या. इ. स. १८३१ त त्यांनीं महायात्रा केली. बरोबर बराच नातेवाईक, सरदार मंडळींचा जमाव होता. उज्जयिनी, चित्रकूट, गया, काशी उरकून त्या धारस परत आल्या. या यात्रेचा एकूण खर्च रु. १३६१८४-९-९ आहे. मैनाबाईंनीं वारेंत अनेक मंदिरांचें दर्शन घेतलें. सदर याद मोठी मनोरंजक आहे. उज्जयिनी, चित्रकूट, गया व काशी येथें त्यांनीं ब्राह्मणभोजनें केलीं व दुसऱ्या अनेक मंदिरांचे ठिकाणीं शिधा व दक्षणा ब्राह्मणांस वांटली. क्षेत्र काशी येथें वैशाख शु. १३ ते वद्य ८ पर्यंत २५८४ ब्राह्मणांना अन्नसंतर्पण करून विश्वेश्वरास बिल्वपत्राची लासोली वाहिली. गयेस तुळशीचा लक्ष वाहिला. मूळचंद गयावलाचें आदरसत्कारानें पूजन केलें. पूजनाप्रीत्यर्थ ताळेचंदीं रु. ८८८४ खर्च पडला आहे. प्रयागराज येथें तिळहोम व दररोज प्रयागमहात्म्य पुराण श्रवण करण्याचा परिपाठ होता. काशी येथें सोमवती, एकादशी, प्रदोष, दंपतीपूजन वगैरे व्रतांचें उद्यापन केलें. या महायात्रेंत दक्षणेप्रीत्यर्थ एकंदर १९८४२-१२-६ रु. खर्च झाला. प्रयाग येथें राणीनें वेणीदान करून प्रयागवळची सत्कारार्थ मिरवणूक काढून आदरानें बोळवण केली. धारस आल्यावर मैनाबाईनें गंगापूजनाचा समारंभ मोठ्या थाटानें

साजरा केला व संस्थानांतील सर्व मंडळींना प्रसाद दिला. इतकेंच नव्हे तर इंदूर (सुभेदार मल्हारराव होळकर), लष्कर (जनकोजीराव शिंदे), देवास (रुक्मांगदराव व आनंदराव पवार), जोबर (सबळसिंग), रतलाम आदि संस्थानिक व इतर जमिंदार मंडळीकडेहि प्रसाद पोहोचविला. धार येथें त्यांचा निवास आनंदेश्वर मंदिरांत असे. इ. स. १८१९ सालीं धार संस्थानशीं ईस्ट इंडिया कंपनीशीं दोस्तीचा तह सर जॉन मालकम साहेब यांचे वतीनें झाला. राणी मैनाबाईस मालकम साहेबांनीं आपली बहीण मानले होते. ह्यांची दुःखद कहाणी ऐकून साहेबमजकुरास फार सेद होत असे. अशा रीतीनें मैनाबाईची कालक्रमणा धार्मिक वातावरणांत व्यतीत होत असतां एकाएकीं ता. १८-१०-१८३३ रोजीं रामचंद्रराव पवार यांना मृत्यू आला. फिरून गादीला वारस कोण हा कठीण प्रसंग राणी मैनावतीवर येऊन ठेपला. गहनाबाई गायकवाड, चायजाबाई शिंदे आदींच्या सलचावरून राणी अन्नपूर्णाबाई यांनीं मळठण घराण्यांतील श्रीमंत यशवंतराव ऊर्फ भाऊसाहेब पवार यांचे ज्येष्ठ चिरंजीव मल्हारराव यांस ता. २० एप्रिल १८३४ रोजीं दत्तक घेतले. हेच द्वितीय यशवंतराव होत. यशवंतरावांच्या बाल्यावस्थेंत मैनाबाईनींच राजशकट चालविला. पण पुढें गृहकलहामीनें पेट घेऊन चांगलेंच उग्र रूप धारण केलें. त्यामुळें मैनाबाईनीं अति कष्टी होऊन दक्षिण यात्रेस जाण्याचा निश्चय केला. ता. ११-१०-१८४० रोजीं त्यांनीं आपल्या दक्षिण यात्रेला आरंभ केला. ओंकारेश्वराहून राक्षसभुवनास शनिदर्शन, वेरूळ, नेवासें, पैठण, तुळजापूर, नरसिंगपूर, बाशीं, जेजुरी, पुणे, आळंदी, देहू, भीमाशंकर, वाघाळे, मलठण, जातेगांव, कवठे, नाशिक, त्र्यंबकेश्वर, सप्तशृंगी उरकून त्या धारेंस परतल्या. दक्षिण यात्रेस एकूण रु. ६३३५६-७-० खर्च आला. महत्त्वाचे क्षेत्रीं मैनाबाईनीं ब्राह्मणभोजनें केलीं व बहुतेक ठिकाणीं दक्षणा वाटली. स्यास पंढरपूर येथें राणीचा मुकाम महिना सवा महिना होता. पंढरपुरास एकूण रु. १४५६१ खर्च झाला. त्यांनीं दागदागिने व पोषाख देवास अर्पण केले. यावेळींहि त्यांचेबरोबर बरीच आममंडळी होती. गृहकलह-प्रसंग रीसेडेंट क्लाडवेल यांचे मध्यस्थीनें निकालांत निघाला.

वरील अत्यंत चोटक विवेचनावरून धारच्या राणी मैनाबाईंच्या जीवनक्रमाची कल्पना वाचकांस येईल. या सडतर जीवनाचा उत्तरार्ध ईश्वरचिंतन, भजनपूजन, दाने इत्यादि धर्मकृत्यांनीं परिपूर्ण भरलेला आहे. त्या वेळचा पत्रव्यवहार हृदयंगम असून, त्यामुळें वास्तविक परिस्थितीचें यथातथ्य चित्र डोळ्यासमोर उभें राहतें. ता. २७ जुलै १८४६ रोजीं मैनाबाईंची सूनही दिवंगत झाली. मुनेच्या मृत्यूनें मैनाबाईंवर जबर आघात बसला. कांहीं दिवस अस्वस्थ राहून मैनाबाईंनीं आपली इहलोकची यात्रा भाद्रपद शु. १ मंदवासर* (इहिदे सप्तमसैन मयातैन व अलफ) आपल्या प्रिय आनंदेश्वर मंदिरांतच संपविली. मृत्युसमयीं त्यांचें वय सुमारे ६५ वर्षांचें होतें. निधना-

पूर्वी त्यांनीं एक सहस्र गोप्रदानाचा संकल्प केला होता. उत्तराक्रियेप्रतियर्थ एकूण रु. १४७३९-३-६ खर्च झाला. शोकनिदर्शनार्थ जातीनें होळकर, देवासकर, बरवन-गडकर, रुष्णराव दादा इंदूरकर, उदेगीर महंत महेश्वरकर, इंदूरच्या रत्नमाबाई किचे (जोग) इत्यादि मंडळी धारेस आली होती.

अशा धीरोदात्त, धर्मिष्ठ राणीचें विस्तृत चरित्र भावी पिढीस सचिंत उद्बोधक होईल यांत संशय नाही.

२ शिल्प चित्रकला

७ सोळा हातांची शिवमूर्ति

(चिं. ग. कर्वे)

*मूर्ति तांब्याची सुमारे नऊ इंच उंच आहे. मार्गं श्रीचक्रांकित प्रभातारेण आहे. ही समवंग टेवणीची (सरळ, ताठ, समपादसूत्रापासून झालीं किंवा वर काहीं च्युति न झालेली) शिवमूर्ति आहे. अशाच समवंग मूर्ति कोलंबो म्यूझियममध्ये शिवसूर्याची आहे. आवंग, समवंग व प्रतिवंग अशा तीन टेवणीपैकीं शांतस्थिति दाखविण्याच्या कामीं या समवंग टेवणीचा उपयोग चांगला होतो.

मूर्तिभोवतीं जें प्रभामंडल किंवा ज्वालामंडल आहे तसें बहुधा तांडवनृत्य करणाऱ्या नटराजाभोवतीं असतें. मंडलाला वर दैत्यमुख आहे. ही मूर्ति ऊर्ध्व तांडव-पाय धरून नाचणें-नटराजाची नाही हें उघड आहे. प्रभामंडलांत श्रीचक्र आहे.

शैवमूर्ति-शिल्याच्या नियमाप्रमाणें हिक्कामूत्रा (सांदे-मान यांची रेखा) वर हात नाहीत. हात सोळा आहेत. नटराजाला चार, दहा, चार, किंवा सोळा हात असल्याचे दाखले आहेत. प्रत्येक हातांत आयुधें आहेत. सोळा हातांच्या मूर्तीच्या हातांतील आयुधांची यादी पुढील श्लोकांत आहे.

अथ त्रिपुर-तांडव-ध्यानम्

देभिः षोडशभिर्युक्तं वामेगौरिसमाश्रितम् । स्कंदं दक्षिणपार्श्वे तु सव्यहस्ते
घृतांजलिम् ॥ १ ॥ अभयंडमहं चैव वज्रं शूलं च विधत्तम् । पाशं टंकं तथा दंडं नागं वै
दक्षिणे करे ॥ २ ॥ सव्यानुगं करं चैव वामे पूर्वकरं तथा । अनलं पुस्तकं चैव वरदं
केतुसेटकम् ॥ ३ ॥ घटां चैव कपालं च वामपार्श्वेऽग्निः करैः । सर्वलक्षणसंयुक्तं शेषं
प्रथमनृत्तवत् ॥ ४ ॥ शैवकारणागमे-सप्ततांडवमूर्तिस्वरूपाणि

ही मूर्ति 'अज्ञातवासी' संग्रहातील आहे. त्यांनीं दाखविण्यास दिल्याबद्दल त्यांचा आभारी आहे.

८ अष्टादशभुजा दशमुखा महिषासुरमर्दिनी

(श्री. य. खु. देशपांडे, यवतमाळ)

*भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या त्रैमासिकाच्या अंकांत पुणे नगर-संशोधन वृत्ताच्या २० व्या पानावर 'दहा तोंडांची देवी' असा एक लेख आहे. त्यांत पुणे येथे स्वाराच्या गेटाजवळ पंचमुखी मारुतीच्या मार्गे एक लहानसें देऊळ आहे. त्यांत एक अष्टभुजा देवी व दुसरी अठरा हातांची व दहा तोंडांची, अशा दोन मूर्ति असल्याचा उल्लेख आहे " ही एकवीरा अथवा हिंगलाज देवी असावी " असा तर्क केला आहे. " सर्व हातांत आयुधें असून त्रिशूलाला राक्षस लटकावला आहे...तोंडे उजव्या बाजूस पांच, डाव्या बाजूस चार व मध्ये एक अशी आहेत " याशिवाय " भद्रकाली ही अठरा हातांची असते म्हणून नृसिंहप्रासाद ग्रंथांत वर्णन आहे. पण त्या ठिकाणी ती आलीढासनांत किंवा सिंहस्थांत बसलेली असें वर्णन आहे. पण ही देवी उभी असून दहा तोंडांची आहे. " असेंहि म्हटलें आहे.

वरील लेख वाचल्यानंतर चांदा (मध्यप्रांत) येथें एका उंच माळावर असलेल्या प्रचंड शिलामूर्तीची (monolith) आठवण झाली. चांदा येथें बाबू पेटेच्या दक्षिणेस लाल पेटेच्या हद्दींत हा माळबरड आहे. तेथें मोठमोठ्या असंड शिला असून त्यावर भव्य मूर्ति सोदलेल्या पडल्या आहेत. या मूर्तीचा उल्लेख ग्यासिटिअरमध्ये असून त्या हल्लीं पुराणसंशोधन सान्यानें आपल्या संरक्षणाखाली घेतल्या आहेत. त्या मूर्तीचा काल निश्चित नसून कोणी कोमटी सावकारानें घडविल्या अशी दंतकथा आहे. या मूर्ति गणेश, मत्स्य, कच्छ, वाराह, शिव इत्यादिकांच्या असून त्यांतच दोन देवीच्या मूर्ति आहेत. ह्या मूर्ति माळावरच अर्धा भाग जमिनींत असलेल्या मोठ्या दगडावर कोरलेल्या आहेत. एका दगडावर अष्टभुजा देवीची मूर्ति आहे व दुसऱ्या दगडावर अष्टादशभुजा, दशमुखा महिषासुरमर्दिनीची मूर्ति आहे. दोन्ही मूर्ति जमिनीशीं सपाट निजलेल्या स्थितींत आहेत. अष्टादशभुजा देवी असलेला दगड सरासरी दहा फूट लांब व सहा फूट रुंद आहे. डोकें दक्षिणेकडे असून पाय उत्तरेकडे आहेत. हें मूर्तीवर्णन वरील पुणे नगर संशोधनवृत्तांत दिलेल्या वर्णनाशीं तंतोतंत जुळतें. पायाशीं महिषासुर पसरलेला असून डावीकडे महिषाचें शीर तुटून पडलें असून घडांतून राक्षस निघाला असून त्यावर त्रिशूळ रोविलेला आहे. डाव्या भुजापैकीं एका हातांत राक्षसाचें शीर आहे.

अष्टभुजा देवी ही शंभुनिशुंभादि राक्षसांचा संहार करणारी अष्टभुजा नारायणी होय आणि प्रसिद्ध महिषासुरमर्दिनी देवीची कथा आणि वर्णन आपणांस देवी भाग-

वत या प्रसिद्ध पुराणांत वाचावयास मिळते. ज्ञानकोशांत महिषासुर या नांवापुढे, 'हा रंभना दानवास महिषीपासून झालेला पुत्र होय. यानें हेमगिरावर वायुभक्षण करून तप केलें. तेन्हां 'पुरुष व्यक्तीपासून तुला मृत्यु येणार नाही.' असा ब्रह्मदेवानें वर दिला. पुढें 'त्याला अष्टादशभुजा देवीनें मारलें अशी कथा देवी भागवतांत आहे.' अशी माहिती दिली आहे.

आज ज्या देवादिकांच्या मूर्ति आपणांस पूर्वाकाळीं घडविलेल्या दृष्टीस पडतात त्या, पुराणादि ग्रंथांत दिलेल्या वर्णनानुरूप दिसतात. व त्यांचें स्वतंत्र मूर्तिशास्त्र बनलेलें आहे. आज तें शास्त्र जनसमाजांत प्रसृत नसल्यामुळें कोणत्या देवतेची मूर्ति यासंबंधीं ओळख सुद्धां राहिली नाही. या कारणामुळें भलत्याच देवतेची मूर्ति म्हणून लोकांत रूढ होते व असले चुकीचे प्रकार सर्वत्र दिसून येतात.

उदाहरणार्थ, भांदक (चांदा जिल्हा) येथें तांडवनृत्य करीत असलेली शिवाची हंडमालाधारी मूर्ति राक्षसाची मानण्यांत येते. तेथेंच बौद्धांच्या लेण्यांत असलेल्या बुद्ध-मूर्ति (भिवसेनाच्या) भीमसेनाच्या समजून, त्या टेकडीस भिवसेनाची टेकडी म्हणून समजतात. कळंब (जि. मनमाड) येथें १०१२ वर्षांपूर्वी सांपडलेल्या अक्षमाला-कमंडलुधारी पार्वतीच्या मूर्तीस अनुसूयेची मूर्ति समजून तिचें पूजन करण्यांत येतें. बार्शी टाकळी येथील प्राचीन मंदिर विष्णुगृह होय असें तेथेंच सभामंडपाच्या भिंतीवर कोरलेला प्राचीन लेख सांगत असून, तेथें विष्णुच्या ऐवजीं सिंहासनावर देवीची मूर्ति मांडून तिची पूजा करतात व ते देवीचें मंदिर म्हणून हल्लीं प्रसिद्ध आहे. वरंगळ (निजामस्टेट तेलंगण) येथील पद्माक्षी देवीच्या मंदिरानें तर लोकभ्रमाचा कळसच केला आहे. ही देवी हनमकांडा येथें एका टेकडीवर गुहेत आहे; तिच्या पूजेकरतां एका ब्राह्मणास सरकारांतून इनाम आहे. त्याचप्रमाणें अश्विनभासी नवरात्रांत तेथें मोठा उत्सव होत असून यात्राही भरते. मला कांहीं वर्षांपूर्वी ह्या देवीच्या दर्शनाचा योग आला तेव्हां पाहिलें, तर काय ! ही वैदिक धर्माचा देवता मुळींच नसून तें स्थान जैनधर्माचाचें आहे. ज्या मूर्तीचें पूजन पद्माक्षी देवी म्हणून करतात ती मुळीं देवीची मूर्तीच नव्हे. पाठीमागे सडकावर पार्श्वनाथाची नम्रमूर्ति उभी सोदली असून त्या मूर्तीच्या पायाजवळ उजव्या बाजूस पुरुषाची मूर्ति व डाव्या बाजूस स्त्री-मूर्ति हातांत उपायन घेऊन बसलेली कोरली आहे. या मूर्ति बहुधा गुहेत पार्श्वनाथाची मूर्ति सोदविणाऱ्या भक्त-भक्तिनीच्या असाव्या. ही गुहा जैनांची आहे असें मानावयास आणखीही नम्र तीर्थकरांच्या मूर्ति त्या गुहेत आहेत; इतकेंच नव्हे तर गुहेबाहेर पहाडाच्या भिंतीवरही पार्श्वनाथांच्या अनेक नम्रमूर्ति सोदविलेल्या आहेत व शिवाय या गुहेबाहेर एक चौकोनी स्तंभ उभा असून वर पार्श्वनाथांच्या मूर्ति व सुमारे १२ व्या शतकातील तेलगु लिपींत लिहिलेला शिलालेखही आहे. याप्रमाणें वैदिक धर्माचा मूर्तीसंबंधानें वैदिकधर्मानुयायी जनतंत बरेच अज्ञान आहे. निरनिराळ्या स्थळीं अस-

लेल्या मूर्तिसंबंधाने अभ्यास करून त्यांच्यासंबंधी ज्ञानाचा प्रसार जनतेस होणे अवश्य आहे.

१ विदर्भात सांपडलेल्या भूमिगत मूर्ति

(श्री. य. खु. देशपांडे, यवतमाळ)

*या चारपांच वर्षांत वऱ्हाडांत अनेक ठिकाणीं सणतांना जमिनींत मूर्ति सांपडल्या. त्यामुळे या विषयाकडे लक्ष वेधले. माना (जी. आय. पी. रेल्वे) येथे एका मुसलमानास शेतांत सणतांना रामाची मूर्ति सांपडली. ती उत्कृष्ट असून रामाचे गंध आणि सतिचे कुंकू अंगचेच आहे. बाशीं-टाकळी येथे जैनांच्या अनेक मूर्ति एकत्र अशा जमिनींत मिळाल्या. पार्श्वनाथाचे शिरपूर येथे गांवाचाहेर प्राचीन मंदिर आहे तेथेहि आवारांत एकत्रित अशा जैन मूर्ति जमिनींत सांपडल्या. तळेगांव दशासर येथे शेतांत केशवाची मूर्ति गांवाचाहेर शेतांत सणतांना आढळली. मेहेकर येथे पुन्हां एक बालाजीची मूर्ति भूमिगत आढळली. मांगला-देवी येथे एका मंदिराजवळ विष्णूची मूर्ति निघाली. वणी येथे मारुतीच्या मंदिराजवळ पाया सोदात असतां विष्णु, चतुर्भुज वराहावतार आणि नंदी अशा मूर्ति सांपडल्या. नंदीच्या मूर्तीचा विशेष हा आहे की, समोर एक गण उभा असून नंदीस कांहीं चारतो आणि एक गण डाव्या बाजूला उभा असून नंदीवरील झुलीचीं बंधने बांधीत आहे. यानंतर नुकतेच दोन महिन्यांपूर्वी प्रसिद्ध अशा माहूर क्षेत्रांत एका मुसलमानास आवारांत सणीत असतां पांच जैन मूर्ति मिळाल्या. १५ हात खोल सणल्यावर भुसभुशीत अशी राख लागली. त्या राखेंत व्यवस्थितपणे ठेवलेल्या या मूर्ति आढळून आल्या. भूमिगत करतांना मूर्तीची पूजा केली त्या वेळचे गंधहि मूर्तीवर कायम होतें. या मूर्तीपैकी एक पद्मावती देवीची मूर्ति असून ती पांच फूट उंच आहे. दुसरी एक पार्श्वनाथाची बैठी मूर्ति असून ती दीड फूट उंच आहे. दोन्ही मूर्ति काळ्या पाषाणाच्या गुळगुळीत असून कलेचे उत्कृष्ट नमुने आहेत. या दोन्ही मूर्तीच्या पटावर उत्कीर्ण लेख आहेत. बाकीच्या तीन मूर्ति पार्श्वनाथाच्या असून दोन बैठ्या व एक उभी आहे. या मूर्ति सरासरी एक-दीड फूट उंचीच्या आहेत. पार्श्वनाथाच्या मूर्ती-खाली " लाल राउत बिकल राउत बिजसीह राउत लाकि राउत । लि " अशीं अक्षरें आहेत. आणि पद्मावती देवीच्या आसनावर खालील लेख आहे.

१॥ स्वस्तिश्री संवत् १९९८ श्रीवार्तिरागाश्रित रावदेव्या देवांगना क्षोणिपती विभक्ता । प्रतिष्ठिति मंगलसद्गधीरौ सौधर्मसोपानमिवोन्नमन्तौ ॥ मंगल महाश्रीः ॥

माहूर येथे आज जैनांची वस्ती मुळांच नाही, जैन मंदिराचे अवशेषही पण दिसून येत नाहीत. पोलीस स्टेशनच्या आवारांत भद्र जैन मूर्तीचे अवशेष बरेच दिवसांपासून ठेवलेले आढळून येतात. हल्लीं सांपडलेल्या मूर्तींवरून तेथे पूर्वी जैनमंदिर आणि जैन वस्तीही पण असल्याचे अनुमान काढणे बरोबर होईल. श्रीरिणुकेच्या भोव्यापैकीं एक घराने जैनांचे होते असे तेथील भोपी सांगतात. हल्लीं विद्यमान असलेल्या भोव्यापैकीं एक घराने मराठ्यांचे असून त्या घराण्याचे आडनांव राऊत असेच आहे. पण ते घराने जैनधर्मी नाही. पद्मावतीच्या मूर्तीवरील लेखांत संवत् १९९८ दिला आहे म्हणजे मूर्ती-प्रतिष्ठापनेला आज सरासरी ८०० वर्षे झालीं असल्याचे दिसून येते. छोट्या मूर्तीवरील लेखांची आणि मोठ्या मूर्तीवरील लेखांची अक्षर वटिका सारखीच असल्यामुळे व मूर्तीचा दगड आणि मूर्तीची घडण व कौशल्य सारखेच असल्यामुळे या दोन्ही मूर्ती एकाच काळच्या असल्याचढलचे अनुमान फारसे चुकीचे होणार नाही. प्रतिष्ठा करणाऱ्या राणीचे नांव देवांगना दिले असून राजाचे नांव मुळांच आले नाही. देवीचंही नांव नसून रावदेवी असे म्हटले आहे. लेखावरून स्थापना करणाऱ्या राजाचा अथवा राजवंशाचा कांहींच बोध होत नाही. प्रस्तुत देवीची मूर्ती जैनांच्या पद्मावती देवीची आहे असे म्हणण्यास मुख्य प्रमाण म्हणजे देवीच्या मुकुटावरील जागेवर तीन जैन गणांच्या उभ्या नम्र मूर्ति आहेत आणि त्या त्रिमूर्तीच्या उजवे डावे बाजूस पार्श्वनाथांच्या आसनस्थ मूर्ती आहेत. तथापि देवीची मूर्ती चतुर्भुज वस्त्रालंकारयुक्त असून मूर्तीचे ध्यान जवळजवळ सरस्वतीच्या ध्यानासारखे आहे. म्हणजे सालच्या डाव्या हातांत पोथी, वरच्या डाव्या हातांत वीणा, सालच्या उजव्या हातांत माला आणि वरच्या उजव्या हातांत पाश आहे व मूर्तीच्या पायाजवळ डाव्या बाजूस तोंडांत मोत्यांची माळ असलेला हंसपक्षी आहे. यावरून सरस्वतीचेच ध्यान पद्मावतीकरितां जैनांनीं उचलले असावे असे वाटते.

या चार पांच वर्षांत मूर्ति सांपडल्या त्याच्या पूर्वीहि अशाच भूमिगत मूर्ति सांपडल्या. त्यापैकीं प्रमुख मूर्तीची नोंद करणे अस्थानीं होणार नाही.

वाशिम येथे असलेली प्रसिद्ध बालाजीची मूर्ति सुमारे १५०-१७५ वर्षांपूर्वी सांपडली. त्या वेळा निजामचा अधिकारी नबाब हशमतजंग याच्या सटपटीने त्या मूर्तीची स्थापना करण्यांत आली व त्याच्याच सटपटीने निजामाकडून ७८ गांवे मूर्तीच्या पूजाअर्चा-उत्सवादिकाकरितां जहागीर मिळाली. त्या मूर्तीचे हल्लींचे जे विस्तीर्ण दगडी मंदिर व प्राकार आहेत ते वाशिमजवळील सडी-धामणीचा कुलकर्णी, नागपूरकर भोसल्यांचा दिवाण आणि ओरिसा प्रांताचा भोसल्यातर्फेचा सुभेदार, प्रसिद्ध भवानी काळु याने बंगाल सर केल्यानंतर मिळविलेल्या

संपत्तिने बांधले आहे. हल्ली मंदिराची आणि जहागिरीची व्यवस्था भवानी काठु यांच्या वंशजाकडेच आहे.

सुमारे १२५ वर्षांपूर्वी राळेगांव जि. यवतमाळ येथे जुन्या गढीत एका कासाराला रामाच्या मूर्ति सांपडल्या. त्यापैकी दोन मूर्तीच्या आसनावर लेख आहेत. त्या मूर्तीहि बऱ्याच प्राचीन असाव्या. लेख अद्याप वाचला गेला नाही.

मेहकर येथे प्रसिद्ध असलेली भव्य बालाजीची मूर्ति सुमारे ५० वर्षांपूर्वी तेथेच गढीमध्ये तांब्याच्या पत्र्यांत सुरक्षित ठेवलेली अशी आढळली. हल्ली तेथे भव्य देऊळ बांधले आहे. मूर्ति सांपडण्यापूर्वी या पडक्या गढीकडे शारंगधर देवाला नैवेद्य दाखविण्याची मेहकर येथे असलेल्या जुन्या घराण्यांतून प्रथा होती. याशिवाय सहाशे वर्षांपूर्वीच्या महानुभावाच्या चक्रपाणी-चरित्रांत आणि लीळाचरित्रांत मेहकर येथील शारंगधरासंबंधी लीला आल्या आहेत. यावरून हल्लीची बालाजीची मूर्ति तीच प्राचीन शारंगधराची मूर्ति असावी असे मानण्याकडे मनाचा कल होतो.

याशिवाय विशेष उल्लेख करण्यासारखी मूर्ति म्हणजे चाळीस वर्षांपूर्वी सावळापूर (जि. उमरावती) येथे माळ्याच्या बळदात सांपडलेली नारायणाची मूर्ति होय. हीहि मूर्ति बालाजीच्या अथवा विष्णूच्या मूर्तिसारखी काळ्या गुळगुळीत पाषाणाची असून तितकीच कलायुक्त आहे.

सुमारे १५ वर्षांपूर्वी कळंब (जि. यवतमाळ) येथे श्रीचिंतामणीच्या देवळाजवळ बसळ जागेत एक पार्वतीची दीडफूट उंचीची सुंदर मूर्ति सांपडली.

याप्रमाणे अनेक ठिकाणी अनेक लहान मूर्ति सांपडल्या आहेत. नेर परसोपंत जि. यवतमाळ येथे पंचवीस वर्षांपूर्वी गढीची माती खणत असता संबंधच्या संबंध हेमाडपंती शिवमंदिर सांपडले.

वरील सर्व मूर्ति, प्रतिमाशास्त्रांत त्या त्या मूर्तीचे वर्णन आले आहे त्या वर्णनावरहुकूम असून तत्काली मूर्तिकला किती उन्नतावस्थेत गेली होती याची जाणीव होते. जैनांच्या मूर्तीवर बहुधा प्रतिष्ठा करणारांचे नांव आणि स्थापनेचा संवत असतो, तसे वैदिक धर्माच्या मूर्तीवर मुर्तीच नसते म्हटले असता चालेल. विदर्भात बुद्ध धर्माच्या मूर्ति भांदक, पिंजर, वेरूळ इत्यादि थोडक्याच ठिकाणी पण त्याही लेण्यांतून आढळून येतात. स्वतंत्र अशी बौद्ध मंदिरे अथवा बुद्ध मूर्ति आढळून येत नाहीत. जैनांच्या आणि वैदिक धर्माच्या असंड मूर्ति, आणि मूर्तीचे भस्मावशेष सर्वत्र इतस्ततः पडलेले आढळून येतात.

त्या मूर्ति भ्रम केव्हां झाल्या आणि आपापल्या देवांच्या मूर्ति सुरक्षितपणे भूमिगत करण्याची आवश्यकता केव्हां वाटली असावी याचे उत्तर, या भागांत मुसलमानांचे आक्रमण होऊन मूर्ति विध्वंसनाचे कार्य त्यांनी हाती घेतले तेव्हापासून, असे एकच उत्तर उपलब्ध इतिहासावरून दिसून येते.

बाहमनी बादशहांच्या कांहीं राजवटींत हिंदूंच्या देवळांचा विध्वंस, मूर्तीचा नाश, जवरीचें धर्मांतर, एवढेंच नव्हे तर हिंदूंची कत्तल झाली होती, याची, इतिहास साक्ष देत आहे. औरंगजेबाचे कारकीर्दीत तर मूर्तीभंजनाकरितां एक स्वतंत्र खातेंच निर्माण करण्यांत आलें होतें. तेव्हां असा अत्याचार होत असतां आपल्या इष्ट देवतांच्या मूर्तीचें रक्षण करणें हिंदूंना अथवा जैनांना क्रमप्राप्तच होतें असें म्हणावयास हरकत नाही.

जैनांच्या ज्या मूर्ति उपलब्ध आहेत त्यांत मेहकर येथील बालाजीच्या देवळांत असलेल्या नेमनाथाच्या भद्र मूर्तीच्या आसनावरील लेखांत विक्रम संवत् १२ व्या शतकांतील वर्ष आहे. त्याचप्रमाणें माहूर येथील नव्या सांपडलेल्या मूर्तीच्या लेखाचेंही तेंच शतक आहे. कारंजा (जि. अकोला) येथील काष्ठा संघाच्या मंदिरांत असलेल्या तळघरांतील चोवीस तीर्थकरांच्या मूर्तीचे लेख विक्रम संवत् १३ व्या शतकांतील आहेत. या भागांत उपलब्ध असलेल्या जैन मूर्तींवर यापूर्वीचा लेख असलेला अद्याप आढळांत आला नाही. कलेच्या दृष्टीनें या मूर्ति त्या कालांतील उत्कृष्ट नमुने म्हणतां येतील.

वैदिक धर्मातील मूर्तिसंबंधानें मूर्तींवर लेख नसल्यामुळे कालनिश्चिती नक्की करतां येत नाही. याच कारणामुळे वर दिलेल्या उपलब्ध मूर्तीचा नक्की काळ देणें अशक्य आहे. फार झालें तर जेथें मूर्ति सांपडल्या तेथील स्थळाच्या उपलब्ध माहिती-वरून अथवा मूर्तिसंबंधानें अन्यत्र असलेल्या नोंदीवरून आणि शेवटीं मूर्तीशास्त्रा-प्रमाणें मूर्तीच्या कलाकौशल्याच्या परिस्थितीवरून अनुमानानें कालनिश्चिती करतां येईल. येवढें मात्र म्हणतां येईल कीं, ज्यावेळीं ह्या मूर्ति तयार केल्या त्यावेळीं मूर्ती-कला परिणतावस्थेंत पोहोंचली होती. इतिशम्

१० श्रीशिवाजी चित्र-चर्चा

(श्री. दि. वि. काळे, एम्. ए.)

प्रचलित किंवा उपलब्ध प्रतिमा (चित्रें)

१ राजा रविवर्मा निर्मित-प्रोडेस्वार

२ ब्रिटिश म्यूसिअमचें, १७०७, इच

३ ऑर्म फ्रॅगमेण्ट्समधील, १७८२ (नकल)

* २२ वें संमेलन

४ मीरमहंमदचें, १६८८ पूर्वीचें (मनुची.)

५ व्हॅलेंटायनचें बेंद्रेप्रकाशित चित्र (१७१२)

×६ रविवर्मा-रॉलिसनमुद्रित

×७ जयपूर पोथीखान्यांतील

८ प्रिन्स ऑफ वेल्स म्यूझिअमचें

×९ खानबहादूर पदमजी प्रकाशित चित्र

×१० मालवणची प्रतिमा

१ सुप्रसिद्ध चित्रकार राजा रविवर्मा यानें काढलेलें घोड्या-वरील चित्रः— राजा रविवर्मा (१८४८-१९०६) यांनीं काढलेलें चित्र इ. स. १९०६ पूर्वीं केव्हां तरी तयार झालें असलें पाहिजे. आणि बडोदा नरेशांना आपली चित्रकला मान्य झाल्यावर, १८९० नंतर राजाजींनीं मुंबईस शिळाछापखाना चालू केला, त्या सुमारास महाराष्ट्रांत त्यांचा रहिवास होता; त्या काळांतील हें चित्र असल्याचा बळकट संशय येतो. श्रीमंत बालासाहेब पंतप्रतिनिधि ह्यांच्या माहितीप्रमाणें हें चित्र पुण्यांतच, महाराष्ट्रीय रीतिरिवाज, शिवाजीचढूलचीं वर्णनें, एकदोन प्रसिद्ध चित्रें व कांहीं हिंदुस्थानांतील वगैरे पाहण्यांत आलेलीं मूळ चित्रें यांचा परिपाक होऊन राजा रविवर्मा यांच्या कुशल कलमांतून निघालेलें आहे. राजा रविवर्मा विलायतेंत गेले असल्यास त्यांनीं वि. म्यू. मधील चित्र पाहिलें असण्याचा बराच संभव आहे. अर्थातच हें चित्र बनावट आहे. परंतु तो बनाव करताना चित्रकारानें वस्तु-निदर्शनाचे सर्व दंडक पाळून चित्र स्वाभाविक व मनोबोधक करण्याचा प्रयत्न केलेला असून तो बराच साधला आहे असें त्या चित्राच्या लोकप्रियतेवरून म्हणतां येतें.

या चित्राचें सहज विस्मरण होण्यासारखें नसल्यामुळें त्याचें सविस्तर वर्णन शब्दांत करणेचें कारण नाही. तथापि १८९३-९५ मध्ये हें चित्र पुण्यांत बऱ्याच जणांनीं पाहिल्याची आठवण असेलच. रचलेली व बनवलेलीं चित्रें या मालिकेंत आणखीहि कित्येक सांगतां येतील. परंतु विशेष कसोशीनें व अभ्यासपूर्वक झालेला प्रयत्न म्हणून रा. करमरकर यांचा शिवाजीनगरमधील नवा पुतळा याचा अवश्य उल्लेख केला पाहिजे.

१ ब्रिटिश म्यूझिअममधील इ. स. १७०७ पूर्वीं कोणा डच माणसानें संग्रहित केलेलें चित्र. यावर डच लिपीमध्ये ' Shivaji the late Maratha Prince ' अशा अर्थाचें लिहिलेलें आहे. हिंदी पुरुषांची चित्रमाला असलेलें हें पुस्तक औरंगजेब मरण्यापूर्वीं हिंदुस्थानांत तयार झालें असावें. कारण त्यांत औरंगजेबाच्या चित्रासार्ला ' The present Great Mughal ' असें लिहिलें आहे. मि. आयर्बिह्न सारख्यांच्या मतें हा चित्रसंग्रह विश्वसनीय समजण्यास हरकत

नाहीं. आपल्याला पाहावयास मिळतात तीं सर्व या मुळांत रंगविलेल्या चित्रावरून तयार झालेलीं एका रंगांतील रेषाचित्रें होत. मूळ चित्रांत कसे रंग आहेत याचें वर्णन आयर्व्हिननें केले आहे. तें येथें उद्धृत करून त्याचरहुकूम रा. रा. द. गोडबोले, चित्रकार यांच्या साहाय्येन बनविलेलें रंगीत चित्र येथें प्रेक्षकांच्या सोईकरितां मांडलें आहे. रंगवर्णन असें—पाऊण पुरुष चित्रांत उजवीकडे तोंड करून उभा आहे. ऑर्मचे फ्रॅगमेंट्स या पुस्तकांतल्याप्रमाणेंच याहि चित्रांत चेहरा आहे (मतभेदासाठीं पुढें पहा). काळी दाढी व मिशा, कानावर लांब झुलपें, सोनेरी पगडी, हिरेसंचित शिरपेंच, काळा तुरा, पांढरा 'जेगा', पांढरा व वर फुलें असलेला अंगरसा, सांघ्यावरून जांभळा रेशमी शोला, जरीचें काम केलेला कमरबंद, डाव्या बाजूला खोंचलेला संजीर, उजवा हात पट्याच्या मुठींत लपलेला, व डाव्या हातांत उभी टेकलेली धूप नांवाची लांब तलवार. '

या वर्णनांत चेहऱ्याचें म्हणजे शरीरवर्णाचें वगैरे वर्णन असतें तर बरें झालें असतें.

माझ्या मते मिन्स ऑफ वेल्स म्यूझियमचें जें रंगीत चित्र आपल्यासमोर आहे त्यांतील बराचसा तपशील या चित्राशीं जमणारा आहे. थोडा फार फरक—शोल्याच्या रंगांतील—ह्या दृष्टीनें विशेष विचारांत घेण्यासारखा नाही. त्या कालाच्या चित्रकलेबद्दलच या बाबतींत सामान्य अशीं कांहीं विधानें करतांना या मुद्याचा थोडा अधिक विचार करावयाचा आहे.

३ ऑर्मनें आपल्या फ्रॅगमेंट्स नामक पुस्तकांत १७८२ मध्ये (स्टील एन्वेल्डिंग) छापलेले चित्र. हें मूळ ऑर्मनें छापलें तें साधेच काव्या रंगांत छापलें. त्याचें मूळ कोणतें होतें हें त्यानेंहि आपल्या पुस्तकांत दिलेलें नाही. यामुळे तर्काला जागा राहिली. सर यदुनाथ सरकार यांनीं नेहमीं प्रमाणेंच आपले डोळे न वापरतां आयर्व्हिंगच्या डोळ्यांनीं हा व मार्गील चित्रांतील चेहरा वगैरे एकच आहे असें गृहीत धरलें व 'really the British Museum portrait retouched by an English artist' असें विधान टोकून दिलें. कोणीहि अल्प काळपर्यंत हीं दोन चित्रें ताडून पाहिलीं असतां दोहोंतील ठळक फरक दिसून येतील. मिशांची ठेवण, शिरपेंच, तुरा, शोला, अंगरसा, मोत्यांचा कंटा, छातीवरील कंठमणी इत्यादि सर्व मागच्या चित्रापासून भिन्न असून तीं दुसऱ्याच एका चित्राशीं जमतीं आहेत हें आतां लगेच आपल्या नजरेस पडणार आहे. सर सरकार यांच्या ह्या भोंगळ विधानाचा सहजच कोणीं इन्कार करील.

४ मीरमहंमद यानें इ. स. १६८८ पूर्वी काढलेलें चित्र.

इटालियन प्रवासी मनुची यानें लिहिलेला Storia do Mogor हा ग्रंथ

मि. आर्थर्व्हिन यांनी संपादित केला आहे. या मनुचीने इ. स. १७०६ मध्ये व्हेनिसच्या सेनेटला हिंदुस्थानांतील ५६ चित्रांचे एक पुस्तक अर्पण केले. हीं सर्व चित्रे मनुचीच्या विनंतीवरून मीर महंमद नांवाच्या हिंदी चित्रकाराने काढून तयार केलीं. मीर महंमद हा शहाअलमच्या पदरचा चित्रकार होता. अर्थात् हीं चित्रे मनुचीच्या मुक्कामाचा विचार करतां इ. स. १६८८ पूर्वी काढलेलीं असावीं. हा चित्रसंग्रह आतां पॅरिस येथे आहे. त्यांतील शिवाजीच्या घोड्यावरील चित्राच्या प्रतिकृति आतां अनेक छापल्या आहेत. लॅंगल या गृहस्थाने 'प्राचीन व अर्वाचीन स्मारके' म्हणून १८२१ मध्ये लिहिलेल्या ग्रंथांत व 'हिंदुस्थान'वरील De Jacigny and Raymond या ग्रंथकर्त्यांच्या ग्रंथांत (१८४५) हे चित्र वूडकट करून छापविले आहे. हे दोन्ही ग्रंथ पॅरिसमध्ये छापले. तेव्हां त्यांनीं तेथील चित्रांचा लाभ घेतला हे इष्टच झाले. या चित्रांत शिरपेंच, जेगा आदिकरून बहुतेक गोष्टी यथास्थित असून घोडा व परिवारहि आहे. याच्या रंगांबद्दल वर्णन आज उपलब्ध नाहीं. डॉ. बाळकृष्णांनीं आपल्या आल्बममध्ये मनुचीचे हे चित्र स्टोरियावरून व शिवाय De Jacigny वरून असें निरनिराळें छापविलें आहे. उभय चित्रे हीं एकच मुळावरून काढविलेलीं आहेत. एवढेंच नव्हे तर मनुचीच्या चित्रांतील थोडा तपशील कमी करून दुसरे चित्र बनलें आहे हे थोड्याशा निरीक्षणानंतर सहजच लक्षांत येण्यासारखें आहे.

५ व्हेलेंटाईनचे चित्र (रा. बेंद्रे यांनी स्वतंत्र तसबीर रूपाने छापविलेले), १७१२. या चित्राचे ठसे अनेक प्रकारांनीं छापलेले आहेत. परंतु या सर्वांत रा. बेंद्रे यांनीं छापविलेले मुळावरहुकूम आहे. व्हेलेंटाईन याने प्रथम हे चित्र आपल्या पुस्तकांत १७२६ चे सुमारास छापले. त्यानंतर बर्निअरच्या प्रवासवृत्तांत त्याची प्रतिकृति आली. व्हेलेंटाईनने आपला ग्रंथ (Oud-en Nieuw Oost Indien) १७२५ त छापला. त्यापूर्वीचे हे चित्र असले पाहिजे. डच ईस्ट इंडिया कंपनीच्या मार्फतहि हे मिळाले असेल. रा. बेंद्रे यांना या चित्राची हस्तलिखित प्रत मॅकेंझी कलेक्शनमध्ये मिळाली. ती या १७२६ तील चित्राची असू शकेल. या चित्रावरील नांव डचमध्येच आहे व चित्राचे कलम व चित्रांतील ठेवण पाश्चात्य डच वळणाची आहे, असें कोणी म्हणणे सत्यास सोडून होणार नाहीं. आतां व्हेलेंटाईन हा इ. १६६४ पासून १६९० पर्यंत हिंदुस्थानांत येता जात असा होता. त्यावरून हे चित्र त्यानें हा मुदतींत आपल्या माहितीच्या डच चित्रकाराकडून काढवून घेतले होते असे म्हणावयास अर्थात् जागा आहे.

रा. बेंद्रे यांनीं छापलेले चित्र शक्य तितकें मुळावरहुकूम छापविण्याची काळजी घेतली आहे. इतर चित्रांच्याहि इतक्या कसोशीनें घेतलेल्या नकला मिळाल्यास अर्थात् यावर अधिक प्रकाश पडू शकेल.

वा व इतर चित्रांत एक विशेष फरक आहे, तिकडेहि कित्येक निरीक्षकांनी लक्ष वेधिलेले आहे. इतर बहुतेक चित्रांत केवळ जेगा नसून शिरपेंच व तुरा हें राजचिन्ह स्पष्टपणे काढलेले आहे. या चित्रांत फक्त जेगा एवढेंच ऐश्वर्याचिन्ह आहे. त्या अर्धी राज्याभिषेकाच्या पूर्वीचें हें चित्र आहे, असें कित्येक म्हणतात. आणि वरील विशेष फरकामुळे ह्या चित्राचें वैशिष्ट्य व अस्तित्वाहि दृढ होतें असा त्यांचा रोस दिसतो.

ऑगमें १७८२ च्या आपल्या आवृत्तींत छापलेलें चित्र हें या चित्रावरून थोड्याफार फरकांनं तयार झालें आहे, हें कोणासहि पटेल. सर यदुनाथ सरकार यांनीहि सासणी पत्रांत तशी-आपल्या पूर्वीच्या म्हणण्याविरुद्ध-स्पष्ट कबुली दिली आहे.

६ रविवर्म्याचें मि. रॉलिसनच्या Shivaji the Maratha या पुस्तकांत आरंभीं छापलेलें चित्र.

कोटलाहि आधार दर्शविल्याशिवाय छापण्याचें धाडस रॉलिसन यांनीं केलेलें दिसतें. एरवीं राजा रविवर्म्याचें म्हणून प्रसिद्ध असलेलें एक सर्वज्ञात चित्र असताना ह्या चित्रावर विश्वास कोण ठेवाील !

७ जयपूर पोथीखान्यांतील चित्र—हें. डॉ. चाळरुण यांनीं आपल्या चित्रसंग्रहांत छापलेलें चित्र कलेच्या दृष्टीनेंहि प्रेक्षणीय नाहीं. ऐतिहासिक दृष्ट्या तर तें सरोसरच उपेक्षणीय आहे.

८ प्रिन्स ऑफ वेल्स म्यूझिअममधील चित्र—हें चित्र आपल्या-इकडील म्हणून व पुरुषोत्तम विश्राम मावजी यांच्या स्मृतीमुळे बरेच विश्वसनीय असं मानलें जाण्याची प्रथा शिवभारतकारांनीं पाडली. व ती इतरांनीं पुढें चालविली आहे. भा. इ. सं. मंडळानेंहि त्याची सवर्ण प्रतिकृति आपल्या सभामंदिरांत स्थापून त्या मानण्याला थोडें वजन प्राप्त करून दिलें आहे. परंतु ह्याहि बाबतींत इतर चित्रांप्रमाणेंच निश्चय करण्यास बराच अवधि आहे.

९ खानबहादूर बी. डी. पदमजी यांजवळील चित्र—ह्या चित्राचा वृत्तपत्रांतून वाजवीपेक्षां अधिक गाजावाजा झाला. तथापि घोडे आदिकरून सर्वच विपर्यस्त आणि विषमकालीन आहेत, असें म्हणण्यास विशेष भीति नको.

१० मालवणची प्रतिमा-मूर्ती—ह्या मूर्तीबद्दल गंभीरपणें कोणींच कोणतें विधान अस्तित्वाचीं करण्याचा आग्रह धरल्याचें स्मरणांत नाहीं. तेव्हां या प्रतिमेचा उल्लेखच पुरे.

महाराजांबद्दल वर्णनें

प्रत्यक्ष रेखाचित्राशिवाय शब्द-चित्रेहि उपलब्ध झालेलीं आहेत. त्यापैकीं

परिचित व समक्ष पद्धतीचीं वाटतात तेवढीच एकत्र केलीं तरी त्यांवरून महाराजांच्या-
बद्दल कांहीं कल्पना बांधतां येण्यासारखी आहे.

(१) शिवभारत अ. २९ श्लो. १५-२५ उंचरसिंडींत मोगलांचा संदेश
आल्यावेळच्या वर्णनांतील तपशील—

- (१) अतिसुंदर
- (२) अंगांत अभेद्य कवच
- (३) मस्तकावर शिरस्त्राण
- (४) वैकक्ष हारासारखा व प्रंचड ढालीनें शोभणारा-दुपेटा.
- (५) सोनेरी कमरपट्ट्यापासून लटकणारी तरवार
- (६) तेजस्वी उजव्या हातांत उंच भाला
- (७) अत्यंत सौम्य परंतु तेजांनें उग्र.
- (८) उंच मानेचा, रुंद छातीचा, सुलक्षणी, धिप्पाड शरीराचा, दोन्ही
चाजूला पंखांप्रमाणे चाणांचे भाते असलेला, रत्नजडित अलंकार
घातलेला घोडा.

(२) 'English Records on Shivaji'—पत्र ७९, पृ. ७३,
एस्कालियटचे पत्र, दि. २८ जाने. १६६४.

'His person described by those who have seen him is
as follows :—

He is of a *mean stature*, erect and of an *excellent pro-
portion*. He is active in exercise; and whenever he speaks
he seems to smile. He has a *quick and piercing eye*. He is
whiter than any of his people.

(३) मॅट्र डफ्—४ थी आवृत्ति, संड १, पृ. २५२.

From what can be learned of Shivaji in domestic life, his
manners were remarkably pleasing, and his address *winning*;
he was apparently *frank* but seldom *familiar*; passionate in
his disposition, but kind to his dependents and relations.

He was a man of *small stature*, and of an active rather
than strong make; his countenance was handsome and in-
telligent; he had very *long arms* in proportion to his size,
which is reckoned a beauty among the Mahrattas.

पृ. २५२ वरील टीप—

In the Alinama, Nusserut satirizes the *big feet and long
arms* of the Mahrattas. There is no likeness of Sivajee

preserved either at Kolhapur or Satara; and none of the Europeans who saw him have recorded any description of his person.

His body was burned at Raygad where there was a tomb erected on the collected ashes.

(४) Thevenot, a Frenchman (travelled in the Deccan from Nov. 1665 to Feb. 1667) — "The Rajah is *small and tawny*, with quick eyes which indicate abundance of spirit."

सामान्य वर्गीकरण

वरील माहितीवरून एकंदर वर्गीकरण असे करता येईल.

१ अगदी बनावट व अलीकडची चित्रे

- (१) रविवर्म्याची २
- (२) पदमजी
- (३) मालवणची मूर्ति
- (४) जयपूर पोर्थास्ताना

२ नकला—मूळ चित्रावरून घेतलेली

- (१) ऑर्म-फ्रॅगमेंट्स मधील

३ साधारणपणे मूळ म्हणून समजता येण्यासारखी

- (रंगीत) १ ब्रिटिश म्यूसिअममधील
- (रंगीत) २ मीर महमद घोड्यावरील (मनुची)
- (साधे) ३ व्हॅलेंटाय्न्स बेंद्रे—प्रकाशित
- (रंगीत) ४ प्रिन्स ऑफ वेल्स म्यूसिअमचे.

जर उपलब्ध चित्रांचा इतिहास व अस्सलवरहुकूम रंगीत प्रती मिळत्या तर कोणतीच अडचण नसती. परंतु प्रत्येक चित्राचा जन्मकाल उपलब्ध नसून फार तर प्रसिद्धिकाल (छापण्याचा व माहिती लागण्याचा) तेवढाच सांपडत असल्यामुळे यांमध्ये आपसांतले अनुक्रम लावणे कठीण झाले आहे. तथापि या प्रत्येक चित्रांत असे काही भिन्नत्व आहे की त्या योगाने ही चित्रे परस्परांच्या सरळ नकला नव्हेत एवढे विधान निर्धास्तपणे करता येईल.

साधारणपणे बाह्य पोशाकांत असावे तसे साम्य आहेच. त्यावरून अर्थात् काहीच निष्कर्ष निघण्यासारखा नाही.

या चार चित्रांपैकी तीन आपल्या म्हणजे पौर्वात्य पद्धतीची आहेत. एकच पाश्चात्य पद्धतीचे आहे. कलमभेद म्हणजे साम्यभेद असाहि कित्येक कलावंत पर्याय

मानतात. परंतु त्यावरून वस्तुस्थितिनिदर्शनाचा फरक काय पडेल तेवढा, बारकाईने लक्षांत घेण्यासाठीं मूळांचाच अभ्यास झाला पाहिजे.

तो अभ्यास नकला उपलब्ध होईपर्यंत करणें कठीणच आहे.

चित्र-स्वीकार व चित्र-रचना

अशा परिस्थितीत शिवाजीसारख्या महापुरुषांचें चित्र प्रत्यहीं जरूर लागत असतांना त्याबद्दलचा विचार काय करावा, हा एक मोठा व महत्त्वाचा प्रश्न आहे. वरवर पहाणारास हा प्रश्न हास्यास्पद वाटेल. चित्रें उपलब्ध आहेत तेवढीं पाहून त्यांतील अधिक जुने व समकालीन व प्रत्यक्ष माहितीनें काढलेलें असेल असें ठरेल तें घ्राह्य ठरवावें व त्याचा प्रचार सर्वत्र करावा असें कोणां म्हणतील. ऐतिहासिक माहिती व चित्रलेखनाचा संपूर्ण इतिहास उपलब्ध होतांच हा प्रश्न तडक निकालांत लागला असें मानण्याकडे बहुजनांची सहज प्रवृत्ति होईल.

परंतु या बाबतींत इतरहि पुष्कळ गोष्टी विचारांत घेण्यासारख्या आहेत. पूर्वीच्या चित्रकलेत कांहीं दोष आहेत. त्यामुळे आजच्या चिकित्सक बुद्धीला पटेल असें चित्र असावें, असाहि कित्येक जण आग्रह धरतील. (१) शिवाजीचें म्हणून स्वतंत्र वैशिष्ट्य दिसण्याइतकीं जुनीं चित्रें खुलासदार नाहीत. ठराविक चेहरा व आकृतिच दिसते; (२) पोटाचा घेर, उंची वगैरे शिवाजीसारख्या बहुधावर्णित वीराला शोभेशी नाही; (३) शरीररंगासारख्या सामान्य गोष्टीबद्दलहि मतभेद आहेत. तेव्हां उघडपणेच विसंवादी दिसणारीं चित्रें—रामदासांसारख्यांचीं—प्रचलित करवावीं का काय! हा वादग्रस्त प्रश्न आहे.

त्यावर विरोधक असेहि भेटतील कीं जे नवींच चित्रें बनवून प्रसिद्ध करवावीं असें म्हणतील. नवीं चित्रें बनवून तीं ऐतिहासिक कशीं म्हणावीं ! असा एक आक्षेप निघेल. पण त्याला उत्तर खालीलप्रमाणें देता येईल.

आपण इतिहास तयार करीत असतांना कांहीं बनाव—सरमिसळ—ग्राह्याग्राह्यता धरून जशी करतो, तशी चित्रकलेची प्रगति लक्षांत घेतां स्वभाववर्णन, चरित्र आणि वास्तविक मनुष्याचें दर्शन यांचा उत्कृष्ट मेळ घालण्याचा प्रयत्न कोणा चित्रकारानें करून पाहिल्यास तो प्रयत्न एकंदरीत उपकारकच होणार आहे. असें निदान मला वाटतें. इतिहासांत सर्वच गोष्टी अगदीं मुळांत सांपडतील तशा आपण मानीत नाहीं. कारण आपल्या बुद्धीनेंहि कांहीं मजल मारली आहे, असें आम्हीं समजतो. चित्रकलेच्या दृष्टीनेंहि आपला डोळा तयार झाला असेल अशा माणसांनीं हा प्रयत्न (चित्ररचना) करून पाहिला तर प्रगति इष्ट दिशेनें होईल.

११ रामटेक येथील चित्र

(प्रा. द. वा. पोतदार, बी. ए.)

रामटेक येथे देवळाच्या गर्दीत शिरतांच डाव्या हातास एक छोटे देऊळ बाबा कंगालदास यांच्या देवळाचे अलीकडे लागते. त्या देवळांत दोन पुरुषमूर्ती (वसिष्ठ व दशरथ !) दिसल्या त्यांचे मागे एक काचेचे मखर आहे. न्याहाळून पाहिल्यावर ध्यानीं आले कीं या मखरांत बसविलेलीं बहुतेक चित्रें ऐतिहासिक आहेत. चित्रें मध्यम प्रतीचीं आहेत. रंगीत आहेत. त्यांत श्रीमंत सवाईमाधवराव पेशवे, नाना फडणीस व थोरले पाटिलबोवा यांचीं चित्रें चटकन् ओळखूं येतात. यांचे पोषाख विशेषतः शिरस्त्राणें, जरा हिंदुस्थानी वळणावर चितारलीं आहेत. इतर चित्रांत दोन तीन तरी नागपूर भोसल्यांपैकीं आहेत. एक शेवटच्या आप्पासाहेब भोसल्यांचें असावें असें वाटते. यावरून चित्रांचें मखर त्यावेळचे दिसते. शिवाय एक नवाब व एक बेगम अशीं जोडी आहे तें उमगलें नाहीं. कांहीं काचा फुटल्याहि आहेत. या मखराच्या संरक्षणाची व्यवस्था लावणें अवश्य आहे. त्यावरील चित्रांच्या छबी उतरूनहि घेतल्या पाहिजेत. या कामाकडे नागपूर वाङ्मयेतिहास संशोधक मंडळ लक्ष पुरवील अशी मला आशा आहे.

१२ मोर दीक्षित यांच्या संग्रहांतील दोन तसबिरा

(श्री. चि. ग. कर्वे, बी. ए.)

या दोन कांचेवर काढलेल्या तसबिरा मोर दीक्षितांचे विद्यमान वंशज श्री. अनंत माधव दीक्षित यांनीं मंडळास नजर केल्या आहेत. त्यायद्दल मी मंडळातर्फे त्यांचे आभार मानतां.

या तसबिरा मोर दीक्षितांनीं उत्तर हिंदुस्थानांतून आणल्या व आणसीहि अशाच तसबिरा दीक्षितांच्या संग्रहीं होत्या. या तसबिरांतील व्यक्ति ओळखून काढावयास पाहिजेत.

३ ग्रंथविषयक

१३ शिवभारत व श्रीपरशुराम

(श्री. रा. दा. देसाई, बी. ए.)

श्रीशिवाजी महाराजांनीं चिपळुणास जाऊन श्रीपरशुरामाचें दर्शन घेतल्याचा उल्लेख शिवभारताच्या २९ व्या अध्यायांत आहे. ते श्लोक असेः—

अथ दाल्भ्यपुरे राजा यथार्हमधिकारिणम् ।
निधाय सज्जं युद्धाय वीरं च द्विसहस्रिणम् ॥ ७३ ॥
व्रजन्मभयदानेन प्रीणयन्नभयार्थिनः ।
अपश्यच्चित्रपुलिनं पुरं त्रिचतुरैर्दिनैः ॥ ७४ ॥
स तत्र वरदं विश्वविश्रुतं चिरजीविनम् ।
रौपुकेयं वर्णनीयचरितं निरवर्णयत् ॥ ७५ ॥
अथासौ कालकामाभ्यां भ्रातृभ्यां परिवारितम् ।
भक्तिमान् भृशमर्हाभिर्भार्गवं समभावयत् ॥ ७६ ॥
अद्वा परशुरामोऽपि ध्वस्ताविद्धाधिपौजसे ।
पृथुं प्रसादमकरोदमुष्मै पृथिवीभृते ॥ ७७ ॥
स तत्र भार्गवक्षेत्रे दानशौंडो दयान्वितः ।
क्षिप्रदत्तेन वित्तेन विप्रवृन्दमनदयत् ॥ ७८ ॥

“ भग दाभोळामध्ये योग्य अधिकारी नेमून आणि युद्धास सज्ज असा दोन हजारि सरदार ठेवून पुढें चालला असतां वाटेंत अभय मागणाऱ्यांस अभयदानानें संतुष्ट करीत करीत शिवाजी राजा तीन चार दिवसांनीं चिपळुणास आला. तेथें त्यानें वरदाता, जगद्विरूयात, चिरंजीव, व वर्णनीय चरित्र ज्याचें त्या परशुरामाचें डोळे भरून दर्शन घेतलें. नंतर ज्याच्या दोन्ही कडेस काल व काम हे धाते आहेत अशा परशुरामाची भक्तिमान् शिवाजीनें पूजा करून त्यास अत्यंत संतुष्ट केलें. परशुरामानें सुद्धां अर्बिंध राजांची रग जिरविणाऱ्या त्या राजावर मोठा प्रसाद केला. त्या दानशूर व दयाळू शिवाजीनें त्या परशुरामक्षेत्रांतील ब्रह्मवृन्दास तत्काळ धन देऊन आनंदित केलें.”

शिवभारतांतील ह्या व इतर अनेक ऐतिहासिक उल्लेखांचा पडताळा त्या त्या ठिकाणीं जाऊन माहिती मिळवून पाहावा असें पुष्कळ दिवस मनांत होतें. त्याप्रमाणें गेल्या नोव्हेंबरांत (१९२७) चिपळुणास जाऊन तेथून दोन मैलांवर असलेला लहानसा डोंगर चढून परशुरामाचें दर्शन घेतलें. आणि लगेच देवस्थानाच्या व्यवस्थापकांस व

इतरहि गृहस्थांस “ येथें शिवाजी महाराज कधी श्रीपरशुरामाच्या दर्शनास आले होते काय ? ” असें विचारलें. पण कोणासहि त्याविषयी माहिती नव्हती. नंतर कोणाजवळ ऐतिहासिक कागदपत्र आहेत काय म्हणून चौकशी केली. तेव्हां श्रीपरशुराम संस्थानचे पंच श्री. गणेश विनायक जोशी यांजपाशीं एक जुना कागद असल्याचें समजलें. त्यांनीं तो रुपा करून मजला दाखविला व तो वाचण्याच्या कार्मीहि साह्य केलें. तो वाचीत असतां पुढील वाक्य आढळलें:—

“ श्रीभार्गवरामाचे दर्शनास शिवाजीमहाराज आले ते समयी गोविंद जोशी विन अनंत जोशी परशुरामकर यांनीं पूजा सांगोन तीर्थोपाध्येपण देऊन दर सालिना पाऊणशें होन करून दिले. ” वाशिवाय त्या प्रांतातील राजक्रीय गोष्टीसंबंधी व इतर-हि सामान्य ऐतिहासिक माहिती त्या कागदांत बरीच सापडते. परशुराम क्षेत्रासंबंधीं तर पुष्कळच माहिती त्यांत दिलेली आहे.

पण मला तेथें राहण्यास फारच थोडी सवड असल्यानें सर्व ऐतिहासिक माहितीचें टांचण करून घेतां आलें नाहीं. तथापि वरील वाक्य हें शिवभारतातील उल्लेखास स्वतंत्र पुरावा मिळाल्यानें शिवभारताच्या प्रामाण्यास विशेष बळकटी येत आहे. शिवाजी महाराजांनीं परशुरामाचें दर्शन घेतल्याचा उल्लेख या दोन स्थलांशिवाय इतरत्र नाहीं असें समजतें. तेव्हां परमानंदानें जेवढी ऐतिहासिक माहिती दिली आहे ती प्रमाणभूत आहे असें म्हणण्यास या प्रत्यंतर प्रमाणानें शंका वाटत नाहीं.

सध्यां काल-काम-पुरशुरामाच्या उभ्या मूर्ति आहेत. त्या काळ्या पाषाणाच्या आहेत. ह्या मूर्ति शक १७०७ (सन १७८५) मध्ये गुहागरकर परचुर्यांनीं बसविल्या. त्यापूर्वी वज्रलेपाच्या आसनी मूर्ति होत्या. त्या ब्रह्मदेवस्वामींनीं स्थापिल्या होत्या. त्यांच्याहि आधीं काल-काम-परशुराम त्रिगुणात्मक लिंगें गौप्य राखून होती त्यावर भोगमूर्ती वर वज्रलेप करून स्थापिल्या.

शिवभारतांत कालकाम हे परशुरामाचे धाते असें वर्णिलेंलें आहे. पण महा-भारत वनपर्व अध्याय ११६ मध्ये रुमण्वान, सुषेण, वसु व विश्वावसु अशीं वयो-नुक्रमानें परशुरामाच्या भावांचीं नांवे दिलेलीं आहेत. परशुराम हा कनिष्ठ बंधु होय. स्कन्द-पुराणान्तर्गत सह्याद्रि संडांतील रेणुकामाहात्म्यांत वसु, विश्वावसु, बृहत्कण्व, बृहद्गानु आणि परशुराम अशीं नांवे आढळतात. तेव्हां कालकाम हे धाते कसे असा प्रश्न उपस्थित होतो. सत्त्वरजस्तमोगुणात्मक उत्पत्तिस्थितिलयकर्ते ब्रह्म-विष्णु-महेश तर हे नसावेत ?

मधली परशुरामाची मूर्ति कालकामाच्या मूर्तीहून थोडीशी अधिक उंच आहे. संकल्पामध्ये कालकामपरशुरामेभ्यो नमः असें वाक्य असतें. ‘ काळा राम गोरा राम काळ काम परशुराम ’ असे चरण जुन्या लोकांच्या तोंडीं आढळतात.

१४ श्रीमद्याज्ञवल्क्यगीतोपनिषदः ।

आणि

श्रीयाज्ञवल्क्य-सहधर्मिणी

(श्री.-र. कृ. पाटणकर, बंदर राजापूर.)

याज्ञवल्क्य या नांवाच्या अनेक व्यक्ति होऊन गेल्या असून त्यांचा उल्लेख श्रुति, स्मृति इतिहास, पुराण इत्यादि ग्रंथांत आढळतो, तथापि याज्ञवल्क्याविषयीं आत्यंतिक निष्ठा बाळगणारे कांहीं अंधभक्त सृक्तासृक्ताचा विचार न करितां पौर्वापर्य-विरोधाची क्षिति न बाळगतां ती व्यक्ति एकच होऊन गेली असें प्रतिपादन करित असतात, आणि असें करतांना त्यांना अर्थात् जहदजहल्लक्षणा करावी लागते.*

प्रस्तुत लेखामध्ये याज्ञवल्क्याच्या सर्व चरित्राचा विचार करावयाचा नाही. केवळ याज्ञवल्क्याच्या एका अज्ञात ग्रंथाचा आणि त्याच्या सहधर्मिणीचा परिचय करून द्यावयाचा आहे. याज्ञवल्क्यांच्या या अज्ञात ग्रंथाचा उल्लेख याज्ञवल्क्य स्मृतीच्या प्रायश्चित्ताध्यायांत

ज्ञेयं चारण्यकमहं यदादित्यादवासवान् ।

योगशास्त्रं च मत्प्रोक्तं ज्ञेयं योगमभीप्सता ॥ ११० ॥

या श्लोकांत आला आहे. आदित्यापासून प्राप्त झालेलें आरण्यक म्हणजे बृहदारण्यक अर्थात् शतपथ ब्राह्मणाचा अंतिम भाग होय. आणि “ योगशास्त्रं च मत्प्रोक्तं ” हा ग्रंथ कोणता याविषयीं कांहींच ज्ञान नव्हतें; त्याविषयीं कांहीं तरी तर्कवितर्क आपापल्या बुद्धिबलाप्रमाणें विद्वान् लोक करित असत. परंतु सुदैवानें अकरा वर्षांपूर्वी राजापूर येथील श्री संस्कृत पुस्तक-संग्रहालयांत या ग्रंथाचा लाभ झाला. हा ग्रंथ येथून दोन कोसांवर असलेल्या विस्तरें गोठणें या गांवांतील प्रसिद्ध विद्वान् ब्रह्मभूत श्रीयुत वेदशास्त्रसंपन्न गोविंद रामचंद्रशास्त्री शेवडे यांचा ग्रंथसंग्रह त्यांचे चिरंजीव श्री शिवरामभाऊ यांनीं पूर्वीक संस्थेला अर्पण

* याज्ञवल्क्याचें चरित्र, श्रीक्षेत्र नासिक येथील श्रीयुत वेदशास्त्रसंपन्न श्रीधरशास्त्री वारे आणि हुबळीचे वकील श्रीयुत रामचंद्र गोविंद कोलंगडे यांनीं विस्तृत लिहिलें असून श्रीयुत वेदशास्त्रसंपन्न धुंडिराज गणेश दीक्षित पांचवडकर आणि श्रीयुत महामहोपाध्याय (आतां श्री मच्छंकरानंदस्वामी) श्रीधर त्र्यंबकशास्त्री पाठक यांनीं केलेल्या श्रीशुक्ल यजुर्वेद-वाजसनेयिमाध्यंदिन संहितेच्या मराठी अनुवादाच्या प्रारंभी संक्षेपानें दिलें आहे.

केला.—या संग्रहांत सहस्रावधि लिखित ग्रंथ आहेत—त्यांत उपलब्ध झाला आणि हा ग्रंथसंग्रह शास्त्रीबुवा ७० वर्षांपूर्वी मुंबईला “लोकहितेच्छु” नांवाचे मराठी इंग्रजी साप्ताहिक काढीत असतां तेथे श्रीक्षेत्र काशीचा ग्रंथसंग्रह विक्रीला आला तो त्यांनीं विकत घेतला आणि हा मूळ काशी येथील सुप्रसिद्ध चेतसिंह महाराज यांचा असावा, असें त्यांतील एका पोथीवर त्यांची स्वाक्षरी आहे त्यावरून दिसते. अस्तु. हा ग्रंथ म्हणजेच “श्रीयाज्ञवल्क्यगीतोपनिषद्” होय.

“श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे नाम अध्यायः ।” हा जसा समाप्तिलेख श्रीमद्भगवद्गीतेच्या प्रत्येक अध्यायाच्या अंती असतो त्याप्रमाणे प्रत्येक अध्यायाचे “श्रीमद्भगवद्भक्त्य-गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे अध्यायः” असें म्हटलें जाहे. अध्यायाचा क्रमांक मात्र आहे. अमुकांचा संवाद किंवा अमुक विषयाचा निर्देश त्यांत केलेला नाही. मात्र तसें करतां येण्यासारखे आहे. उपलब्ध प्रतिमेंत पृष्ठ ४ ते २० पर्यंत १७ पाठपोट पृष्ठे आहेत. अध्याय ११ असून ग्रंथ अपूर्ण असला तरी १७ व्या पृष्ठांतील विषयावरून एकादें पृष्ठच लुप्त झालें असावें असें वाटते. मात्र पहिल्या तीन पाठपोट पृष्ठांतील ६२ श्लोक अनुपलब्ध आहेत.

प्रथम अध्याय श्लोक ७२	षष्ठ अध्याय श्लोक ८२
द्वितीय ” १८	सप्तम ” ३७
तृतीय ” १७॥	अष्टम ” ३९
चतुर्थ ” ७२	नवम ” ४५॥
पंचम ” २१	दशम ” २४
षष्ठ ” ८२	एकादश ” २८

४५६

एकूण ४५६ श्लोकांचें परिगणन होतें. आणखी फार तर ३१४ श्लोक अवशिष्ट असावेत.

या ग्रंथामध्ये यमाद्यष्टांग योगाचें सांगोपांग विवेचन केलेलें असून प्रथम अध्यायांत प्रास्ताविक आणि यम आणि आनुषंगिक विषयांचें विवेचन असावें असें उपलब्ध ६३ ते ७२ श्लोकांवरून वाटते.

(१) प्रथमाध्यायांतील उपलब्ध १० श्लोकांमध्ये “नित्यस्वकर्मनिरत ब्रह्मविच्छेष्ट अशा गुरूची तो संतुष्ट होईल अशा प्रकारें शिष्यानें शुश्रूषा करावी ” असें सांगितलें आहे. यापुढें “ दया, आर्जव, क्षमा, धृति, मिताहार, शौच (बाह्य, आंतर) गुरुपात्रता ” यांच्या व्याख्या दिल्या आहेत.

(२) द्वितीयाध्यायांत नियमांचें वर्णन दिलें आहे.

“ तपः संतोष आस्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् ॥

सिद्धान्तश्रवणं चैव ह्यौमतिश्च जपो हुतम् ॥ १ ॥ ”

असे तप आदि नऊ नियम सांगितले आहेत. श्रीपातंजलयोगसूत्रांत “ शौच-तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ” (२।३२) असे ४ चारच नियम सांगितले आहेत. श्रीकूर्मपुराणांतील श्रीव्यासगीतेच्या एकादश अध्यायांत

तपः स्वाध्यायसन्तोषः शौचमीश्वरपूजनम् ।

समासान्नियमाः प्रोक्ता योगसिद्धिप्रदायिनः ॥ २० ॥

असें सांगितलें आहे: त्यांतील (बाह्य अंतर) शौचाची व्याख्या प्रथम अध्यायांत (या याज्ञवल्क्यगीतेत सांगितली आहे.) अवाशिष्ट तपः, संतोष, आस्तिक्य, ईश्वरपूजन, दान, सिद्धान्तश्रवण, ऋमति, जप (वाचिक-मानस) आणि ध्यान आणि हुत यांच्या व्याख्या सांगितल्या आहेत.

(३) तृतीयाध्यायांत आसनें सांगितलीं आहेत. त्यांत स्वस्तिक, गोमुस्त, पद्म, वीर, सिंह, भद्र, मुक्त, मयूर यांचें परिगणन केलें असून त्यांच्या व्याख्या दिल्या आहेत. आणि प्रत्येक आसनाचीं फलें सांगितलीं आहेत.

(४) चतुर्थाध्यायांत नाडींची उत्पत्ति, त्यांची शुद्धि, त्यांचें कारण; कंद; वायु त्याचे प्रकार, त्यांचीं स्थाने, त्यांचीं कर्मे; जंतुमात्राचें शरीर; शरीरांतील वायु व अग्नि योगाभ्यासानें सम अथवा न्यून करून ब्रह्मविच्छेष्ट पूज्य होणें, शरीरांतील अग्नीचें स्थान (मनुष्य, चतुष्पाद; तिर्यग्योनि, पक्षि यांचें पृथक् पृथक्) कंदस्थान; नाभि-नाभिचक्र. त्याचे आधारे देहप्रतिष्ठा, नाभिचक्रावर जीव रममाण होणें, त्याच्या अधोभागां प्राणाचा संचार, प्राणारूढ जीवाच्या ऊर्ध्वभागां कुंडलीस्थान,

भूमिरापोऽनलो वायुः सं मनो बुद्धिरेव च ।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ २२ ॥ ”

[हा श्लोक श्रीमद्भगवद्गीतेत सप्तमाध्यायांत चतुर्थ आहे. यांतील मे याचा अर्थ तेथें ‘मी जो श्रीकृष्ण त्या माझी’ असा आहे. येथें याज्ञवल्क्याचे उत्तरांत तो आल्यामुळें ‘मी जो याज्ञवल्क्य त्या माझी’ असा अर्थ शक्य नाही. कारण तेथें श्रीकृष्णांनीं आपण परब्रह्म, परमात्मा असें सांगितल्याप्रमाणें त्यांना तसें म्हणणें युक्त आहे, पण याज्ञवल्क्यांनीं तसें कोठें सांगितलें नाही. अर्थात् हा श्लोक याज्ञवल्क्यांनीं भगवद्गीतेतूनच उद्धृत केला असावा असें स्पष्ट दिसतें. तथापि त्यांनीं येथें तसेंहि स्पष्ट रीतीनें लिहिलें नाही.] अष्ट-प्रकृतिरूपा अष्टकुंडली, तिचें नागरूपा असें स्वरूप, सुषुम्ना नाडी, मुख्य चतुर्दश नाडी:-

“ नाडीनामपि सर्वासां मुख्यास्त्वेताश्चतुर्दश ॥ २७ ॥

इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च सरस्वती ॥

धारणा चैव पूषा च हस्तिजिह्वा यशस्विनी ॥ २८ ॥

अलंबुषा च गांधारी मुख्याश्चैताश्चतुर्दश ॥

यामध्ये प्रथम तीन मुख्यतरा आणि त्यांतहि मुख्यतमा मुक्तिमार्गा अशी सुषुम्ना, या चतुर्दश नाडींचीं स्थानें, मुख्यतर तीन नाडींत राहणारे सूर्यचंद्र-त्यांचीं स्थानें-त्यांचें स्वरूपः—

इडायां पिङ्गलायां च चरतश्चन्द्रभास्करो ॥ ३२ ॥

इडया चन्द्रमा ज्ञेयः पिंगलायां रविः स्मृतः ॥

चंद्रस्तामस इत्युक्तः सूर्यो राजस उच्यते ॥ ३५ ॥

विषभागो रवेर्भागः सोमभागोऽमृतः स्थितः ॥

तावेव धत्तः सकलं कालं च त्रिदिवात्मकम् ॥ ३६ ॥

भोक्त्री सुषुम्ना कालस्य गुह्यमेतदुदाहृतम् ॥

या सर्व नाडीमध्ये

प्राणोऽपानःसमानश्च उदानो व्यान एव च ॥

नागः कूर्मः कृकरसा देवदत्तो धनंजयः ॥ ५० ॥ (श्च रुकरो)

एते नाडीषु सर्वासु चरन्ति दश वायवः ॥

या प्राणादि दश वायूंचा संचार, त्या वायूंचीं स्थानें,

भुक्तं सर्वरसं गात्रे व्यापयन् वह्निना सह ॥

द्विसप्ततिसहस्रेषु नाडीमार्गेषु संचरेत् ॥ ५७ ॥

शरीरस्थ अग्नीशीं या वायूंचे योग, त्यांचीं फलें, इत्यादि विषय सांगितले आहेत.

(५) पंचमाध्यायांत नाडीशुद्धिसंपादन करण्याला साधनें कोणतीं आहेत आणि नाडीशुद्धिप्राप्ति झाली असल्याचें लक्षण काय हें सांगितलें आहे. त्यांत जिज्ञासु शिष्य विधिविहित कर्म आचरण करणारा, कामसंकल्प वर्जन करणारा, इ-इ. असा असावा. अशा शिष्यानें ब्रह्मयोगसमन्वित, स्वधर्मनिरत शांत ब्रह्मवेत्ते ज्यामध्ये आहेत अशा फलमूलोदकानी युक्त सर्वकामफलप्रद तपोवनांत अथवा देवालयांत किंवा नगरांत अथवा ग्रामांत सुरक्षित असा सुंदर मठ बांधून त्यांत काहीं मुनींचे मते वातानपविवर्जित, निर्जन अशा गृहांतच योगसंपादनेच्छनें वास करावा. आणि विध्युक्त कर्माचरण करून मंत्रांनीं शरीरन्यास करून, मृदु आसनावर किंवा अजिनावर बसून

समघाविशिरःकायः संवृतास्थः सुनिश्चलः ॥

नासाग्रे शि...भृद्विं..... ॥ १२ ॥

नासाग्रे सोमसंयुक्तं जोत्स्नाजालवितन्वितं ।

सप्तमस्य तु वर्गस्य चतुर्थं बिंदुसंयुतम् ॥ १५ ॥

बिंदुमध्ये समालोक्य नेत्राभ्यां मनसा सह ॥

..... ममृतं पश्येन्नेत्राभ्यां सुसमाहितः ॥ १६ ॥ इ. इ.

असें सांगितलें आहे.

(६) षष्ठाध्यायांत प्राणायामार्चे सविस्तर वर्णन आलें आहे. प्राणायाम कसा करावा, प्राणायामार्चे वेळीं कोणीं कोणता किती जप करावा; विप्रानें लौकिक मंत्र-जप करावा का करूं नये, त्यानें वैदिक मंत्रजप करावा; जप करणाराचें आचरण कसें असावें.

ब्राह्मणः श्रुतिसंपन्नः स्वधर्मनिरतः सदा ।

स वैदिकं जपेन्मंत्रं लौकिकं न कदाचन ॥ १५ ॥

केचिद्भूताहितार्थाय मंत्रमिच्छन्ति लौकिकम् ॥

द्विजवत्क्षत्रियस्योक्तः प्राणसंयमने जपः ॥ १६ ॥

वैश्यानां धर्मयुक्तानां स्त्रीशूद्राणां तपस्विनाम् !।

प्राणसंयमने गार्गी मन्त्रं प्रणववर्जितम् ॥ २० ॥

नमोऽन्तं शिवमंत्रं वा वैष्णवं चेष्यते बुधैः ।

यद्वा समभ्यसेच्छूद्रो लौकिकं विधिपूर्वकम् ॥ १८ ॥

प्राणसंयमने स्त्री वा जपेत्तद्विंशतिद्वयं ॥

न वैदिकं जपेच्छूद्रः स्त्रियश्च न कदाचन ॥ १९ ॥

स्वाश्रमस्थस्य वैश्यस्य केचिदिच्छन्ति वैदिकम्

इत्यादि वर्णिलें आहे. पुढें प्राणायाम कोणीं किती करावे आणि त्यांचीं फलें कोणतीं तेंहि सांगून पुढें प्राणायामाचा नाना प्रकारच्या आधिब्याधींचा नाश करण्यास कसा समर्थ होतो हें सविस्तर वर्णिलें अभ्यसनीय आहे.

(७) सप्तमाध्यायांत प्रत्याहार, त्याची व्याख्या, तो कसा करावा, त्याचें फल काय हें सविस्तर वर्णिलें आहे.

(८) अष्टमाध्यायांत धारणा, तिची व्याख्या, तिचें साधन, तिचें फळ इत्यादि सविस्तर वर्णिलें आहे.

(९) नवमाध्यायांत ध्यानाची व्याख्या, त्याची पूर्वपीठिका—श्रीविष्णूनें ब्रह्म-देवाला निवेदिलें—, ध्यानाचे सगुण निर्गुण असे प्रकार, त्याचें सविस्तर वर्णन, वासुदेव, नारायण—सूर्य इत्यादिकांचीं ध्यान, (भागवत, नारायण उपनिषद् यांत अशीं ध्यान आहेत.) आत्मध्यान, जीवन्मुक्त इत्यादि विषय वर्णिले आहेत.

(१०) दशमाध्यायांत “ समाधि ” योग सांगितला आहे.

समाधिः समतावस्था जीवात्मपरमात्मनोः ॥

ब्रह्मण्यवस्थितिर्याऽसौ समाधिः प्रत्यगात्मनः ॥ २ ॥

अशा समाधीच्या व्याख्या दिल्या आहेत. यापुढे भगवद्गीतेतील अभ्यासयोगा-प्रमाणे उत्कृष्ट वर्णन आले आहे. “ सर्व द्वाराणि संयम्य ” “ मूर्धन्याध्यात्मनः प्राणं० भ्रुवोर्मध्ये ” “ ॐ मित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् सुसमाहितः ” “ यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यंतं कलेवरं । तं तमेव ब्रजेद्भवं इति योगविदो विदुः ” इत्यादि विषय वर्णिले आहेत.

(११) एकादशाध्यायांत शरीरातील अग्नि आणि वायु यांच्या अनेक प्रकारच्या योगाने अनेक प्रकारचीं फले कशीं प्राप्त होतात, त्याकरितां साधनें कशीं उपयोगांत आणावीं, किती काल अभ्यास करावा, कोणत्या सिद्धीकरितां किती काल अभ्यास करावा लागतो, इत्यादिकांचें सांगोपांग सुंदर विवेचन केले आहे. त्यांतील अंत्यभाग जिज्ञासूकरितां पुढे देत आहे.—

मनोलयं यदा याति भ्रूमध्ये योगिनां नृणाम् ॥

जिह्वामूलेऽमृतस्रावो भ्रूमध्ये चात्मदर्शनम् ॥ २० ॥

दिवोद्यानानि रम्याणि नक्षत्राणि गृहाणि च (ग्रहास्तथा !)

ऋषयः सिद्धगंधर्वाः प्रकाशं यांति योगिनाम् ॥ २१ ॥

भ्रुवोऽंतरे विष्णुपदे निविष्टे मनोलये वावदियात्प्रमुग्धे ॥

तावत्समभ्यस्य पुनः समध्ये देहं सदा संस्मर पूर्वरूपम् ॥ २२ ॥

समीरणे विष्णुपदे निविष्टे जीवे च तस्मिन्नमृते सुसंस्थे ॥

तस्मिंस्ततो याति मनोलयं चेन्मुखे समीपं तादिति ब्रुवन्ति ॥ ३३ ॥

समीरणे विष्णुपदे निविष्टे विशुद्धशुद्धौ च तथा स्म नष्टे ॥

आनन्दमत्यद्भुतमेति सत्यं त्वं गार्गी पश्याद्य विशुद्धबुद्ध्या ॥ २४ ॥

एवं समभ्यस्य च दीर्घकालं यमादिभिर्युक्तननुर्मिताशी ॥

आमानमासाद्य गुहां प्रविष्टं मुक्तिं ब्रज ब्रह्मपुरे पुनस्त्वम् ॥ २५ ॥

भूतानि *यस्मान् प्रभवन्ति सर्वे येनैव जीवंति चराचराणि ॥

जातानि यस्मिन् विलयं प्रयान्ति तद्ब्रह्म विद्धीति वदन्ति सर्वे ॥ २६ ॥

हृत्पंकजव्योम्नि यदैकरूपं व्यक्तं सदानन्दमयं सुसूक्ष्मम् ॥

तद्ब्रह्म निर्भासमयं गुहायामिति श्रुतिश्चापि सामानन्ति ॥ २७ ॥

अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जंतोः ॥

तमक्रतुं पश्य विशु

* (सर्वाणि भवंति यस्मात् असा दुसरा पाठ.)

इतकाच ग्रंथ उपलब्ध झाला आहे आणि तेवढ्यावरूनच ग्रंथाचा अवशेष फारसा नसावा असें अनुमान केले तर तें अयुक्त होईल असें वाटत नाही.

या गीतेत आपणाला नारायण-त्रिशिखि ब्राह्मण-योगतत्व इत्यादि उपनिषद् भगवद्गीता, यांतील विषयच नव्हे तर वचनेंहि आढळतात. भगवद्गीतेनंतर याची रचना झाल्याचें आम्हीं पूर्वीच दाखविलें आहे.

हा ग्रंथ गार्गी-याज्ञवल्क्य-संवादरूप आहे. ही गार्गी कोण हें पुढें सांगणार आहों. अध्यायवार सामान्यतः जें विषयनिरूपण केले आहे त्यावरून ग्रंथाचें स्वरूप कळून येईलच. या ग्रंथांत योगाविषयी अनेकांची साधकवाधक मते, त्यांचें संडन-मंडन सोपपत्तिक प्रतिपादिलें आहे. यांत भिषग्वर अश्विनीकुमार आणि अगस्त्यमुनि यांचा प्रत्यक्ष उल्लेख केला असून याव्यतिरिक्त शास्त्रतात्पर्यवेदी तांत्रिक-योगशास्त्रज्ञ-विद्वान्-सुशिक्षित योगी ब्रह्मपिदूर, वैदिक, वेदविद्, ध्यानयोगविद्, इत्यादि विशेषणांनी निर्देश केला आहे.

ग्रंथप्रतिमेचे स्वरूपावरून तो चारशें वर्षांपूर्वी लिहिला असावा असें वाटतें. तसेंच अक्षरवटिका काशीक्षेत्राकडील असावी. यांत महाराष्ट्रास अपरिचित पृष्ठमात्रा आहे. इतर वर्ण तादृश अपरिचित नाहीत.

यणेप्रमाणें ग्रंथाचें वर्णन यथामति करून 'श्रीयाज्ञवल्क्य सहधर्मिणी'

विषयी विवेचन करितों. याज्ञवल्क्यांना मैत्रेयी आणि कात्यायनी अशा दोन स्त्रिया असल्याचें बृहदारण्यकोपनिषद् चतुर्थ अध्यायाच्या पंचम ब्राह्मणामध्ये आहे:-

“अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः मैत्रेयी च कात्यायनी च । तयोर्है मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव । स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायनी ॥” श्रीमत् शंकरानंदाच्या आत्मपुराणाचे सप्तमाध्यायांत याज्ञवल्क्याचें चरित्र सविस्तर दिलें आहे.

“धर्मात्मा याज्ञवल्क्योऽयमासीद्वाजसनेयकः ।

बाल्यादारभ्य तेजस्वी विषयेषु गतस्पृहः ॥ १२ ॥

विकारवि बहिर्भाति चित्रदोषविवर्जितः । ...

स तु संजातविज्ञानः संन्यासाय समुद्यतः ॥

ब्रह्मचर्याश्रमादेव निस्पृहो दारसंग्रहे ॥ ११ ॥

विरक्तं वीक्ष्य शिष्यं तं भगवान् रविरत्रवीत् ।

याज्ञवल्क्याऽयं विद्यायाः प्रयच्छ गुरुदक्षिणाम् ॥ १२ ॥

संप्रदायप्रवृत्त्याख्यां वेदानध्यापयाम्बिलान् ॥

त्रैवर्णिकान् गृहस्थः सन् पश्चात्संन्यासमात्रज ॥ १३ ॥

थावरून विषयांविषयी निरिच्छ आणि ब्रह्मचर्यापासूनच दारसंग्रहाविषयी निस्पृह

असा हा याज्ञवल्क्य ज्ञानप्रति शाल्यावर संन्यास ग्रहण करण्याला उद्युक्त झाला असता त्याचे गुरु भगवान् सूर्यनारायण यांनी त्याला गृहस्थ आश्रम स्वीकारून त्रैवर्णिकांना सर्व वेदांचे अध्यापन कर अशी गुरुदक्षिणा त्याचेपाशी मागितली. त्याला अनुसरून त्यान

पितुराज्ञां अलं प्राप्य जनकाच्च धनं बहुस्नातो दारद्वयं चक्रे.....॥ ४४ ॥

अशा रीतीने एकच नव्हे तर त्याने दोन भायां केल्या. त्यांना पुत्रपौत्रादि झाले. विद्यार्थ्यांना वेदविद्या पढविली, आणि वृद्धत्व आल्यावर एकदा सहज आत्मगत म्हणतात

“ यद्वनेऽध्यहमहो धैर्यं प्राप्य वैराग्यमाश्रितः ॥

निष्ठावन्तसमं पश्यन् देहं तप उपाश्रितः ॥ १०७ ॥

नाकुर्वन् मम धैर्यस्य विलोपं वामलोचनाः ।

स्वर्गाद्भ्यागताः शश्वद्धुमन्मथमन्धराः ॥ १०८ ॥

मम धैर्यं हतं न + अय वार्धके तद्गतं वृथा ॥

असे स्पष्ट सांगितले आहे. अशा रीतीने दोन भायां तर प्रसिद्धच आहेत. आतां या याज्ञवल्क्यगीतेने याज्ञवल्क्यांच्या तृतीय सहधर्मिणीचा परिचय करून दिला आहे. ही भार्याहि मैत्रेयीप्रमाणे अधिकारसंपन्न होती. तिला उद्देशून त्यांनीं गागी तपोनिधि, वरारोहा, वरानना, द्विजोत्तमा, विद्येद्रा, सुव्रता, मुनिसत्तमा, तपोधना, बह्मविदांवरा, अनघा, महाभाग्या, तपस्विनी—प्रमुग्धा, प्रिया इत्यादि विशेषणें लाविली आहेत. एवढ्यावरूनच ती त्यांची भार्या कशी म्हणतां येईल अशी शंका येण्याचा संभव आहे. त्याकरितां पुढील अवतरण पहा. चतुर्थ अध्यायाच्या प्रारंभीच

श्रुत्वैतद्भाषितं वाक्यं याज्ञवल्क्यस्य धीमतः ।

पुनराह महाभाग्या सभामध्ये तपस्विनी ॥ १ ॥

गार्ग्युवाच० भगवन् ब्रूहि मे स्वामिन् नाडीशुद्धिं विधानतः

केनोपायेन शुद्धाः स्युर्नाडयः सर्वं देहिनाम् ॥ २ ॥

उत्पत्तिं चैव नाडीनां कारणं च यथाविधि ॥

कथं च कीदृशं प्रोक्तं कति तिष्ठति वायवः ॥ ३ ॥

स्थानानि च (चैव ?) वायूनां कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

विज्ञातव्यानि वाज्यस्मिन् देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

वक्तुमर्हसि तत्सर्वं त्वत्तो वेत्ता न विद्यते ।

इत्पुक्तो भार्यया तत्र सम्यक् तद्गतमानसः ॥ ५ ॥

गागीनां सुसमालोक्य तत्सर्वं समभाषत ।

याज्ञवल्क्य उवाच : शरीरं तावदेवं हि षण्णवत्यंगुलात्मकम् ॥

वियते सर्वजंतूनां स्वांगुलीभिरिति प्रिये ॥ * ॥

यांतील 'भार्यया' आणि 'प्रिये' या दोन शब्दांवरून याज्ञवल्क्यांची गार्गी ही तृतीय सहधर्मिणी असल्याचे सिद्ध होत आहे.

बृहदारण्यकोपनिषदाच्या तृतीय अध्यायांतील षष्ठ आणि अष्टम ब्राह्मणांतील गार्गी वाचक्रवी ही जिज्ञासु अधिकारिणी दिसते. आणि ती त्या वेळीं कुमारी, तरुणी, विवाहिता किंवा अविवाहिता यासंबंधी तेथे काहींच उल्लेख नाही. कुमारी असल्यास याज्ञवल्क्यांचा उपदेश ऐकल्यानंतर तिचा त्यांच्याशीं विवाह झाला असे म्हणण्यालाहि काहीं आधार नसल्यामुळे त्या गार्गीहून ही याज्ञवल्क्यसहधर्मिणी गार्गी भिन्न होच असें आम्हांला वाटते.

१५ बिब्लिओथेक रॉयेल द बेल्जिक मधील भारतविषयक ग्रन्थ

(श्री. य. खु. देशपांडे, यवतमाळ)

ब्रुसेल्स (बेल्जम) येथे सप्टेंबर १९३८ मध्ये जी विसावी प्राच्य-विद्या-परिषद् भरली होती त्या वेळेला परिषदेच्या सभासदांना लोवेन येथे जी तेराव्या शतकापासून चालत आलेली युरोपांतील सर्वांत प्राचीन अशी क्याथोलिक युनिव्हर्सिटी आहे तिच्या चालकांनीं मुद्दाम निमंत्रण देऊन बोलाविले होते. त्यावेळीं परिषदेचे प्रतिनिधी म्हणून ता. ७-९-३८ रोजी वरील युनिव्हर्सिटीस भेट देण्याचा योग आला होता. त्याचवेळीं युनिव्हर्सिटीच्या अधिकाऱ्यांनीं त्यांच्या व्यवस्थेखाली असलेले लोवेन येथील प्रसिद्ध ग्रन्थसंग्रहालयही दाखविले होते. या ग्रंथालयांत ३० लाख ग्रन्थ असून आधुनिक कार्डपद्धतीप्रमाणे ग्रंथकार आणि ग्रन्थ यांची योग्य सूची करण्यांत आली असल्यामुळे कोणताही ग्रन्थ ५ मिनिटांत आपणास पहावयास मिळतो. तेथील लायब्ररीयन यांनीं ती पद्धती प्रतिनिधींना समजावून सांगितली होती.

ज्या दिवशी वरील ग्रंथालय दाखविण्यांत आले होतें त्याच दिवशी ब्रुसेल्स येथे असलेल्या बिब्लिओथेक रॉयेल द बेल्जिक या सरकारी ग्रंथालयांत असलेल्या प्राच्य-संस्कृतीविषयक ग्रंथांचे एक प्रदर्शन बेल्जम देशाच्या शिक्षण मंत्र्यांनीं कळोनियल

म्युझिअममध्ये मुद्दाम परिषदेच्या प्रतिनिधीकरितां मांडलें होतें तें दाखविण्यांत आलें होतें. त्याचे प्राच्यदेशानुक्रमानें, सर्व साधारण प्राच्यदेश, आर्मीनिया, अरेबिया, इराण, तुर्कस्थान, इजिप्त, हिन्दुस्थान, इ. असे एकूण १२ विभाग केले होते. बाकीच्या विभागांत जर्मन, फ्रेंच, डच व इंग्लिश वगैरे भाषेत लिहिलेले ग्रंथ आणि त्या त्या देशांतील भाषेत लिहिलेले हस्तलिखित ग्रंथ आहेत.

त्या प्रदर्शनांत हिंदुस्थान-विषयक असे सरासरी ४० ग्रंथ व वस्तु आहेत. त्या प्रसंगी जी सूचि प्रतिनिधींना देण्यांत आली ती फ्रेंच भाषेत होती. त्या सूचीबरोबर हिंदुस्थानविषयक वस्तूंची व ग्रंथांची टाईप केलेली एक यादी होती.* या यादींत सोळाव्या शतकापासून चालू शतकापर्यंतचे ग्रंथ आढळून येतील. त्याच-प्रमाणें युरोपांतील निरनिराऱ्या देशांतील विद्वानांनीं निरनिराऱ्या भाषेत ग्रंथ लिहिलेले व छापलेले असे दृष्टीस पडतील. या यादींतील कांहीं महत्त्वाच्या ग्रंथांचा उल्लेख त्यावरील आवश्यक अशा टिपणीसह नमुन्याकरितां म्हणून करीत आहे.

१ वेनीसचा नागरिक मार्को पोलो याचें प्रवासवृत्त. हा ग्रंथ फ्रेंचमध्ये असून तो १५ व्या शतकांतील आहे.

२ रॉबर्ट द नोबिली आणि इतर जेसुईट लोकांची हिंदुस्थानविषयक पत्रें. इ. स. १६०९ ते १६२७ पर्यंतचीं अस्सल पत्रें.

३ गोदीनो द इरोदिआ यानें स. १६१३ मध्ये तिसरा फिलीप राजा घाला केलेला रिपोर्ट. ह्यांत मलाकापासून क्याथेपर्यंतच्या हिंदुस्थानच्या भागाचा उल्लेख आहे.

४ भगवद्गीता. संस्कृतचें भाषांतर चार्लस उल्क्रीन्स याने इंग्रजांत केलें आणि त्यावरून पारो यानें फ्रेंच भाषेत भाषांतर केलें तें इ. स. १७८७ मध्ये प्रसिद्ध झालें.

५ वेद आणि त्यावरील भाष्य-संस्कृत मधून फ्रेंच भाषांतर इ. स. १७७८ लेझर.

६ जुआं आलबर्त द मंडेल्सलो, हिंदुस्थानचा प्रवास इ. स. १७२७ अमस्टरडाम.

७ हिंदुस्थानचा ऐतिहासिक व भौगोलिक वृत्तांत पेर जोसेफ द फफेन्थालेर जेसुईट बर्लिन इ. स. १७८६, तीन भाग.

८ पीअर यु जारिक. हिंदुस्थानचा इतिहास. पोर्तुगीज लोकांच्या आगमना-पासून क्याथोलिक ख्रिश्चन पंथाचा हिंदुस्थानांत प्रसार झाला त्यासंबंधी. बोर्दो इ. स. १६०८

९ जान व्हान लिन्शोटेन पोर्चुगल ते हिंदुस्थान प्रवास. अमस्टरडाम इ. स. १५९६ भाग ३.

* ही पूर्ण यादी मंडळ संघर्षांत आहे.

१० जोन पेन्नुस् माफीअस-हिंदुस्थानचा इतिहास फ्युरेन्सीए इ. स. १५८८

११ गोव्यांतील इन्क्विझिशनचा वृत्तान्त-प्यारीस इ. स. १६८६

१२ हिंदुस्थानचे मोगल बादशाह सरकारी डच रिपोर्टांवरून लुगडुनो बटे-
वोरम इ. स. १६३१

१३ डच लोकांच्या हिंदुस्थानसंबंधीं नौकानयनाचा इतिहास, सी निकोलस -
आमस्टरडाम इ. स. १६०९

१४ जुआं ह्युगस् लीन्स्को, हिंदुस्थानच्या प्रवासाची हकीकत मूळ जर्मन
भाषेंतून फ्रेंच भाषेंत आमस्टरडाम इ. स. १६२०

१५ ईस्ट इंडिआ कंपनीची स्थापना व वाढ यासंबंधीं झालेल्या प्रवासाचें रेकार्ड
इ. रोजर अम्स्टरडाम सन १७०२-१७०६ भाग ५

वरील रेकार्डांत पोर्चुगीज, डच, फ्रेंच इत्यादिकांचा हिंदुस्थानशीं संबंध आला
त्यासंबंधानें त्या त्या ग्रंथकारांनीं स्वतः लिहून ठेवलेला तत्कालिन इतिहास आहे.
त्या दृष्टीनें या ग्रंथांचें हिंदुस्थानच्या इतिहासाला फार महत्त्व आहे. व तें
इतिहासप्रेमी आणि अभ्यासू विद्वानांच्या नजरेस आणलें आहे.

४ गणित ज्योतिष

१६ भास्कराचार्यांचीं कोष्टकें

(श्री. द. वि. आपटे)

* भास्कराचार्यरुत लीलावतींत प्रारंभीं कोष्टकें आहेत तीं अशीं:—

२० कवड्या	= १ काकिणी	८ वाल	= १ धरण
४ काकिणी	= १ पण	२ धरण	= १ गद्याणक
१६ पण	= १ द्रम्म	१४ वल्ल	= १ घटक
१६ द्रम्म	= १ निष्क	५ गुंजा	= १ मासा
२ यव	= १ गुंज	१६ मासे	= १ कर्ष = १ सुवर्ण
३ गुंजा	= १ वाल	४ कर्ष	= १ पल

* पा. स. ३१५५ X ज्योतिर्गणितग्रंथांत 'भास्कर' या नांवानें ओळखले
जाणारे सध्यां दोन 'भास्कर' ज्ञात आहेत. पहिला भास्कर (इ. ५२२) म्हणजेच
'लघुभास्करयि' व 'महाभास्करीय' या ग्रंथांचा प्रणेता व वृद्धार्षभटाचा

सिमतकमणी १ भार सुवर्ण प्रसवे. त्याची संख्या—श्लोक—

“ भार देतचि सिमतक सोने । सांगती वजन ते अनुमानें ।
पस्तिसा मणि उणे अकरा हे । शेरमाससह बत्तिस आहे ॥”

एकूण वजन १॥१॥८॥३११ म्ह. दंड खंडी, साडेचार मण, पावणेनव शेर, सन्वातीन तोळे, एक मासा इतके भारास वजन.

*या ठिकाणी ५ गुंजा = १ मासा म्हटलें आहे. परंतु इतर ठिकाणीं निरनिराळें प्रमाण दिलें आहे. याचें कारण गुंज लहान मोठी असते. यामुळें हा विरोध वास्तविक नाही, असें बुद्धिविलासिनां टीकेंत गणेश दैवज्ञ म्हणतो. त्याचे शब्द असे आहेत, “अत्र किल पंच गुंजो माष उक्तः । वैद्यकशास्त्रे तु सप्त गुंजः । धर्मशास्त्रे तु सार्धं सप्त गुंजः । एतद् बृहत् मध्य लघु गुंजाभिप्रायेण न विरुध्यते । यथा एकैव पृथ्वी त्रयस्त्रिंशत् शत योजन मित्युक्ता ३३०० । शिरोमणो तु समारिन्दाब्धयः ४९६७ . अन्यत्र तु द्विद्विशतर्वः ६५२२ । एतद् बृहन्मध्यलघु यवोत्थ योजनाभिप्रायेण न विरुध्यते । तद्गदिदं माषादिकमपि । शेषं कर्षादिकं सर्वत्र सममेव” ८ यव = १ अंगुल असें जें वर सांगितलें त्याबद्दल देखील गणेश दैवज्ञानें विकल्प सांगितलेला आहे. “यवोदरैस्तिर्यग्भवैः अष्टभिरंगुलं स्यात् उर्ध्वस्त्रिभिर्वीहिभिर्वा । तथा च स्मृतिः—तिर्यग्भवोदराण्यष्टा ऊर्ध्वा वा व्रीहयस्त्रयः इति ।

८ यवोदर	=	१ अंगुल	२० वंश चौरस	=	१ निवर्तन
२४ अंगुल	=	१ हात	१ घनहात	=	१ मागधसारिका
४ हात	=	१ दंड	$\frac{१}{४}$ सारिका	=	१ द्रोण
२००० दंड	=	१ कोस	$\frac{१}{४}$ द्रोण	=	१ आढक
४ कोस	=	१ योजन	$\frac{१}{४}$ आढक	=	१ प्रस्थ
१० हात	=	१ वंश = काठी	$\frac{१}{४}$ प्रस्थ	=	१ कुटक

(इ. ४९९) साक्षात् शिष्यांपैकीं होता तो. आणि दुसरा भास्कर म्हणजे ‘सिद्धान्त-शिरोमणिकार’ भास्कर (इ. ११५०) हा होय. यांची कीर्ति तर भरतसंडाबाहेरहि युरोपियन विद्वानांस झालेली आहे. त्यांची माहिती सांगण्याची आवश्यकता नाही. पहिल्या भास्कराची मात्र त्रुटितच माहिती आहे. यासंबंधीची माहिती. I.H.QI Vo 6, 1930 पृ. 727-736 मध्ये पाहावी.

*लीलावतीच्या मराठी टीकाकारानें वजनाच्या कोष्टकांत थोडी भर घातली आहे. ती अशीः—

२० पल	=	१ विशी	१०० तुळा	=	१ भार
५ विशी	=	१ तुळा	५ भार	=	१ महाभार

३ गद्याणक	=	१ टंक
७२ टंक	=	१ शेर
४० शेर	=	१ मण

इसवीसनाच्या सातव्या शतकाच्या मध्यभागी हुएनत्संग नांवाचा चिनी प्रवासी हिंदुस्थानांत आला होता. तो म्हणतो, "प्राचीन पद्धतीप्रमाणें योजन, ४० ली इतकें आहे. हिंदुस्थानांतील सांप्रतच्या राजव्यवहारांतील योजनांचे ३० ली होतात. परंतु शास्त्राच्या पुस्तकांत लिहिलेलें योजन १६ लीचें आहे" (भारतीय ज्योतिषशास्त्र पृष्ठ ३२०-३२१) यावरून योजनाचें मान एकसारखें नव्हतें हें उघड आहे.

१७ अधिसंवत्सर-निर्णय

(श्री. ब. द. आपटे)

पेशवे दसरांत जे कांहीं कागद छापले गेले त्यांत बरेचसे कागद ऐतिहासिक व्यक्तींच्या राजकीय हालचाली दर्शाविणारे आहेत हें खरें; तथापि कांहीं त्यांत ज्योतिषविषयक प्रश्नास चालना देणारे आहेत. त्यांकडे मी वाचकांचें लक्ष मुख्यतः वेधित आहे.

माधवरावांच्या कारकीर्दींत नाना फडणीसानें ज्योतिषी बोलाऊन अधिसंवत्सरां-संबंधी निर्णय करविला. तें पत्र पे. द. पृ. ७४९४ भा. ४३ ले. ८०. त्यांतील आशय असा—

"शके १६९३ फाल्गुन मासीं गुरु कुंभ राशीगत होतो. परंतु शके १६९५ मध्यें गुरूचा राशीभेद होत नाही त्यास त्या वर्षास नांव काय द्यावे ?"

तेव्हां अशा प्रसंगीं या संवत्सरास अधिसंवत्सर असें नांव द्यावे कीं काय असा प्रश्न निघाला असतां नाना फडणीसानें ज्योतिषी बोलाऊन त्यांच्याकडून निर्णय करविला. तो असा—

"सारांश, अर्थ पहातां, या वर्षाचें नांव लुप्तसंवत्सर नव्हे, अधिवत्सर *आर्य-

* सौर, आर्य व ब्राह्म सिद्धान्त हे तीनहि सिद्धांत भरतखंडांत कमीअधिक मानानें प्रचलित आहेत. परंतु त्यांची व्याप्ति कोठें कोठें असावी हा प्रश्न उत्पन्न होतो. त्याचें निरसन खालील श्लोकानें होतें. तो श्लोक असा—

गोदावरीविष्यनगातराले श्रीब्रह्मपक्षाद्रणितं विधेयम् ।

गोदावरीदक्षिण आर्यपक्षाद्विध्याचलादुत्तरतो हि सौरः ॥

सिद्धांत, सूर्यसिद्धांत, ब्रह्मसिद्धांत या ग्रंथांवरून येत नाही, परंतु ग्रहलाघवाचे स्फुट गतीने मात्र अधिवत्सर येतो. त्यास येवितीचा निषेध नर्मदोत्तर. दक्षिण देशी विवाहादिक मांगल्य कार्ये केल्यास प्रत्यवाय नाही.”

यावरून ग्रहलाघवाचें प्राचल्य आपल्याकडील प्रांतांत होतें असें दिसून येतें.

१८ गौरीशंकर ज्योतिषी-दिल्लीकर

(श्री. भास्कर रामचंद्र भालेराव, ग्वाल्हरे)

कालमानाप्रमाणें धर्म व नीतीच्या कल्पना बदलत असतात. मराठेशाहींत यज्ञयाग, पुरश्चरणें, जपजाप्य, ज्योतिष वगैरे बाबतींत, मोठ्यापासून लहानापर्यंत; किती विश्वास असे, ही गोष्ट तत्कालीन कागदपत्रांवरून चांगल्या प्रकारें लक्षांत येतें. तीच परंपरा उत्तर हिंदुस्थानांत मराठी राज्य फैलावल्यावर इकडील मराठे वीर-मुत्सयांतही दिसून येतें. पाटिलबाबा महादजी शिंदे पुण्यास गेल्यानंतर मागें उत्तर हिंदुस्थानाचा बंदोबस्त नीट राहण्यास “श्रीमंत येजमान ये तोपर्यंत शत्रूंनीं डोकें उचलूं नये म्हणून कुळस्वामी व इतर देवतादिकांस नवसासायास ” व “ होळकराचा पराभव होउन सरकार नक्ष राहावा म्हणून नवसाप्रतियर्थ ” सुभेदार खंडेराव हरी भालेराव राजा समशेर बहादुर महादजी शिंद्यांचें सेनापति व दिल्लीचे किल्लेदार चांनीं लिहिलेल्या दोन याद्या आमच्या घराण्याच्या दफतरांत उपलब्ध झाल्या आहेत. राव-बहादुर सरदेसाई त्या याद्या पाहून उद्गारले ‘याला इतिहास म्हणतां येईल काय ?’ पण इतिहासाचार्य राजवाड्यांच्या मते राष्ट्राचा सर्वांगपूर्ण इतिहास प्रसिद्ध करण्यासाठीं प्रमुख व्यक्तींचे स्वासगी आचार-विचार धार्मिक समजुती वगैरे बाबतींचें प्रकाशन होणेंहि आवश्यक होय. तसल्याच प्रकारची माहिती प्रस्तुत टांचणद्वारें सादर करीत आहे.

माझ्या घराण्याच्या कैफियतींत असें आलें आहे की, खंडेराव हरींनीं स. १७९२ त बादशहाच्या इच्छेप्रमाणें प्रठाण सरदार नजफ कुळीखानाच्या ताब्यांत असलेला काताडे किल्ला सर केला व तेथें यवनांच्या संसर्गानें अपवित्र झालेल्या सदर किल्ल्यांत पशुयाग केला व तत्प्रीत्यर्थ भाकरी गांव अग्रहार देऊन तेथें

‘ पापक्षालन तीर्थ ’ कायम केलें. ही माहिती आतां मंडळानें प्रसिद्ध केलेल्या ‘ मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्तरेकडील विस्तार ’ ह्या निबंधांत २८० व्या पृष्ठावर भाकरी गांवाची जी चोटक हकीगत दिली आहे त्यावरून व माझ्या संशोधनावरून चुकीची ठरली आहे.

त्या काळीं गौरीशंकर जोशी नामक एक शाकद्वीपी ब्राह्मणाचें मोठें प्रस्थ दिल्ली प्रांतीं होतें. तो मूळचा चिहार प्रांतांतील एका खेड्यांतील गृहस्थ, पण ज्योतिष, योग, मंत्रतंत्र, पुरश्चरण वगैरे बाबतींत त्याचा बराच लौकिक असल्यानें, तो दिल्ली प्रांतीं जातांच तेथें बादशहा, नवाब वगैरे बडो बडो माणसें त्याच्या नादीं लागलीं व त्याचा बराच बडेजाव झाला. त्यामुळे त्यास देणग्या, इनामी गांवे वगैरेचाही बराच लाभ झाला ! पुढें मराठ्यांचा त्या प्रांतीं शिरकाव होतांच तेही सदर जोशीबाबांच्या नादीं लागले. त्यास मिर्झा नजफ कुलीखान कानोडचा जाहगीरदार यांजकडून भाकरी गांव जाहागीर मिळाला होता. पण अप्पा खंडेरावांची तेथें सत्ता स्थापन होतांच त्यांच्या वतीच्या कमाविसदारांनीं जोशांच्या वडिवाटीला जुमानलें नाहीं. तेव्हां जोशीबाबांनीं बादशहा, महादजी बाबा, खासे श्रीमंत सवाई माधवराव पेशवे साहेब, मराठे—मुसलमान इतर सरदार व खुद्द खंडेराव हरी यांस इरेस घालून आपल्या भाकरी वगैरे गांवांच्या नवीन सनदा करून घेतल्या व निरनिराळ्या कमाविसदारांच्या नांवावर ताकीदपत्रेही हस्तगत केलीं. त्याजपैकीं कांहीं सनदा सादर करीत आहे. ग्वाल्हेरे राज्यांतील तवरघार जिल्ह्यांत जोरा—सिकरवारीं तालुक्यांत निधान नांवाचा गांव महादजीबाबांनीं गौरीशंकर जोशांस स्वतंत्रपणें इनाम दिला होता. पण तो आतां जप्त करण्यांत आला असून हल्लीं जोशी—बाबांचे निरनिराळे वंशज त्यांच्या जमींदारी हक्कांवर भोगवटा करून आहेत. त्यांच्या वंशजांच्या सहा शाखांपैकीं एकटे पं. विश्वेश्वरीप्रसाद शर्मांच काय ते विद्यासंपन्न गृहस्थ असून पी. डब्ल्यू. डी. सात्याच्या विल्डिंग विभागांत, डिस्ट्रिक्ट इंजिनियर, ग्वाल्हेरीस होते. हल्लीं ते पेन्शनर आहेत. त्यांनीं “ नक्षत्र विज्ञान ” नांवाचा खगोल शास्त्रावर एक ग्रंथ लिहिला असून ते ग्वाल्हेरच्या सनातन धर्म मंडळ संस्थेचे संस्थापक व चालक आहेत.

जोशांच्या निरनिराळ्या वंशजांच्या ताब्यांत बरीच कागदपत्रे आहेत, पण भाऊचंदकीच्या भांडणामुळे ते त्यांच्या नकला देखील करून देण्यास तयार नाहींत. खुद्द पेशव्यांच्या एका पत्रांत मुहूर्त दाखविण्याबद्दलचा स्पष्ट उल्लेख आहे. दौलतराव शिंदे यांनीं जोशी बाबांस सालील पत्र पाठविलें होतें, त्यांत निजामाची मसलत व दसन्याच्या सुमुहूर्ते क्वच करण्याचा मनोदय जाहीर करून ताबडतोब पुण्यास येण्याचें निमंत्रण पाठविलें आहे. पत्राची प्रतिलिपी सालीलप्रमाणें आहे. विषयानुरोधानें खड्यांच्या स्वारीबद्दलचें पत्र आधीं देत आहे.—

{ श. १७१६ भाद्र. व. ७
 { इ. १७९४ सप्त. १४

वेदशास्त्रसंपन्न राजमान्य राजेश्री—

गौरीशंकर बाबा जोशी स्वामीचे सेवेसी सेवक दौलतराव शिंदे दंडवत विनंती उपरी येथील कुशाळ जाणोन स्वकीय लिहीत असावे विशेष सरकारातून नचाच निजाम अलीखान बहादुर याची मसलत दरपेश आहे. या प्रसंगी तुमचें प्रयोजन जाणोन हें पत्र तुम्हांस लिहिलें आहे तरी तुम्हीं पत्र पावतांच निघोन येणें. मधुरेहून आगन्यास येणें आगरवाले ग्वाल्हेरी पावेतो रवाना करतील. तेथून पुढेही काादारास पत्रें व दस्तक मार्गाचें पाठविलें आहे. लौकर येऊन पोहचणें. दसरेचे मुहूर्ते स्वारीचें कूच होणार यास्तव लौकर येऊन पोहचणें. पत्र पावतांच निघोन दर मजल येऊन पोचणें रवाना छ १९ सफर सुा सप्तस तिसन मया व आलफ बहुत काय लिहणें हे विनंती. मोर्तब सुद (गोल शिक्षा)

[सड्यांच्या स्वारी पूर्वीच पेशव्यानीं खंडेराव हरी यांस खालील पत्र पाठविलें होतें.]

{ श. १७१३ आश्वीन शु. १३
 श्री { इ. १७९१ आक्टोबर ९

असृण्डित लक्ष्मी आलंरुत राजमान्य राजश्री खंडेराव हरी कमाविसदार प्रो र्वाडी महालानिहाय गोसावी यांसी

सेवक माधवराव नारायण प्रधान नमस्कार सुा इसन्ने तिसेन मया व अलफ मौजे भाकरी व मौ सड्वेरापूर सरकार नारनोल हे दोन्ही गांव XXXX सरकारांतून वेदशास्त्रसंपन्न गौरीशंकर जोशी वास्तव्य कसवे पहाडगड. यांस देऊन भोगवत्यास अलाहिदा सनद करून दिली असे. तरी तुम्हीं सनदा बरहुकूम सदरहू दोन्हीं गांवां जोशी यांजकडे चालविणें. हेविसांचा फिरोन बोभाट येऊं न देणें. जाणांजे छ १० सफर आज्ञाप्रमाण लेसन सीमा (गोल शिक्षा).

बार

[पेशवे सरकारांतून एक फारशी पत्र-आमिलान परगना हवेली सरकार नारनोल यांचें नावे पाठविण्यांत आलें होतें. त्यांत चमूजिय परवाना नजफ कुळीखां ११ जिल्हेज सन ३२ जुलूस रोजी सदर दोन्ही गांवां चालू करण्याची आज्ञा दिली गेली होती. सदर पत्रावर मोहर काजी अलकज्जातची असून पेशव्यांच्या मोठ्या फारशी शिक्ष्यांत लांबलचक बादशाही पदव्यांचा उल्लेख केला गेला आहे. पेशव्यांच्या वाटोव्या शिक्ष्यावरिल मजकूर वाचनीय आहे.]

एक आणखी पत्र उपलब्ध झालें असून त्यांत आरंभी फारसी मजकूर आहे. तसेंच 'असनाद हुजूर महाराजाधिराज (पेशवे) व परवाना-वागुजाइन बमोहरा राजा अप्पा खंडेराव समशेरजंगबहादुर'चाहि उल्लेख असून त्याच्या खाली मोडीत तर्जुमा दिला आहे. ते त्यांच्या कमाविसदाराकडून पाठविण्यांत आलें असावें असें वाटते. (इसन्ने तिसरे मया व अलफ ७ सफर = श. १७५३ आश्विन शु. ९ = इ. १७९१ आक्टोबर ६)

खंडेराव हरी यांनीं अमृतराव अनंत कमाविसदार परगणे नारनोल यांस पाठविलेल्या सदरच्या पत्रांत, सरकारचे परवानगी वराने नजब कुलीखान यांनीं गांव करून दिलें. त्यावरून, हल्लीं त्यांस जागीर करून दिल्याचा उल्लेख आहे. अप्पा खंडेरावांनीं ४ रचिलावल रोजीं सदर अमृतरायासच खलत व उपद्रव न देण्याचा उल्लेख केला आहे. एक आणखी निनांवीं पत्र ९ रचिलाखरचे मु. लष्कर नजीक बावड्याखेडीचें उपलब्ध झालें आहे. त्यांत मजकूर कीं " राजश्री गौरीशंकर जोशी यांजला श्रीमंत राजश्री दवलतरायबाबांनीं बोलावण्याविषयीं पत्रें वरचेवर येतात. ते जावयास तयार जालें परंतु त्यांचें गांव नारनोलचे आहेत. ते आपण जप्त केले.... त्यांसी उभयतां सरदारांनीं आम्हांस समक्ष सांगितलें कीं जोशीबाबांचें गांव सोडून द्यावें. तरी जमीं पाठविली असल्यास सोडून द्यावी." हें पत्र कदाचित् शिंद्यांचें सरदार गोपाळरावभाऊ यांनीं खंडेराव हरीस लिहिलें असावें.

शेवटचा परवाना नजाबत अलीखान यानें १२२३ हिनरी रजब २ सन ३ जुलूस (अकबरकालीन) रोजी पाठविला. त्यांत बमूजिब परवानेजात नजफकुलीखान, महाराजा माधवराव नारायण व अप्पा खंडेराव व परवाना कर्नेल अख्तर लूनी साहेब-बहादूर मौसूमे राव रामचंद्र व सेधाराम (३ मई १८०४) चा उल्लेख आहे.

वरील अस्सल पत्रांच्या नकलांवरून दिल्लीप्रांतीं मराठ्यांनंतर कंपनीचें राज्य झाल्यावर जनरल अख्तर लोणी कडूनही सदर गांवें आपल्या कडेस करून घेतल्याची जोशी बुवांच्या खटपटीची नीट कल्पना येते. गौरीशंकर जोशांस हें उत्पन्न त्यांच्या ज्योतिष विद्येच्या प्रभावामुळेच मिळालें होतें, व विशेष आश्चर्याची गोष्ट ही कीं मुसलमान-सरदार देखील त्यांच्या कच्छपीं लागलें होतें. अशा गुणी माणसाची बूज मराठी राज्यांत होणें सर्वथा साहाजिकच होतें; सचच या सम्मेलन प्रसंगीं ही माहिती मांडली आहे.

(१)

फिद्वी शाह आलम बादशाह गाजी
 पंतप्रधान महाराजाधीराज
 सवाई माधवराव नारायण
 बहादुर सआदत मंद बजापै वंद
 फरजन्दे सासुल सास सरदार
 कबीरुल इफ्तखार यारे वफादार
 सिपह सालार मुअल्ला जाह
 मदारुल महामुससलतनत उमदतुल
 अकारिबुल सिलाफत वकील
 मुतलक अमीरुल उमरा मुख्तारुल
 ममालिक

मोहर काजुल

कुञ्जान

(गोल शिक्षा)

आमिलान हाल व इस्तकवाल परगना हवेली सरकार नारनौल मुजाफ सूबा
 दारुल सिलाफत शाहजहानाबाद बिदानंद गौरीशंकर मुनज्जिम इल्तमास नमूद के
 मौजा भाकरी व शाहबेगपुर अमला परगना हवेली मजकूर बजूमजिब परवाना नजफकुली
 सा बहादुर मरहूम याज्दहुम जिल्हेज सन ३२ दरवजह मदद मुआश शुभचितक (!)
 मुकर्रर अस्त उम्मीदवार फज्जल व करम के परवाना सरकार मरहमत शवद लिहाजा
 निगारश मे रवद के मवाजे मजकूर चइस्मे मुशारुनइल्लेह अज सरकार मुकर्रर व
 बहाल दाशता शुद बायद आंहा... देहान मजकूर बदस्तूर साबक... सिवाए सायर व
 अराजी व इम्लाक व बागात बतसुरफे मशारुनइल्लेह रागुजारन्द के हासिलात
 आंरा... सफे मायहताजे खद नमूदा बहुआय दवाम दौलत अबद मुदत मुवक्तिफ (!)
 बाशद दरी बाब ताकीदे अकीद व कदगन मजीद दानिस्ता हश्बुल मस्तूर बअमल
 आरन्द फकत

दो मौजा

(२)

आलीजाह बहादुर दाम इकवालहू

जमीदारान मौजा भाकरी व शाहबेगपुर अमला परगना नारनौल मुजाफ सूबा
 दारुल सिलाफत शाहजहानाबाद बिदानंद मवाजे मजकूर बजूमजिब असनाद
 हुजूर महाराजाधीराज व परवाना वागुजाशत व मोहर आप्पा खंडेराव राजा
 शमशेरजंग बहादुर जागीर इनाम बसीगे यादोगव जोतशी गौरीशंकरजी वागुजाशत

तमूदा शुद बायद के पेश...मशारुन इलेह हाजिर तवज्जुह शुदा रगबत कुनंद-
बकार बुरन्द दरी बाब ताकीद अकीद शनासन्द

भाकरी

मवाजेआत

नीम

शाहबेगपुर

नीम

ताहां मुकादम मौजे भाकरी व मौजे सहबेगपुर पाा नारनोल सुा इसने
तिसैने मया व अलफ छ ७ सफर.

५ तात्त्विक-वृत्तांतपर

१९ देशमुखी वतन

(श्री. शं. ना. वत्स जोशी)

'देशमुखी वतन' हे सर्व वतनांत श्रेष्ठ वतन आहे. ह्याचें महत्त्व देशव्यवस्था आणि राज्यकारभारपद्धती ह्या दोन्ही दृष्टींनी अतिशय आहे. ह्या देशमुखी संस्थेचें काम, मानपान, आणि हक्क व ह्या संस्थेचा व्याप; तसेंच ह्या संस्थेविषयीचे अनुकूल-प्रतिकूल उल्लेख पाहिले असतां इतकी गुंतागुंत त्यांत दिमून येते की, त्यामुळे ह्या संस्थेचा स्वरूपाविष्कार पूर्णपणें व नेमका होणेंहि कठिण होऊन बसलें आहे. अशा ह्या महत्त्वाच्या, गुंतागुंतीच्या पण अत्यंत आवश्यक असलेल्या संस्थेसंबंधानें, सामान्यतः शिवकालास अनुसरून, येथें कांहीं विचार मांडण्याचें योजिलें आहे.

१ 'देशमुख' ह्या शब्दांतील 'देश' व 'मुख' हीं दोन्ही पदें संस्कृत असलीं तरी देशमुख असा सामासिक शब्द संस्कृत वाङ्मयांत नाही. अर्वाचीन म्हणजे शक तेराशें पुढील संस्कृत ग्रंथरचनेंत कदाचित् आढळेल. तत्पूर्वी ह्या शब्दाचें काम 'विषयपति' ह्या संज्ञेनें होत असे. 'ग्रामपति', 'विषयपति', 'राष्ट्रपति' अशा चढत्या संज्ञा ताम्रशिलाशासनांत येतात. 'आहार', 'भूति', 'मंडल', 'देश' ह्याहि संज्ञा मुसलमानपूर्व राजवटींत येतात आणि त्यांत देश शब्द आहे. तथापि, ज्याचेपासून मुख हा शब्द साधितां येईल असा मुख्यः किंवा मुखं, मुखी हा शब्द त्यास जोडलेला नाही. सारांश, 'देशमुख' हा शब्द मुसलमानोत्तर अधिक प्रसृत व रूढ झाला हें म्हणणें इष्ट होईल. येथेंच हेंहि सहज लक्षांत येणारें आहे की, ग्रामपति, विषयपति, आहारपति ह्या सामासिक शब्दांतील पूर्वपद, गणपति, नरपति, ह्याप्रमाणें समुदायबोधक नसून एकत्वबोधक सम-

जावयाचें. जर तसें न समजलें तर इतर शब्दांना वैयर्थ्य येऊन अनवस्था प्रसंग येईल. देशमुख ह्या शब्दांतील देश ह्या पदानें एक देश म्हणजे एक परगणा, एक प्रांत घ्यावयाचा. देशमुख ह्या शब्दाच्या जोडीला देसाई, नाडगौडा हे दोन शब्द योजिलेले आहेत. पण ते कोंकणांत व कर्नाटकांत अधिक प्रमाणांत आढळतील. त्याबरोबर हेहि लक्ष्यांत घेतलें पाहिजे कीं, महाराष्ट्रांतील देशमुख, बाहुल्यानें मराठाज्ञातींतील आहेत; तसेंच कोंकणांतील देसाई ब्राह्मण व कर्नाटकांतील नाडगौडा लिंगाईत ज्ञातींतील आढळतील. कर्नाटकांतील हे नाडगौडा पुढें मराठ्यांचे लिंगाईत झालेले आहेत. 'नाड' म्हणजे प्रांत व 'गौडा' म्हणजे पाटील. हा गौडा शब्द कसा झाला हें अमळ लक्ष्यांत घेण्याजोगें आहे. तिकडे ग्रामगंड असा संस्कृत-कानडी समास ताम्रपत्रांत येतो. गंड म्हणजे पति. ग्रामगंड ह्यापासून गाउंड, गावुंड व त्यापासून गौडा हा शब्द साधित झाला व तो पाटील ह्या अर्थी रूढ झाला. आपल्याकडील गावगुंड हा ह्या वेळीं साक्षेर्षी वाचकांच्या ध्यानीं येईल. असो. कर्नाटकांत देसाई ही संज्ञाहि पत्रव्यवहारांत येते; पण ती नाडगौडाच्या मानानें अर्वाचीन वाटते. महाराष्ट्रांत देशमुख म्हणजे तरी देशाचा, प्रांताचा पाटीलच आहे. देसाई शब्द देशस्वामी किंवा देशपति ह्यापासून बनला आहे. त्यांतहि देशपति ह्या शब्दापासूनच देसाई ह्याची उपपत्ति अधिक सयुक्तिक वाटते. कर्नाटकांत देसाई व नाडगौडा हे दोन्ही शब्द कागदपत्रांतून आले आहेत. त्यांतहि नाडगौडा हा शब्द किल्लाप्रमुख देशविभागाला लावलेला आहे. श्रीनिवास वैकटाद्री हे गद्ग परगण्याचे देसाई व नाडगौडाहि आहेत. (शि. च. सा. सं. ६ले. २० पहा.) येथें हे दोन्ही शब्द भिन्नार्थक आहेत हें उघड आहे. धारवाडचे देसाई हेहि नाडगौडा आहेत. नाडगौडाकीचें वत्स किल्लेदाराशीं संबद्ध आहे (कि.त्ता ले. ५ पृ. ५ व ले. २५ पहा.).

देसाई, देसगत, जमेदार हे शब्द सामान्यतः देशमुख ह्या संस्थेचेच वाचक आहेत. ह्यांतहि मुसलमानी अधिकारी पत्र इत्यादि लिहितांना जमेदार, देशमुख, देसाई हे शब्दच प्रामुख्यानें योजतात. जमेदार ह्याचा मूळ शब्द जमीन्दार (जमीन बाळगणारा) हा आहे. सभासदी बसरींत 'जमींदार व मोकासी एक जाहालियांनं ते व रयत बेकैद होतील आणि कमाविस (= वसूल) होणार नाहीं' असें जें म्हटलें आहे त्यांतील जमींदार हा शब्द देशमुख ह्या अर्थीच मुख्यतः आहे.

'देशमुख' ह्या शब्दाचा प्रतिशब्द म्हणून जो चुकीचा एक शब्द सांगितला गेला आहे असें वाटतें; विशेषतः शिवाजीचे देशमुख कोण ह्याचें प्रतिपादन करित असलां सांगितला आहे, त्याचा थोडक्यांत येथें विचार करणें प्राप्त आहे. शिवाजी महाराजांची राज्यपद्धति संस्कृतांतील प्रसिद्ध शुक्रनीतिसाराशीं संनिकट असून प्रागतिक प्रवृत्तीची दिसते हें सांगतांना प्रो. शेजवलकर म्हणतात 'शिवाजीचे

देशमुख (साहसाधिपति) व पाटील (भाग्याही) हे मराठेच असत. ' (भा. इ. सं. चै. व. ४ पृ. ७७.) श्री. शेजवलकरांचें हें म्हणणें त्यांनींच उद्धृत केलेल्या वचनार्थाशीं जमणारें नाहीं. भाग्याही क्षत्रियस्तु साहसाधिपतिश्च सः । शुक्रनीतिसार. (ह्यांतील साहसाधिपति व भाग्याही ह्या संज्ञा शुक्रनीतीमधील अ. २ श्लोक १२० मध्ये आल्या आहेत.

साहसाधिपतिं चैव ग्रामनेतारमेव च ।

भागहारं तृतीयं तु लेखकं च चतुर्थकम् ॥

हा श्लोक राजां आपले अधिकारी कोठें कोठें व कोण नियुक्त करावेत हें सांगत असतां आला आहे. नीतिसारांतील भाग्याहीच्या जागीं येथें भाग्यहारी हा शब्द आहे. पण त्यामुळें त्याच्या अर्थांत अंतर पडण्याचें कारण नाहीं. साहसाधिपति म्हणजे दंडाधिकारी. साहस = दंड (साहसं तु दमो दंडः । अमरकोश) भाग्याही किंवा भाग्यहारी म्हणजे कमाविसदार, वसूल गोळा करणारा. दंडाधिकारी ह्याला सध्यांचा फौजदार हा शब्द सांगतां येईल व तो गीवाण कोशामध्ये सांगितलाहि आहे. तात्पर्य, साहसाधिपति व भाग्याही ह्या दोन्ही शब्दांचे देशमुख व पाटील हे अर्थ युक्त वाटत नाहींत. शिवाय हे राजनियोजित आहेत शिवकालीं व मुसलमानी अमदानींत देशमुख ह्या शब्दास दुसरा शब्द 'जमींदार' हा आला आहे हें व मुसलमानपूर्व कालांत 'विषयपति' हाच शब्द देशमुखसंज्ञेशी अधिक जवळचा आहे हें, वर दिलेंच आहे.

२ देशमुखीचें महत्त्वः— ह्या देशमुखीचें महत्त्व केवढें आहे हें व्यतिरेकांनें प्रथम पाहूं. म्हणजे त्याचा निषेध जेथें केला तेथील उल्लेख एकप्रकारें पाहण्याजोगे आहेत. अमात्य आपल्या राजनीतींत म्हणतात—

“ राज्यांतील देशमुख आदिकरून यास 'वतनदार' ही प्राकृत परिभाषा मात्र आहे. ते स्वल्पच परंतु स्वतंत्र देशनायकच आहेत. त्यांस साधारण गणांचें असं नाहीं. हे लोक म्हणजे राज्याचे दायादच आहेत. ” वि. ज्ञा. वि. आवृत्ति पृ. २९

सभासद आपल्या शिवाजी चरित्रांत पृ. २९ वर म्हणतात—

“ इदलशाही, निजामशाही, मोगलाई देश कबज केला, त्या देशांत मुलकांचे पाटीलकुलकर्णी व देशमुख यांचे हातीं कुल रयत ”

१ असेंच सभासद बखरीची वाढ केलेल्या चित्रगुप्त विरचित बखरींतहि आहे. पण सभासदी बखरीचें अनुकरण केलेल्या शेडगांवकर बखरींत नेमकें विरुद्ध लिहिणें आहे. तसेंच मल्हार रामराव यांचे बखरींत व राजनीतींतहि अमात्य-नीतींतील उल्लेखा-विरुद्धच मजकूर आहे. उत्तरकालीन लिखाण कसें असतें व कां अप्रमाण तसेंच वतना-सक्ति केवढी हें ह्यावरून सहज दिसून येईल.

ह्या दोन उतान्यांवरून ध्यानांत येईल कीं, शिवकालाचे प्रारंभीं देशव्यवस्था पूर्णपणें ह्या वतनदार मंडळींच्या आधीन होती. गांवची रयत, गांवचें शिवार म्हणजे गांवासालील शेतीची, व चराऊ अथवा पड भूमी ही सर्व पाटलाचे ताब्यांत आणि परगण्यांतील रयत व भूमी देशमुखानेच होती. म्हणजे राज्य चालविण्यास राजाला जो पैसा व धान्यादि सामग्री पाहिजे ती ह्या देशमुख-देशपांडे वतनदारांकरवी मिळावयाची. देशमुखदेशपांड्यांच्या जोडीला राज्यसूत्र-चालकांकडून सुभेदार नेमलेले असतात; पण तेहि देशमुखदेशपांडे हे आपलें काम बरोबर करतात न करतात हें पाहण्यासाठीं असतात. म्हणजे त्यांनाहि देशमुखादिकांचेकडूनच हें वसुलीचें काम करवून घ्यावयाचें आहे; स्वान्यानें नाहीं. तात्पर्य, देशमुख हे परगण्यासाठीं सरकारला जबाबदार. सरकारचा व रयतेचा प्रत्यक्ष संबंध केव्हांहि व मुळींच नाहीं. असा प्रकार असल्यामुळेच लेखाच्या प्रारंभीं देशव्यवस्था व राज्यकारभारपद्धति हे दोन विभाग दिले आहेत. प्रस्तुत राज्यकारभारपद्धतीविषयीं पाहावयाचें नाहीं, देशव्यवस्थेविषयींच मुख्यतः पाहावयाचें आहे व त्यासाठीं देशमुख ह्या वतनसंस्थेविषयीं माहिती मिळविणें इष्ट आणि त्यांतील जेवढा तपशील पाहतां येईल तेवढ्या प्रमाणांत देशव्यवस्थेची बाजू आपल्या निदर्शनास येईल.

३ राजप्रधानादिक सर-कारकून मंडळी आणि हे परगण्याचे वतनदार लोक जेव्हां एकत्र एखाद्या निर्णयसभेमध्ये उपस्थित असतात तेव्हां ह्या देशमुख वतनदारांची प्रतिष्ठा केवढी मोठी आहे हें दिसून येतें. एकदां म्हणजे इ. स. १७१८ आक्टोबर (१६४० आश्विन) मध्ये सातारा किल्यावर दाभोळचे देशमुख व रायरी मामल्याचे सरदेशमुख असलेले शिकें मंडळींत, सरदेशमुखी व देशमुखी वतनाविषयीं भांडण लागलें होतें; व त्याच्या निर्णयासाठीं सर्व प्रधान, बरेचसे सरदार, देशमुख, पाटील इत्यादि प्रमुख मंडळींची सभा भरली होती. ह्या निर्णयसभेस अष्टप्रधान व त्यांचे हातासालील इतर अधिकारी १८ आले आहेत; तसेंच सरलष्करादिक सरदारमंडळीहि २७ आहेत. आणि नंतर देशमुख, पाटील मंडळींचीं नांवें सभेस उपस्थित होते त्यांचीं दिली आहेत. ह्यांत विशेष कौतुकाची व आवर्जून उल्लेख करण्यासारखी गोष्ट ही कीं, ह्या निर्णयसभेंत छत्रपती शाहू महाराज हे उपस्थित आहेत; पण ते राजमुद्राधिकारी ह्या नात्यानें प्रारंभीं म्हणजे कागदाच्या अगदीं डोक्यावर अष्टप्रधानादि मंडळी आहेत तेथें नसून देशमुख मंडळींची जेथें नोंद आहे तेथें त्यांचें नांव देशमुख ह्या नात्यानें आहे. तेथेंच शाहू छ० नीं आपली देशमुखीची मुद्राहि दिली आहे. शाहूराजे ह्यांनीं वाईप्रांताची देशमुखी मिळविली होती. ह्या देशमुखीचे प्रथमचे व स्वरे अधिकारी पिसाळ. पण सूर्याजी पिसाळ व दत्ताजी पिसाळ ह्यांचें ह्या देशमुखीतील वडिलकी व वाटा ह्यांमदल बराच कालपर्यंत भांडण चालूं होतें. अशांतच ही देशमुखी औरंगजेब इकडे आला असतां न्याहारखान गोरी, ह्या वाई

प्रांतांवरील तेव्हांच्या मोगली अधिकाऱ्याने आपल्या स्वतःच्या नांवावर चढवून घेतली. पुढे लवकर औरंगजेब इकडेच मृत्यु पावला व शाहूमहाराजांची सुटका होऊन ते सातान्यास आले तेव्हा, त्यांनी, ही वाईची देशमुखी स्वतःकडे घेतली. आणि 'देशमुख प्रांत वाई' असा शिक्काहि करविला. आणि ह्या नात्याने म्हणजे देशमुख म्हणून ह्या वरील सभेस ते उपस्थित आहेत. वतनपत्रे निवाडपत्रे पृ. ७४-८० पानावर हा महजर छापला आहे. ह्यावरून राजकीय मानापेक्षां समाजामधील देशमुखांमुळे मिळणारा मान हा श्रेष्ठ आहे असेंच निश्चितपणे ठरत आहे. आणि देशमुखी ही संस्था राज्यास-नाशित व्याक्तीलाहि प्रलोभनीय अशी प्रतिष्ठेची व लोकमान्यतेची कशी वाटत होती हे उघड होत आहे. असाच दुसरा निर्णय राजवाडे सं. ३ पृ. १०८-१२० वर छापला आहे. हा निमसोड मायणी ह्या गांवातील घारगे देशमुखांमधील तंट्यासंबंधी आहे. ह्या निर्णयपत्रांत पुढे (पृ. ११८) 'महाराजसाहेब म्हणजे हिंदुपती बादशाही ईश्वराचे आधिष्ठान' असे ज्या छत्रपतींना उद्देशून गौरवून म्हटले आहे त्या शाहू छत्रपतींनी स्वतःचा निर्देश देशमुख मंडळीतच केला आहे. हीही सभा सातारा येथेच श. १६४१ ज्येष्ठ शु. १ = १७१९ मे ९ रोजी झाली. ह्या दोन्ही महजराच्या मजालसी म्हणजे निवाड्याच्या गोतसभा सातारा येथे झालेल्या आहेत हेहि लक्षांत घेतले पाहिजे. म्हणजे अन्य कोठे तरी ही सभा-बैठक झाली व तेथे छत्रपति जाणे शक्य नाही म्हणून त्यांनी आपला मुतालीक पाठविला व ह्या कारणाने छत्रपतींचे नांव हमशाही गोतांत व देशमुख मंडळीत पडले, असे म्हणण्यास अवकाश नाही. ह्या सभा सातान्यांतच झालेल्या आहेत. राजवाडे सं. २० ले. ४३ मध्येहि शाहू छत्रपतींचा देशमुख म्हणूनच महजरामध्ये निर्देश आला आहे. ह्या सगळ्याचा अर्थ इतकाच ध्यावयाचा की, वतनदारांना रयतेमध्ये मान फार व त्यांतहि परगण्याचे वतनदार जे देशमुख त्यांचा मान फारच मोठा समजला जाई; इतका की, त्या मानाबद्दल छत्रपतींनाहि हेवा वाटावा.

४ देशमुख किंवा देशपांडे अथवा पाटील व कुलकर्णी ह्यांचा सरकारी कागदोपत्री उल्लेख केला जातो तेथील त्यांचा मायनाहि येथे लक्षांत आणण्याजोगा आहे. विशेषतः ज्या पत्रांत सरकारनियोजित सुभेदार व कारकून ह्यांच्याबरोबर ह्या लोकनिर्मित वतनदार मंडळींचा निर्देश केला जातो, तेथील उल्लेख अधिक लक्ष्य आहे.

'अज रस्तसने राजश्री जिजाआऊसाहेब दामदौलतहू बजानेषु कारकुनानी हाल व इस्तकचाल व देशमुखानी व देशकुलकर्णियानि कर्याती मावल इ.'

'अज रस्तसने राजेश्री शाहाजीराजे... कारकुनानी हाल व इस्तकचाल व देशमुखानी परगणे पुणे यासी.' शि. च. सा. सं. २ ले. १०८ व ले. ११७

ह्या उद्धृत केलेल्या पत्रप्रारंभीच्या मायन्यांत जिजाबाईसाहेब व शाहाजी राजे भोसले यांचे कचेरीकडून परगणे पुण्याच्या कारकुनांना व देशमुखदेशपांडे यांना उद्देशून आज्ञा केली आहे. पण ह्यांत 'हाल व इस्तकचाल' ही विशेषणें केवळ

कारकुनांनाच लावलेली आहेत. 'हाल व इस्तकबाल' म्हणजे 'आतांचे व ह्यापुढे येणारे' (जे कारकून त्यांना), 'हाल' हे हल्ली (सांप्रत, चालू) ह्या शब्दाचे रूप आहे. 'इस्तकबाल' म्ह० भावी. रा. सं. १५ ले. ३७९ मध्ये हे बदलणारे अधिकारी म्हणजे कारकून व हुद्देदार लोक ह्यांचा वेगवेगळा असा दोनदा उल्लेख पत्राचे प्रारंभी आला आहे. आणि ह्या दोनही उल्लेखांत दोनदा 'हाल व इस्तकबाल' हा शब्दप्रयोग आला आहे. ह्या मायने-पद्धतीवरून देशमुख हे 'शाश्वतचे' अधिकारी आणि कारकून, सुभेदार हे आजचे वेगळे व पुढचे वेगळे असे बदलणारे म्ह० 'अशाश्वत' अधिकारी होत असे उघड दिसून येते. शाश्वत अधिकारी व अशाश्वत अधिकारी ही परिभाषा त्यावेळी होती व त्यांतील शाश्वत अधिकारी म्हणजे वतनदार होत.

५ देशमुखी ह्या संस्थेचे श्रेष्ठत्व आणखी एका प्रकारे निदर्शनास येते. म्हणजे देशमुखांचा म्हणून सरकारी भूगोलाहून भिन्न असा भूगोल स्वतंत्र, असे. येथे भूगोल हा शब्द आजच्या समजुतीसाठी भूगोलाचे पुस्तक ह्या कल्पनेने जोडलेला आहे. त्या वेळचा शब्द 'तुमार वासलाती' किंवा 'देह झाडापत्रक' अथवा 'धुरंग साडा' हा आहे. 'सरकारी भूगोल' व 'देशमुखी भूगोल' वेगळा कसा व कां ह्याचे थोडक्यांत स्पष्टीकरण करणे अवश्य आहे. पुणे प्रांत आपण उदाहरणार्थ घेऊं. ह्या पुणे परगण्याचे देशमुख शितोळे. पुणे परगण्यावरील राजकीयसत्ता प्रथम निजामशाहीची, त्याच्याहि आधी बहामनीशाहीची पण ती प्रस्तुत नको. निजामशाही नष्ट होण्याच्या पूर्वीहि हा पुणे परगणा अदिलशाही व निजामशाही ह्यांच्या सरहद्दीवर असल्यामुळे त्यावर सारख्या स्वान्या होत असत (हा परगणा शहाजीकडे कां सोपविला गेला त्याचेहि कारण सहज ध्यानी येते). अशा वारंवार स्वान्या होत असल्यामुळे ह्या प्रांताचे सरकारी ठाणे पुणे, मुलेश्वर अशा वेगवेगळ्या ठिकाणी बदलेले आहे. म्हणजे त्या त्या वेळी ह्या परगण्यांतील कांहीं गांवांवर निजामशाही सत्ता तर कांहीं गांवांवर अदिलशाही सत्ता चालू राही. पुनः निजामशाही व अदिलशाहीचा तह होई व पुनरपि पूर्ववत् स्थिति होई. शेवटी म्ह० इ. १६३६ मध्ये निजामशाही नष्टच झाली. तेव्हां, त्यांतील गांवांची वाटणी होऊन निमा भाग दिल्लीकर मोगलाकडे गेला व निमा भाग अदिलशाहीकडे आला. असे हे पुढे कायमचे विभाग झाले तरी किंवा मध्यंतरी अदिलशाही-निजामशाही मधील हर्षामर्षामुळे आपत्प्रसंगाने कांहीं गांवांची देवाणघेवाण व घालमेल झाली तरी, शितोळे हे देशमुख कायमचेच व त्यांच्या अधिकारांत वा मानापानांत अथवा कामांत उणेपणा केव्हांहि आला नाही किंवा त्यांच्या देशमुखीविषयी कोणी अमान्यताहि दाखविली नाही. म्हणजे निजामशाही विद्यमान असतां निजामशाहीच्या सत्तेतील म्हणून पुणे परगण्यांतील कांहीं गांवांची नोंद होई; तसेच तहामुळे जीं गांवे अदिलशाहीकडे जात त्यांची नोंद अदिलशाही सत्तेतील म्हणून नोंद होई आणि पुढे कांहीं गांवे मोगलाईतील म्हणजे दिल्लीकरांच्या सत्ताविभागांतील म्हणून तशी नोंदली

गेली. म्हणजे एका पुणे परगण्याचे सर्व गांव पहावयाचे झाल्यास सरकारी रित्या तीन सत्तामधील देहझाडे पहावे लागतील, पण स्वतः शितोळे देशमुखांच्या दमरी जी नोंद नेहमीची राहिल तीत मात्र असा प्रकार असण्याचे कारण नाही.

ह्यावरून देशव्यवस्थेसाठी देशमुखांचा भूगोल हा स्थिर व प्रमाण होय. ह्यावरून देशमुखांचा देशविभाग हा कायम व त्याबरोबर त्यावरील देशमुख हे शाश्वत अधिकारी असे जे वर म्हटले ते कसे सयुक्तिक हे ध्यानी येईल.

६ देशमुखी ही संस्था केवढी मोठी आणि प्रतिष्ठेची आहे हे लेखाचे प्रारंभी, त्या संस्थेच्या निषेधात्मक उल्लेखांतून म्हणजे व्यतिरेकरूपाने दाखविले. आतां स्वतः हे वतनदार आपल्या वतनाविषयी कसे आढ्यतेने बोलतात ते म्हणजे अन्वयरूपाने दाखवून ह्या देशमुखी वतनाच्या अंतर्गत माहितीविषयी पाहूं.

शिवचरित्रसाहित्य खंड ३ ले. ६११ मध्ये 'इंदापूर परगण्यांतील खुद्द इंदापूर कसब्याच्या पाटिलकीचद्वल वाद उत्पन्न झाला असतां पाटिलकी, देशमुखी इत्यादि जे वतनदार त्याविषयी बोलणें चालले आहे व तेथें म्हटले आहे " पांढरीवरी शतं भीष्म होऊन गेले असतील. सातपांचसे वर्षे वतनावरी नाही तो आजी वतनावरी उभा राहिला ... ऐसी (काय) गोष्टी आहे ! "

ह्याच पत्रांत ' ज्या गांवास पाटील नाही तेथे देशमुख पाटील व कुलकरणी नाही तेथे देशपाडे कुलकर्णी हा दस्तुर बुनियाद आहे, नवा नाही ' असेंहि वाक्य आले आहे.

ह्या उताऱ्यामध्ये वतनाविषयी वतनदारांची काय समजूत असे हे स्पष्टपणे आले आहे. तसेंच वतनदारांपैकी, ज्या देशमुख वतनदारांसंबंधाने प्रस्तुत विवेचन चालले आहे त्या देशमुखीविषयी कांहीं अंतर्गत माहितीहि आली आहे.

येथे एक गोष्ट लक्षांत घेते ती अशी की, वतनदारांना येथे वृत्तिवंत असे संबोधिले आहे. इतरत्रहि अनेक ठिकाणी वतनास वृत्ति हाच शब्द योजलेला आढळतो. पण अमात्यांच्या राजनीतीत वतनदार वेगळे आणि वृत्तिवंत वेगळे, अशी दोन स्वतंत्र प्रकरणे कल्पून सांगितले आहे. तेथे ह्या दोघांमधील भेद ज्या गुणलक्षणांनी स्पष्ट केला आहे तो युक्तच आहे. पण प्रत्यक्ष व्यवहारांत ह्या ऐतिहासिक कागदपत्रांत तसा विवेक केलेली स्थळे जवळजवळ नाहीत म्हटले तरी चालेल. असो.

वरील उताऱ्यांत वतनदार व राजे लोक ह्यांतील तुलना अभिप्रेत आहे. राजे कितीहि आले तरी ते आले तसे जातील. तसेंच ते कितीहि बलिष्ठ असले तरीहि वतने नष्ट करून त्यांचे चालणारहि नाही. एवंच आपण " वृत्तिवंत म्हणजे वतनदार हे येथील चिरस्थिर होत. आपणा आपणांत वतनभाऊपणा आहे. एकाच्या वतनावरी दुसरा उभा राहूं देणें ही भाऊपणाची नीति नव्हे. प्रसंगी मार खावा, बंदी

पडावें (परंतु वृत्तीस दुसरा जडो देऊं नये) ही वृत्तिवंताची नीति आहे. ” वरील तुलनेत पांढरीवरी शतं भीष्म होऊन गेले ह्या वाक्यांतील पांढरी शब्द हाहि लक्ष्य आहे. काळीवरी म्हणजे शेतवाडीवर शतं भीष्म होऊन गेले असा प्रयोग नाही. म्हणजे शेतजमिनीशी ह्या राजे मंडळींचा संबंध नाही, हाहि अर्थ पांढर व काळी ह्या शब्दयुग्मापैकी पांढर शब्द लक्षांत आणला म्हणजे हा चारीक श्लेष ध्यानांत येईल.

७ देशमुखी वतनाचीं कामेः—वरील उताऱ्यांतील उत्तरार्धांत ज्या गांवी पाटील नाही तेथील पाटिलकी देशमुखांची असा एक न्याय सांगितला आहे. ह्यावरून परगण्याच्या देशमुखाकडे केवढा अधिकार व त्या देशमुखांच्या कामाचा व्याप केवढा मोठा तोहि निदर्शनास येतो. ह्या देशमुखी संस्थेची निर्मिती कशासाठी व कोणाकडून तें प. द. भा. ३१ ले. १ मध्ये आलें आहे. व त्यावरून देशमुखीच्या अधिकाराची व व्यापाची कल्पना स्पष्ट होईल. देशमुख हे राजसत्तेकडून स्वतःच्या म्हणजे राजसत्तेच्या हितासाठी स्वसत्तेतील कांहीं अंश देऊन लोकांचे, पण सरकारी सत्तेस जबाबदार असलेले प्रतिनिधि म्हणून मान्य केलेले दिसतात. पेशवे दप्तरांतील लेखांत हेंच कसें निर्दिष्ट आहे तें पहा.

बहमनी पातशाहाचे वेळी इ. स. १४२६ मध्ये जुन्नरकडे भीवरा म्हणून एक मवासी राजा होता. तो भीमानदीपासूनच्या मुलखाचा पैका घेत असे व बहामनी पातशाहाचा अमल कांहीं बसूं देत नसे. हें पाहून एका मजलसीत ह्या भीवराचा बंदोबस्त कसा करावयाचा ह्याबद्दल विचार झाला. त्यांत भीवराला जिकण्याबद्दल कोणी अमीरउमराव विडा उचलेना. पण तर्फ वाडेपैकी ८४ गांवांचा अंमल मी बसवून पैका घेऊन येतो, असें भीवराव सावंत ह्याने त्या सभेत सांगितलें. त्याबरोबर त्यास तेथील देशमुखी चौधार्ई दहकासह देण्याचें मान्य करून परवाना दिला.

ह्यावरून देशांत आपली सत्ता चालू व्हावी म्हणजेच देशातील रयेतेकरवीं आपल्याला दिवाणदस्त म्हणून जो कर म्हणजे महसूल यावयाचा तो मिळावा व ह्यासाठीं तेथील पहिले, बलिष्ठ आणि वादशाही अंमल न मानणारे राजे लोक त्यांचाहि परस्पर बंदोबस्त व्हावा म्हणून रयत लोकांतीलच जे अधिकारी ते देशमुख झाले. हा देशमुखी निर्मितीतील एक प्रकार होय. मुख्यतः प्रांत-वसाहत व लावणी उगवणी हें देशमुखीचें आय कर्तव्य आणि त्यासाठीं तिची निर्मिती. पुढें देशमुखी ही संस्था राजमान्य झाली. देशमुखापैकी बहुतेक सर्व देशमुखांचे आजचे उगम मुलख लावणीत व तेथें राजसत्ता चालू करण्यांत दिसून येतात.* त्यांतहि ‘ गांव वसाहत व लावणी ,

* हांडे (जुन्नर) यांची देशमुखी तरवारीच्या बळाची जाली—सनदापत्रें पृ. ७०

हेंच मुख्य काम व पुढेहि हेंच त्यांचें मुख्य काम म्हणून समजण्यांत आलें आहे. पे. द. ३१ ले. १६१ मध्ये म्हटलें आहे 'पातशाही अमील येत होता तो जमींदाराचें विद्यमानें पैसा घेत होता.' ह्यांतील जमींदार म्हणजे वर म्हटल्याप्रमाणें देशमुखच होत. व त्यांचेच हस्ते रयतेकरवीं पैसा घ्यावयाचा. अफझलखान देशमुखांचें काम असें सांगतों.—

'देशमुखचे काइदा आहे की विलायती फिरोन एक तसू पडू नेदीता जे पडी जमीन पडले आसेल त्यास नांगरचे व इस्तावेचे कौलबोल देवाऊनु तमाम जमीन कीर्दी करावे; साल बसाल दस्त चढत आसावे, हे तुमचे रवेश आहे.'

(इ. १६५६ आक्टो. १८—शि. च. सा. १ ले. २५)

मसूर परगण्याचे देशमुख जगदळे ह्यांस असंच सांगितलें आहे. सं. १५ ले. ६० श. १६३३ इ. १७११.

'तुम्ही परगणे मजकूरच्या मोकदमांस व कसचे मजकूरच्या सेटे महाजनांस कौल देऊन आयादी व इस्तमालतीस (लावणी संचणीस) कोसीस करुन क्फायत सरकार व रफायत राया अमलांत आणोन व हरएक असामीस तुम्ही आपला कौल देऊन आणाल त्याप्रमाणें चालविलें जाईल. सरकारचें काम बवजे अहसन सरंजाम करीत जाणें.'

श्रीशिवरायाचे वेळींहि देशमुखांचें काम सांगतांना "गांवचा गांव फिरोन ऐसे करणें कीं अमका गाव त्यासी रकम अमकी, त्याची जमीन अमकी, त्यासी अवल दूमसीम ऐसी जाती निवडोन, कस्त केलियानें काय पिकेल ते चौकस करून... आकार करणें. (ह्या) अखेर कामास ब्राह्मण अगरं परभू (प्रभु) कारकून ठेवावा तर तो गैरआरामी आणि त्याणे काय करावे, जमिनीचे पोटफोडी गावी पीक काय, काय धारा, हे त्या गरिबास (काय माहीत...) तुमचे महालीचा मकेदार तुम्ही;" असंच सांगितलें आहे. सं. १५ पृ. ३६९-७०.

असे आणखीहि देशमुखांचीं कामें सांगणारे उतारे पुष्कळ देता येतील. पण निनक्यांचें कारण नाही. कां कीं, त्या सर्वांमधून हेंच एक मुख्य काम देशमुखांचें दिसून येणार आहे. रयतेची भरभराट व सरकारची क्फायत ज्यामुळें वर्षानुवर्ष चालेल, बढती होऊन चालेल, तें काम देशमुखांचें. फिरते व ठरते आणि रोजचे व आठवड्याचे किंवा यात्रादि प्रसंगाचे नैमित्तिक असे बाजारहाट; पांढरींतील इतर उद्योगधंदे साळी, कोष्टी, धनगर, चांभार, सोनार, तेली, बुरुड हे, तसेच फिरत्या जमातीचे धंदे म्हणजे शिकलगार, धांवा बसविणें, लोहार, घिसाडी, धावड इ. इ. कामगारांचीं पाले; आणि मुख्यतः परगण्याखालील शेतीची सर्व भूमि लागवडीस आणणें; परगणा संपन्न राखणें हें कार्य देशमुख-देशपांडे यांचें आहे. वरील उतान्यांन अफझलखान म्हणतो 'मी मोकसादार झाल्यापासून थोडासुद्धां अन्य वावगा उपसर्ग रयतेस वा तुम्हांस लागला

नसतां म्हणजे यत्किंचित्ताहि तक्रारीस जागा नसतां शिरवळ परगण्यांतील सर्व पिकाऊ जमीनींत बीपेरणी नाही किंवा पड पडलेली जमीन नवीन लागवडीस आणलेली नाही असें कां ? परगण्यांतील अशा जमीनीपैकीं एक तसूसुद्धां जमीन बिनशेतीची राहतां कामा नये; सर्वच्या सर्व जमीन लागवडीस येण्यासाठीं गांवन् गांव तुम्हां देश-मुस देशपांड्यानीं सारखे फिरते राहून, रयतेस उत्तेजित करून, कोणास काय पाहिजे तें देऊन जमीन पिकाऊ केलीच पाहिजे. ते न करतां तुम्हां बाहेर हिंडतां मग देशमुस्ती कसली करतां व देशमुस्तीचा हक्क आगि मानपान कसचा उपभोगितां ? पड जमीन लागवडीस आणण्यासाठीं शेतकऱ्यांना पहिले वर्षीं कांहीं खंड आकारून नये; दुसऱ्या वर्षीपासून पिकाच्या व शेतकऱ्यानें केलेल्या कष्टाच्या मानानें थोडा खंड आकरावा; त्याच्या पुढल्या वर्षीं आणखी थोडा खंड अधिक आकरावा; असें थोडें थोडें वाढवीत म्हणजे रयतेची भरभराट करीन सरकारचाहि फायदा करीत मुलूस आचाद राखावयाचा. दुसऱ्या उताऱ्यांत ह्या शेत लागवडीच्या कामाशिवाय बाजारहाट व इतर उद्योगधंदे चालू रहावेन व त्यांतहि म्हणजे व्यापार-धंद्यांतहि भरभराट होऊन त्यापासूनहि सरकारची क्फायत अधिकाधिक होऊं लागेल असें करावें व त्यासाठींहि वाणी-बकालांना सुरक्षिततेचें आश्वासन द्यावें असें सांगितलें आहे. तात्पर्य, देशमुस्तीनें आपापल्या प्रांतांतील सर्व प्रजा उद्योगी कशी राहिल व सर्व प्रकारचें उत्पन्न कसें वाढेल ह्याची चिंता वाहिली पाहिजे. त्यासाठीं त्यानें आपल्या हाताखालीं निरनिराळे अधिकारी नेमून घ्यावे, प्रांतभर सदोदित फिरते राहावे, पदरीं चाकरप्यादे ठेऊन प्रसंगां थोडे सैन्य ठेवावें आणि ही देशमुस्ती सत्ता चालवावी.

ह्या सर्व विवेचनावरून हें आतां लक्ष्यांत घेईल कीं देशमुस हा एक मांडलीक राजा, देशनायकच आहे. त्याच्याकडील कामाकरतां त्याच्या पदरीं राजाप्रमाणें पेशवा म्हणून एक अधिकारी असे. देशमुसाला स्वतंत्र मुद्रा आहे. प्रांतांतील सर्व दप्तर त्याच्या मुद्रेशिवाय प्रमाण नाही. वार्षिक जमाबंदी, कोणच्या गांवच्या शेतीवर किती आकार घ्यावयाचा, बाजारच्या व्यापारी कुळाकडूनहि किती प्रमाणांत वसूल घ्यावयाचा इत्यादि सर्व ठराव देशमुसाच्या सहचानेच सरकारी मुजुमदार व सुभेदार ह्यांनीं निश्चित करावयाचे. परगण्यांतील सर्व प्रकारचे तंटेबसेडे देशमुसांनीं मिटवावयाचे. गांवाच्या सीमा ठरविणे, गांवशिवारांतील बांद कायम राखणे, पिकांवर, गुराढोरांवर आणि रयतेवर सरकारी किंवा सावकारी जुलूम होऊं न देणे, नवीन वसाहात करणे, परगण्यांत कोणाला इनाम देणे, कोणाला मिरासी हक्क देणें इत्यादि इत्यादि राजाप्रमाणें सर्व व्यवहार आपल्या दृष्टीखालीं जो चालू ठेवतो त्यास अमात्यांनीं 'तो स्वतंत्र देशनायकच आहे, राज्याचे दायाद म्हणजे राज्याचा भागीदार-च दुसरा राजाच आहे' असें म्हटलें तें अगदी योग्य.

बरे, हे देशव्यवस्थेचे काम कोणी तरी जबाबदाराने केले पाहिजेच. मुख्य जो सरा राजसत्ताधारी त्यास ह्या कामाची आवश्यकता आहेच. ह्या व्यवस्थेशिवाय तो राजा तरी राज्य करणार म्हणजे काय करणार ? तर राजकर्तव्यांतील मुख्यच काम हे आहे व ते हे देशमुख करणार. अशी जर ह्या देशमुखांची अत्यंत आवश्यकता आहे तर त्याविरुद्ध अमात्य आपल्या राजनीतीत इतके कठोरपणे कां लिहितात; सभासदहि शिवाजीचे धोरण म्हणून ह्या देशमुखांच्या विरुद्ध लिहितात ते कां ? आणि देशमुखादि वतनदार नष्ट करण्याकडे शिवाजीचे जे धोरण होते त्याचेच समर्थन तरी कां केले जाते ?

ह्या प्रश्नाचे उत्तर देण्याच्या आधी हे लक्षांत घेतले पाहिजे की, शिवाजी किंवा राजनीतिकार हे देशमुखांच्या विरुद्ध नाहीत. देशमुखांच्या विरुद्ध आहेत. म्हणजे देशमुख जी आपापल्या देशांतील सुव्यवस्था राखणार ती अवश्यच व्हावयास पाहिजे; पण ती व्यवस्था जेव्हां परकीय राजसत्तेचा आधार म्हणून चालू राहते तेव्हां त्या व्यवस्थेपेक्षा त्या व्यवस्थेचे चालक हे अडथळा म्हणून वाटू लागतात व ते अगदी साहजिक आहे. येथूनच ह्या प्रकरणास राज्यकारभारांतील ती एक बाब म्हणून प्रारंभ होतो व प्रारंभी देशव्यवस्था व राज्यकारभार ह्यांची गुंतागुंत आहे असे जे म्हटले ते आतां लक्षांत येणे सोपे होईल.

८ देशव्यवस्था आणि राज्यकारभार ह्यांत वस्तुतः विरोध किंवा गुंतागुंत असण्याचे कांहींच कारण नाही. सुराज्याशी स्वराज्याचे कांहीं भांडण नाही. पण सत्ता बदल जेव्हां होतो तेव्हां ह्या विरोधाचे रूप प्रथम प्रगट होते आणि तेथेच काय तो सरा विरोधाचा उगम सांपडतो. देशमुखीविरुद्ध नव्हे, देशमुखांच्या विरुद्ध शिवाजीराजे आहेत म्हणजे काय किंवा देशव्यवस्था व राज्यकारभार ह्यांत अडथळा वाटेल अशी गुंतागुंत कशी ह्यासंबंधीचे विवेचन करणे हे तत्कालीन राजकारणाचेच विवेचन करणारे होणार आहे. ह्या व्यवस्थेची ओळख करून घेत असतां त्या राजकारणाच्याहि दोन गोष्टी प्रसंगाने करू. पण, प्रस्तुत आपणांस देशमुखां करवीं होत असलेल्या देशव्यवस्थेचे रूप पाहावयाचे आहे. म्हणून देशमुखी संस्था व तिच्या करवीं होणारा देशव्यवस्थेचा कारभार हे आपणांस मुख्यतः पाहावयाचे आहे.

९ देशमुखी संस्थेसंबंधी विचार करित असतां त्या संस्थेच्या म्हणजे देशमुखांच्या अधिकारदर्शक मुद्देसंबंधी थोडा विचार करणे युक्त आहे. पहिली गोष्ट ह्या बाबतीत ही की, परगणे वतनदारांतील देशपांडे-देशकुलकर्णी, कर्नाटकाकडील नाडकर्णी, देशचौगुला ह्या अधिकाऱ्यांपैकी देशमुखानांचे फक्त मुद्राधिकार आहे व ह्यावरूनहि वतनदारांतील देशमुख हीच वरची

१ पाटील व देशकुलकर्णी ह्यांची एक मुद्रा १८३६ इ. वृ. पृ. ७०; खंड १५ पृ. ६०-६१ वर आली आहे. पण हा अपवाद आहे, नियम नाही.

श्रेणी होय हें सहज कळून येते. देशमुखांच्या मुद्रेचा म्हणजे शिक्याचा विचार करतांना (१) मुद्रा ज्या पत्रावर उठविली असेल त्या पत्राच्या प्रारंभाचा आणि मुद्रेतील नावाशी संबंध असलेला मायना व (२) मुद्रा महजरपत्रावर म्हणजे निर्णय देणाऱ्या सभेच्या पत्रावर असल्यास त्या मुद्रेच्या वर अथवा बाजूस मुद्राधिकान्याच्या नांवाचा उल्लेख केलेला असतो तो, ह्या दोन गोष्टी लक्षांत घेऊनच केला पाहिजे. नुसत्या मुद्रेवरून म्हणजे मुद्रेतील मजकुरावरून विचार करणे अपुरे व निरुपयोगी होण्याचा हटकून संभव. कोणत्याहि ऐतिहासिक मुद्रेविषयी विचार करतांना हाच नियम लागू केला पाहिजे. असो. ह्या दोन गोष्टी आणि मुद्रा लक्षांत घेतां पुढील वैशिष्ट्य ध्यानीं येते. देशमुख हे राजसत्तेच्या आश्रयावर व सुभेदाराच्या जोडीला राहून आपले वसुली काम करणारे असले तरी त्या राजसत्तेचे ते सेवक नाहीत. एकाहि देसाई-देशमुखाच्या शिक्ष्यांत ' शिवचरणीं तत्पर,' ' शाहूचरणीं तत्पर किंवा 'बन्दे निजामशाही, 'आदिलशाही' अथवा 'शाहा, सुलतान ह्यांचा' निर्देश नाही. तसेच त्यांच्या पत्राचा प्रारंभ ' अज सुभा, अज दिवाण, अज टाणा' असा नसतो. असा आरंभ असून जर कोणाचा शिक्षा विना-हुद्दा असला तर ती व्यक्ति सरकार-नियोजित नोकर होय असे समजले पाहिजे. तर असा प्रारंभ नाही हें एक, आणि शिक्यांत नांगर असतो हें दुसरे, हीं दोन्ही लक्षणें विचारांत घेतलीं म्हणजे देशमुख ह्या संस्थेचे राज्यकारभारांतील मुख्य कार्य कोणचें हें सहज कळून येते. आज नांगरहाक्या, नांगऱ्या, निशाणी नांगर हीं दुर्विशेषणें झालीं आहेत. पण हा बदलल्या कालाचा परिणाम आहे. नांगर, ही वस्तु एका कालीं नामांकित, सर्वजनप्रसिद्ध अशी थोर मानाची होती. काळीपेक्षां पांढर बळावली, म्हणजे काळींतील वस्तूंना व कार्यकर्त्यांना सापेक्षेनें कमी लेखले जाते, त्यांतीलच हा प्रकार आहे. पण आपण ज्या काळांतील चाली-रितींची ओळख करून घेत आहो त्या काळांत नांगर ही वस्तु देश-मुखांच्या मुद्रेत म्हणजे अभिलषित अशा भूषणभूत वस्तूंत गणली जात होती. अमुक नांगर जमीन हें एक + जमीनीचें माप त्यावेळीं होतें. पदरीं नांगर असणें म्हणजे नांगर चालविणाऱ्या धुरीच्या दोन बैलांसह इतर दहा बैल असणें, ही गोंष्ट तेव्हां श्रीमंतीची निदर्शक होती. नांगरास लागणाऱ्या चारा बैलांत धुरीचे बैलाच्या जोडीचा हा विशेष आवर्जून लक्षांत आणला पाहिजे. लहान नांगर म्हणजे नांगरी असेल तर चारापेक्षा कमी म्हणजे ६, ८, १० असे बैल लागतील. पण त्यांतहि धुरीच्या बैलांची महती आहेच. असो. असा हा नांगर ज्यांची निशाणी म्हणजे व्यवसायाचें प्रतीक आहे त्याचें मुख्य काम तेंच, सर्व भूमी लागवडीस आणून देशवसाहाती करून सर्व प्रकारें जनतेची भरभराट करणे हें व ह्या कामास नांगर हेंच प्रमुख साधन आहे.

जमीन वहितीला आणण्यासाठी मुजेरी, किंवा प्रज म्हणजे शेत कसणारे आणले, तरी त्यांना नांगर व बैल देऊन कीर्दीला प्रारंभ करविणें हें पाटील-देशमुखांचें काम असे. म्हणून नांगर ही निशाणी ह्या दोघांची आहे. त्यांत श्रेष्ठ म्हणून देशमुखांना मुद्रेचा अधिकार आहे व तीत नांगरचिन्ह असावयाचें आणि पाटिलांच्या नामनिर्देशापुढें हातानें नांगर चिन्ह काढावयाचें. येथेंच हेहि सांगितलें पाहिजे कीं, ज्याचे नांवापुढें नांगर ही निशाणी असते त्यास लिहितां येत नाहीं, निशाणी नांगर म्हणजे निरक्षर व्यक्ति असा अर्थ नाहीं. तर त्याच्या व्यवसायाचें हें चिन्ह दाखवावयाचें इतकाच त्यांत हेतु आहे. कारण लेखन ज्या वर्गांत, ज्या समाजांत आहे त्यांतहि निशाणी नांगराचे धनी आहेत, ब्राह्मणापैकीं पाटील देशमुख आहेत. पण ह्या अधिकारानें जेव्हां कागदपत्रांत त्यांचा संबंध येतो तेव्हां त्यांच्या नांवापुढें नांगर काढलेला असतोच. शिवाय पाटीलदेशमुखादि मराठा मंडळींनिहि साक्षर व लेखक, वाचक आहेत.

देशमुखांच्या शिक्याचें (१) देशमुखांचें नांव व (२) देसाई, देशमुख हा अधिकार, (३) कोठल्या परगण्याची ही देशमुखी त्या परगण्याचा उल्लेख आणि त्यांचें (४) कार्यदर्शक नांगर चिन्ह असें चतुर्लक्षणयुक्त रूप असतें. नांगर हा देशमुखांच्या शिक्यांत असावयाचाच ह्या नियमाची सिद्धि ऐ. सं. सा. सं. १ ले. ७० मधील उल्लेखावरून पुढीलप्रमाणें साधार सांगतां येतें. सासवडच्या जगताप देशमुखां-मधील शिक्याचा धनी असलेला देशमुख गत झाला. तेव्हां त्याची बायको देशमुखीचा शिक्या घेऊन माहेरी गेली. पुढें भांडणावर प्रकरण येऊन शिक्या नवाच करावा लागला. तेव्हां 'सिका नवा कोरून त्यांत नांगर' काढल्याचें स्पष्ट सांगितलें आहे. व त्याप्रमाणें फलटण, कुडाळ, चाकण, कासेगांव, सुपें, वाई, कर्नात मावळ, वणी, राजूर, ह्या ठिकाणच्या निंबाळकर, शिंदे, कडू, पिसाळ, पायगुडे, छत्रपतीशाहू राजे भोसले इ. ह्या देशमुखमंडळींच्या मुद्रेंत नांगर कोरलेला आहे. ह्यांचा आकार चौकोनी, अष्टकोनी, वर्तुली, लंब चौकोन, इ. विविध प्रकारचा आहे. एक शिक्या तर प्रत्यक्ष नांगराच्याच आकाराचा कोरून त्यांत देशमुखांचें नांव दाखविलें आहे. हातील कांहीं देशमुखांच्या शिक्यासंबंधानें थोडी स्पष्टता करण्याजोगी आहे. फलटणकर निंबाळकर देशमुखांस नाईक ही पदवी आहे. ह्यांचे पैकीं कांहीं शिक्यांत नांगर नाहीं. व त्याचें कारण हें कीं हा परगणा त्यांजकडे मोकसा म्हणजे जहागीर म्हणून होता. व पुढें त्यांची देशमुखी निंबाळकरांस मिळाली. शि. च. सा. सं. ४ ले. ७० पहा. सुण्याचे देशमुख सर्फराजखान हे मुसलमान असून त्यांचेहि शिक्यांत नांगर आहे. कुडाळकर देशमुखांच्या शिक्यांत नांगराबरोबर चंद्र, सूर्य कोरले आहेत.

वाई व कऱ्हाड परगण्याच्या देशमुखीसंबंधानें तर बरेंच उद्बोधक व स्वतंत्रपणें सांगण्याजोगें आहे. वाई देशमुखीचे तीन शिक्ये प्रसिद्ध आहेत.

दत्ताजी व सूर्याजी पिसाळ आणि शाहू छत्रपती भोसले राजपैकी सूर्याजी पिसाळाच्या देशमुखी शिक्यांत त्या घराण्याच्या दैवताचा-पदावती देवीचा-निर्देश आहे. आणि शाहू छत्रपतींच्या देशमुखी शिक्यांत नांगर कोरलेला आहे. काहीं देशमुखांचे शिके फारसी आहेत व हे देशमुख मराठे क्षत्रिय आहेत. वर सुप्याचे देशमुख मुसलमान असून शिक्या मराठी बालबोध असल्याचें सांगितलेंच आहे. सिंदसेडचे जाधव देशमुख, सटाव-फडतरे द्वांस, निंबसोड भाइर्णाचि घारगेदास ह्यांचा शिक्या फारसींत आहे. कन्हाड (यादव), सिरवळ (निगडे), सुपे (दुसरे-कांटे), मलवडी (घाटगे), मसूर (जगदळे) इत्यादि देशमुखांच्या प्रसिद्ध शिक्यांत नांगर चिन्ह नाही. व त्याचें कारण साधार असें आज सांगतां येत नाही. पण त्यामुळें वरील विधानास व विवेचनास बाध येत नाही. शिवाय येथें हीहि गोष्ट सांगितली पाहिजे कीं, मूळ अस्सल कागदांच्या नकला यथातथ्य करणें व त्या यथामूल छापण्या जाणें ह्या गोष्टी मुद्रित पत्राच्या बाबतींत सर्वदांच दक्षतापूर्वक व सर्व सोयीस्कर व्यवस्था होऊन झालेल्या नाहीत. नकला करतांना शिक्यांचा आकार, आंतील मजकुराच्या ओळी, चिन्हे, वलयें इ. बारीक लक्ष पुरवून शिके नकलून घेणें घडलें नाही व केव्हां घडलें तरी छापसान्यांत त्यांच्या प्रकाशनाची सर्व साधनसामग्री असून तें तसेंच मुद्रित होणें घडलेलें नाही. आज ज्या गोष्टींना महत्त्व देऊन आपण त्याचा विचार करतो, त्यांचा तेव्हां तसा महत्त्वाचा भाग लक्ष्यांत येऊन प्रत्येक बारीक गोष्ट अगदीं यथामूल प्रकाशित झाली आहे असें नाही व हें साहजिक आहे. तात्पर्य, ह्या बाबतींत मूळ अस्सल पत्रें पुन्हा पाहून त्यांवरून वरील व पुढील विवेचनांत भर वा दुरुस्तीस अवकाश आहे. असो. ह्या देशमुखीच्या शिक्याचा मोठा मान आहे. त्यासाठीं अनेक भांडणें झालेलीं आहेत व त्यांत गांवे विभागून घेऊन शिक्याचा मान तेवढ्या भागापुरता घेतला गेला आहे. अशा वेळीं त्या देशमुखांत तीन शिके झाले आहेत आणि ह्या सर्व गांवांचा एका कागदांत संबंध येऊन उल्लेख होत असेल तर निन्ही शिके एकाच कागदावर उठविलेले आहेत. राजवाडे सं. १५ ले. ६४ पृ. १२९ वर कुडाळ देशमुखांत तिघा भावांचे तीन देशमुखीचे शिके आहेत. तसेंच काहीं देशमुखांच्या शिक्यांत राहत्या गांवाचा त्याच ग्रामनांवांने परगणा ओळखला जात असल्यामुळें मौजे असें विशेषण देऊन निर्देश केला आहे. कदाचिन् ह्या एका गांवापुरतीच देशमुखी असल्यास असा उल्लेख असेल. ह्याच कागदावर (सं. १५ ले. ४५१) परगण्याचे देशमुख म्हणून ह्याच व्यक्तीचा निर्देश आला आहे. व त्या उल्लेखाबरोबर ज्या दुसऱ्या देशमुखव्यक्तीचें नांव आलें आहे तें ले. ४४५ (किता) वरील शिक्यावरून परगणे चाकण अशा उल्लेखाचें असल्यामुळें ले. ४५१ मधील देशमुखीचा चाकण हा एकच गांव त्याकडे आणि तो ले. ४५५ मधील सर्व चाकण परगण्यांचा देशमुख म्हणणें इष्ट होईल. ह्या शिक्याची जपणूकहि तशीच काळजीनें

करीत. प्रसंगीं हा शिक्षा 'गव्यांत एसाया अलंकारप्रमाणें धारण करीत. ह्या मुद्रेच्या स्वह-
पाची कल्पना द्यावयाची तर वर निमुळतें व खालीं रुंद होत गेलेली गोल व सामान्यतः
टीचीपेक्षां कधींच लांब नसलेली अशी चिलमीप्रमाणें मूठ असलेली ही मुद्रा असते.
त्यामधील अक्षरें उलट सुलट कळून येण्याकरतां खुणेची टिकलीहि एका अंगास असते.
मुठीमध्ये कित्येक वेळा नक्षीकाम केलेलें व ती सामान्यतः चांदीची असते. सोन्याच्या
मुठीच्याहि मुद्रा आहेत. पण त्यांत देशमुखांच्या असल्याचें आढळलें नाहीं. ह्या मुद्रेच्या
महत्त्वकथनांत पुढील गोष्टी उल्लेखनीय आहेत. मुद्राधिकारी किंवा 'शिक्षेकरी'
हा त्या घराण्यांतील प्रमुख व देशमुख म्हणून लोकदरबारांतील वा राजदरबारांतील
सरा मानकरी. परगण्यासंबंधींची जमाबंदी प्रकरणींचीं सर्व सतेंपत्रें, परगण्यांतील
गोतमहजर, परगणेवतनदारांचे पण परस्थली जाऊन केलेले आणि दुसऱ्या परगण्यां-
तील ह्या परगण्यांत येऊन झालेले महजर व न्यायनिवाडपत्रें इत्यादि कागदांवर
देशमुखदेशपांड्यांचे शिक्षे व दस्कत असल्याशिवाय ते कागद प्रमाण आणि
विश्वसनीय नव्हत. देशमुखांच्या उत्पन्नांत शिक्ष्यासाठीं स्वतंत्र एक गांव मानाचा
असे. कागदावर देशमुखाचा शिक्षा व्हावयाचा म्हणजे त्यासहि कांहीं देकार
होई. तात्पर्य, शिक्षा ही जशी मानाची बाब तशी उत्पन्नाचीहि बाब असे.
वतनपत्रें पृ. ८-११ मधील तंट्या शिक्ष्यासंबंधीचाच असून एक हजार रुपये ज्याच्याकडे
वडालकी व शिक्ष्याचें उत्पन्न आलें, त्यानें, सरकारांत जिल्हेकडे म्हणजे सचिवांकडे
ते भरले आहेत. शिक्ष्याकरतां स्वतंत्र वाटा, शिक्ष्याकरतां स्वतंत्र चाकर लोक व राबते
महार आहेत. तेथील शिक्षेकरी हा शब्द वडालकी व मुख्य देशमुख ह्याचें
उपलक्षणात्मक आहे. देशमुखांतील शिक्षा आपल्याकडे असणें, ही बाब किती
महत्वाची असे ह्याचें आणखी एक उदाहरण देऊन हें मुद्राप्रकरण संपवूं. बाजी
पासलकर देशमुख मुसेसोरेंकर ह्याला शिवाजीराजांनें बेलसरच्या लढाईवर जाण्यास
सांगितलें. तेव्हां पासलकरानें शिवाजीस म्हटलें, 'साहेबकामावरी सेवक जावयास
मागे सरतो येसे नाहीं, परंतु बाळाजीचा व माझा देशमुखाचा निवाडा जाला नाहीं
इतका हेन माझा राहतो' तेव्हां शिवाजीनें उत्तर दिलें 'सांप्रत तुम्ही मोहिमेस जाणें
तुमचा शिवा मजपार्शी आहे. फत्ते करून सुरक्षित आल्यावरी तो तुम्हास
बाळाजीपासून घेऊन बहाल केला जाईल. साहेब कामावरी तुम्ही सर्च जाला
तर शिवा तुमचे गोरविर ठेवूं' पुढें बाजी यशवंतराव पासलकर (यशवंतराव हा
किताब आहे.) हा त्या युद्धांत वीरस्वर्ग पावला. तेव्हां बाजीचा मुलगा रुग्णाजी
यास 'बाजी' हाच किताब देऊन 'सवाई बाजी' नांव ठेविलें व देशमुखाचा
शिक्षाहि दिला.

अशी ही देशमुखीच्या शिक्याची महत्वाची बाब आहे.

आतांपर्यंत १ देशमुख व तत्सम संज्ञा, २ देशमुखीचें व्यतिरेकानें महत्त्व, ३ छत्रपतींनाहि देशमुखपदाची हांव, ४ देशमुख हे शाश्वत अधिकारी, ५ देशमुखी भूगोल भिन्न, प्रमाण व पूर्ण, ६ देशमुखीचें अन्वयरूपानें महत्त्व, ७ देशमुखी वतनाचीं कामें, देशमुख हा स्वतंत्र देशनायक, ८ देशव्यवस्था व राज्यकारभार; देशमुखीच्या विरुद्ध शिवाजीराजे नाहींत, ९ देशमुखीची मुद्रा; इतक्या मुद्यांसंबंधानें कांहीं प्रतिपादन केलें. शेवटीं देशमुखीच्या उत्पत्तिसंबंधानें थोडक्यांत लिहून हा निबंध येथें पुरा करूं-

देशमुख हे जर शाश्वत व कुलागत अधिकारी, त्यांचें मुख्य काम जर देश-वसाहतीचें व लावणीचें, तर ह्या संस्थेची म्हणजे देशमुखीची निर्मिती प्राचीन आहे, मुसलमान-पूर्वकालीन आहे; असेंच मानणें सहज प्राप्त आहे. येथें मानणें असा शब्द घातला ह्याचा अर्थ इतकाच कीं, प्रत्यक्ष उल्लेख तितके जुने मिळत नाहींत. मिळतात ते अर्लाकडील व मुसलमानराजवटींतील. पण हे उल्लेख बलिष्ठ असलेल्या राजसत्तेचीही मान्यता आपणास आहे, हें दाखविणारे आहेत. एवढ्यावरून देशमुखीची निर्मिती मुसलमानी अमदानींतील होय, असें समजणें सयुक्तिक होणार नाहीं. ह्याविषयी किंचित् विस्तारपूर्वक व स्वतंत्र लिहिणें आवश्यक आहे.

ह्यानंतर देशमुखीचे मान कोणकोणते, देशमुखीचें उत्पन्न कसें व किती, देशमुखी कचेरींतील म्हणजे देशमुखांचे पदरचे अधिकारी कोणकोण व त्यांचीं कामें काय, देशमुखीतील अधिकांत अधिक मुलूस केवढा इत्यादिविषयी माहिती द्यावयांची; पण झाला हाच लेख मोठा झाला म्हणून तूर्त येथें थांबणें इष्ट आहे. ही माहिती दिल्यावर राजकीय म्हणून जी देशमुखीची बाब ती स्वतंत्रच द्यावयास पाहिजे. देशमुखांच्या विरुद्ध शिवाजी होता तो कां ? छत्रपती आपल्या राज्यासच 'हें वतनी राज्य' असा शब्द योजतात तो कां, प्रत्यक्ष मुलूस वसाहतीचे कांहीं नियम; देशमुख मंडळींनीं केलेलीं राजकीय कामें इ. इ. गोष्टी लिहावयाच्या आहेत. त्या आणखी एखादे वेळीं मांडूं.

६ इंग्रजी

20 Samudra-Saṅgama, a Philosophical Work by Dara-Shukoh, Son of Shah Jahan Composed in A. D. 1655.

BY P. K. GODE.

Beale in his *Oriental Biographical Dictionary*¹ states that Dara Shukoh was the author of "a work entitled *Majma 'ul-Bahrain* (i. e. the *uniting of both Seas*) in which he endeavours to reconcile the Brāhmaṇ religion with Muhammadan, citing passages from the Qurān to prove the several points. In 1656 he likewise with the same intent caused a Persian translation to be made by the Brāhmaṇs of Banāras of the Anikhat a work in the Sanskrit language etc."

In Aufrecht's *Catalogous Catalogorum* there is only one MS. recorded of a work called *Samudra-Saṅgama*² which is identical with MS. No. 1043 of 1891-95 in the

1. New Edition, London, 1894, p. 117—article on *Dara Shukoh*. The Chronology of Dara's life as found in this article is as follows :—

Dara, born—20th March 1615 (29th Safar, A. H. 1024).

His marriage—A. D. 1633 (A. H. 1043)

Battle between Dara and Aurangzeb—A. D. 1658.

Dara, murdered by order of Aurangzeb—29th August 1659 (21st Zil-hijja A. H. 1069).

Dara caused the Upanishads to be translated by Benares Pandits—A. D. 1656.

2. A work of this name is recorded by Poleman in his list of *Indic MSS in U. S. A.* (1938) as follows :—

Page 277—MS. No. 5463 समुद्रसंगम (by विज्ञापन?) Cosmology, 44 ff. 8.25 × 4.75 (Harvard 1212).

Perhaps this is identical with Dārā's work समुद्रसंगम.

Govt. MSS. Library at the B. O. R. Institute, Poona. The title "*Samudra-Saṅgama*" corresponds to the "*uniting of both Seas*" or *Majma 'ul-Bahrain* referred to above. Most probably the *Samudra-Saṅgama* is a Sanskrit adaptation of the Persian work of a similar title mentioned by Beale.

Prof. Kathawate who acquired the MS. of the *Samudra-Saṅgama* for the Govt. of Bombay in 1891 has described its contents in detail in his *Report¹ for 1891-95* and hence I need not deal with them in this paper. I shall only discuss here the date of composition of the work in question as recorded in our MS. No. 1043 of 1891-95 which begins as follows :—

“ ॥ सर्वत्र प्रकटः स सर्वावभासः स आदिः सौतस्तदतिरिक्तं वस्तु नास्तीति प्रतिवेशी सवासी च सहगः सर्वमेव सः पटञ्चरे द्रिदिस्य क्षौमे राज्ञः सर्वतः भाति संसदि-भेदोयमभेदो रहसिस्फुटः ईशस्य शयनं भूयः त छपः सर्वमेव सः प्रणामानामानत्यं परम-प्रकाशप्रकाशके जगत्सृष्टिनिमित्तेस्मार्कं सिद्धानां सिद्धे परमेश्वरेण सत्कृते सन्मानिते च तथा पवित्रतमे तत्परिवारे महत्तरे तत्प्रतिनिधिरूपे च अथ कथयति वीतराग विगतशोक संदोह महम्मद दाराशुकोह ॥ एवं यद्विज्ञाय सकलतत्त्वतत्त्वं निर्णाय च सत्यैकात्मवाद्तात्पर्यं आसाद्य ” etc.

It appears from the above passage that महम्मद दाराशुको who is described by the adjectives “वीतराग”, “विगतशोकसंदेह” is the author of the present work. One बाबालाल is mentioned in line 6 on folio 1^b of the MS. He appears to be some contemporary mystic and perhaps a guru² of Dara

1. Published at Bombay, 1901, Pages 18-20.

2. On folio 7a Dara refers to some Muslim Saints and divines as follows :—

“ परमसिद्धानुसारिणः ते च ईश्वरसत्कृतपरमसिद्धसमयवार्तिनः सिद्धास्तत्परिवारभूतास्त-त्प्रतिनिधिभूताश्च । अबूबकर उम्पर उस्मान् अली हसन हुसैन अन्यस्मिन्समये च एतादृशा जुन्ननमिसीरी जुनेदोजानिनां गुरुः मीरान् मुहद्दीन् इब्न अरबी महूरुः मियां मीर मुल्हाशाह मियांवारी ॥ ”

Shukoh as he is reverently mentioned as “चैतन्यस्वरूप ज्ञानमूर्ति सद्गुरु. The author explains why the title समुद्रसंगम is given to this work :—

“ अवश्यं ज्ञातव्यानां सफलानां कतिपयवाक्यानां सारस्य संग्रहमकरवं ज्ञानिनोर्द्वयोरपि मतसमुद्रयोरिह संगम इति नाम चास्थापयं समुद्रसंगम इत्थं किलोपदेशो महानुभावानां यन्निर्मत्सरतया तत्त्वविवेचनं ” etc.

The MS ends as follows on folio 11a :—

“ वेदसमुद्रं मथित्वा ज्ञानरत्नमेकमीदृशं निष्कासितं यद्वेदैर्देवैश्च समुद्रमथनं कृत्वा निष्काशितेषु चतुर्दशरत्नेष्वपि न प्राप्तं । आराधना परमेश्वरस्य विज्ञापना च वा कृता तथा समुद्रसंगमसमाप्तौ सामर्थ्यं प्राप्तं । सहस्रोत्तर पंचषष्टितमे संवत्सरे-स्मत्परमशकाद्व्यतीते द्विचत्वारिंशत्तमे च संवत्सरेऽस्य वीतरागस्याप्यायुषो

(Continued from the last page)

अबूबकर—The first orthodox Caliph (632 A. D.)

उमर—The second orthodox Caliph (634 A. D.)

उस्मान्—The third orthodox Caliph (644 A. D.)

अली—The fourth orthodox Caliph (656 A. D.)

हसन—eldest son of अली and grandson of Prophet Mahomet, born in 3 A. H.

हुसैन—Second son of अली born in 4 A. H.

मियां मीर—Born A. H. 938. Died 1045 A. H.—frequently visited by Shah Jahan and Dara Shukoh.

मुल्लाशाह—Came to Lahore in A. D. 1614 and became disciple of मियां मीर—Died in A. H. 1661. Highly respected by दारा.

मुइद्दीन इब्न अरबी—The greatest mystic (A. D. 1165-1240.)

I have taken the above notes from Prof. Haq's remarks (pp. 57-63) on the Muslim Saints and Divines referred to by Dārū. Khan Bahadur Prof. A. K. Shaikh was kind enough to send me an English Trans. of Dārū's *Risala-i-haq-numa* (Compass of Truth) by S. C. Basu, Panini Office, Allahabad, 1912. Dārū composed this work in A. H. 1055-56. In the extract from Dārū's *Safnat-ul-auliya* (A. H. 1049) given by Basu in his Trans. I find one Hazrat Sheikh—*Zun-nun Misary* quoted on page V. He seems to be identical with “जुनुन मिसीरी” mentioned in the above quoted extract from समुद्रसंगम.

विद्यमाने परमेश्वरेण सत्करणीयः स्वजनश्रेष्ठतमोस्मत्परमासिद्धः सपरिवारप्रतिनिधि-
समूहः' ॥ ॥ इति श्रीसमुद्रसंगमनामाग्रंथः परिपूर्णतामगमत् ॥ शुभं भवतु लेखक-
पाठकयोः ॥ श्रीः ॥ संवत् १७६५ वर्षे मार्गशिर वदि सप्तम्यां चंद्रज्वारे ॥ श्रीः ॥

The above extract gives us the following information:—

- (1) The work was completed when 1065 th year of our era (A. H.) had passed away and when
- (2) the Author (वीतराग महम्मद दाराशुको) was running the 42nd year of his life.
- (3) The present MS. was completed in Sarnvat 1765, in the *dark fortnight* of the month of *Mārgasīrṣa*, on the 7th tithi which was a Monday (day of *Candra*)³.

The Hijra year (1065) was completed on 20th October 1655³ and hence we must infer that the work was composed subsequent to this date. Dara was born on 29 Safar 1024 A. H. (20th March 1615 A. D.)⁴ According to the method of calculating age in Hijra years then current, he completed his 41st year on 28th Safar 1065 (28th December 1654.) He was 41 years and 10th months old when the Hijra year 1065 ended (last day of Zilajja)

1. Compare the following Colophon of *Majma 'ul-Bahrain* "Praise be God for his favours, who granted me the grace of completing this tract, entitled *Majma 'ul-Bahrain* in the year 1065 A. H. which corresponds to the forty-second year of the age of this unafflicted and unsorrowing Fakir, Muhammad Dārā Shikūh" (Vide p. 75 of the edition of *Majma-ul-Bahrain* by M. Mahfuz-ul-Haq—*Bib. Indica* No. 246, 1929).

2. This date is equivalent to 23rd November 1708 (Vide p. 219 of *Indian Ephemeris*, Vol. VI).

3. Vide p. 113 of *Indian Ephemeris* Vol. VI.

4. Vide p. 117 of Beal's *Ori. Bio. Dictionary*.

on 28th October 1655. As he had not completed his 42nd year when the *Samudra-Sanġama* was composed we must infer that this work was composed between 21st October (1st Moharam 1066) and 17th December 1655 (28 Safar 1066 A. H.) the date of Dārā's completion of his 42nd year.¹

The foregoing details of the chronology of Dārā's present work are in harmony with the following facts about his life and his contact with Benares Paṇḍits as known to contemporary authors :—

(1) Bernier² in his letter dated 4th October 1667 from Chiras in Persia to Monsieur Chapelain refers to Dārā's heresy as follows :—

“ In conclusion I shall explain to you the *Mysticism* of a *Great Sect* which has latterly made great noise in *Hindustan* in as much as certain *Pendets* or *Gentile Doctors* had instilled it into the minds of *Dara* and *Sultan Sujah*, the elder sons of *Chah-Jehan*.”

(2) Dara when Governor or Viceroy of Benares in 1656 caused a Persian translation to be made from the Sanskrit texts of the *Upanishads*. This translation was made by a large staff of Benares Paṇḍits. It has been

1. I am thankful to my friend Mr. V. S. Bendro for the verification of these chronological details.

2. Vide p. 345 of *Bernier's Travels* (Constable, 1891)—The Editor quotes a passage regarding Dara's heresy from *Alamgīr Nāmā* written in A. D. 1688 by Mirza Muhammad Kazim :—“ He (Dara) was constantly in the society of *Brāhmans*, *Jogis*, and *Sanyāsīs* He was under such delusion about this *Bed* that he collected *Brāhmanas* and *Sannyāsīs* from all parts of the country, and paying them great respect and attention, he employed them in translating the *Bed*”.

rendered into Latin by Anquetil—Duperron and published by him at Paris in 1801.¹

(3) Bernier makes the following remarks about Dārā elsewhere² in his travels :—

“Born a *Mahomedan*, he continued to join in the exercises of that religion; but although thus publicly professing his adherence to its faith, *Dara* was in private a *Gentile* with *Gentiles* and a *Christian* with *Christians*. He had constantly about him some of the *Pendets* or *Gentile Doctors* on whom he bestowed large pensions and from these it is thought he imbibed opinions in no wise accordant with the religion of the land etc.

(4) I have suggested in my paper³ on “Bernier and Kavindrācārya Sarasvatī at the Mughal Court” that “one of the most celebrated *Pendets* in all the Indies who had formerly belonged to the household of *Dara*” was identical with Kavindrācārya Sarasvatī, who after Dārā’s murder in A.D. 1659 was taken into service by *Danechmand-*

1. Vide footnote 3 on p. 323 of *Bernier’s Travels* Duperron’s version is criticised in the *Edinburgh Review* (Jan. 1803) by Alexander Hamilton, who was in India and who later was Professor of Sanskrit in the East India College at Haileybury. Hamilton pays a glowing tribute to *Dara’s* abilities.

On p. 592 of Elphinstone’s *History of India* (1874) it is stated that “*Dara* had written a book to reconcile the Hindu and Mahometan Doctrines”. Cowell in his footnote on this page states that the Persian translation of the Upanishads made by *Dara’s* order was finished in Ramazān A. H. 1067 (A. D. 1657). He also invites our attention to “the account of *Nādir-un-nikūt* or Seven days’ dialogue between the prince and Bābā Lāl in Wilson’s *Hindu Sects* (*Collected Works* Vol. I, p. 348). Evidently this *Bābā Lāl* is the same as his name-sake referred to in the समुद्रसंगम.

2. Vide p. 6 of *Travels*.

3. Vide pp. 1–16 of *Annals* of S. V. Ori. Institute, Tirupati Vol. I, Part 4 (1940).

kan, the patron of Bernier himself. Kavindrācārya's contact with Dara before A. D. 1659 may have been responsible for the production of such works like *Samudra-saṅgama* in A. D. 1655 about which year Dara caused a Persian translation of the Upanishads to be made from the Sanskrit original.

(5) Another noted *Sanyasī* revered by *Dara* was Gosvāmi Nṛsimhāsrama. Dr. C. K. Raja recently published a Sanskrit letter¹ of *Dara* addressed to this *Sanyāsi*. I have proved in a special paper² that this *Sanyāsi* was identical with Brahmendra Sarasvatī, who is a signatory to a *Nirṇaya-patra* drawn up at Benares in A. D. 1657.

(6) In a Hindī work called the कवीद्रकल्पलता represented by a MS³ in the Anup Sanskrit Library, Bikaner there is a Section⁴ containing *Dohas* in praise of Dara Shukoh. This work was recently brought to my notice by Prof. Dasharatha Sharma of Bikaner. Its author is no other than Kavindrācārya Sarasvatī who held much influence over Emperor Shah Jahan, to whose praise he devotes a

1. Vide *Adyar Library Bulletin* Vol. IV, October 1940 and VII, October 1943 (Trans.).

2. Vide pp. 172-177 of *Adyar Library Bulletin* Vol. VI, p. 13 (1942).

3. I am thankful to Prof. Dasharatha Sharma for keeping at my disposal his own copy of the Bikaner MS. of the *Kavindra-kalpalatā*.

4. This Section begins:—

“अथ दारासाहिके कवित्वतरलता नरनारी तनमन फूलत हे etc.”

The Section ends:—

“इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीविरचितायां कल्पलतायां दारासाहिविषयक ध्रुपदं दोहाकवित्त्वानि ।”

This Section comprises folios 26 to 30 of my copy of the above MS.

big Section' of the present work. According to Prof. Dasharatha Sharma this poem was composed "Somewhere between 1638 and 1657". This poem is a direct contemporary testimony from Kavindrācārya himself about his intimate contact with Emperor Shah Jahan and his brilliant but unfortunate son Dara Shukoh, the author of the *Samudra-Saṅgama*. The Mishra Brothers state that Kavindrācārya composed a Hindi work called समरसार in Śaṁvat 1687 (A. D. 1631).²

(8) In the history of Hindi literature by Mishra Brothers called the मिश्रबंधुविनोद³ we are told that Dārā was the author of two Hindi works composed in A. D. 1654 (Śaṁvat 1710) viz. (1) दोहास्तवसंग्रह and सारसंग्रह. A work called "बाबालालसे वातचीत" containing Dārā's discussion with बाबालाल on philosophic matters is mentioned in the Marathi Biographical Dictionary called the *Madhyayugina Caritra-koṣa*⁴. Very probably this बाबालाल is identical with सद्गुरु बाबालाल mentioned by Dārā at the beginning of his present work *Samudra-Saṅgama*. Poleman⁵ refers to a work

1. This Section comprises folios 1 to 20 of my Copy of the MS. It ends :—

" इति श्रीसर्वविद्यानिधान कवीन्द्राचार्यसरस्वतीविरचितायां कवीन्द्रकल्पलतायां साहिजहां विषयकध्रुवपदानि "

2. Vide p. 405 of मिश्रबंधुविनोद, Vol. II, 1928 (Lucknow).

3. Vide p. 458 of *Mishrabandhu Vinoda*, Vol. II, Lucknow, 1928. For a list of Dara's works vide "Dara Shikoh as an Author" (*Journal of Punjab His. Society*, II, pp. 21-28). See also Blochmann : *J. A. S. B.*, Part I (1870) pp. 273-9. The article on Dara in the *Encyclopaedia of Islam* (pp. 920-921) is not very exhaustive. For Persian MSS of Dara's works see Rieu's *Cata. of Persian MSS.* and Ethe's *Cata. of Persian MSS.* in the India Office Library (No. 647—pp. 274-316).

4. By Pt. Chitrav Shastri, Poona, 1937—p. 452.

5. H. I. Poleman : *Indio MSS in U. S. A. etc.*, 1938, p. 267. MS. No. 5339—dated Śaṁvat 1903 = A. D. 1847.

called सारसंग्रह (or संग्रहराज) on medicine in *Sanskrit* and *Bhāṣā*. I cannot say if this सारसंग्रह is identical with the सारसंग्रह of Dārā Shukoh referred to above.

(9) In A. D. 1597-98 Emperor Akbar had the *Yoga-vāsisṭha* translated into Persian. This translation was very lengthy and not very useful. Dara Shikoh, therefore, got it retranslated into an abridged form in A. D. 1656.¹ After this paper was drafted I secured a critical edition of the *Majma'-ul-Bahrain* with English Translation, Notes and Variants by Prof. M. Mahfuz-ul-Haq of the Presidency College, Calcutta, 1929 (*Bib. Ind.* No. 246). From a perusal of the English Translation of this work I have gathered an impression that the Sanskrit *Samudra-Saṅgama* is an adaptation of the *Majma'-ul-Bahrain* made almost simultaneously in the year 1065 A. H. which is recorded as the date of composition in the ending portions of both these works. Dārā may have got this Sanskrit abridgment² made by some Benares Pandit in his employ in A. D. 1655.

I have already referred to वाबालाल mentioned in the समुद्रसंगम as "चैतन्यस्वरूप ज्ञानमूर्तिसद्गुरु" on folio 1 of our MS of

1. Vide p. 397 of *Bulletin of the Deccan College Research Institute*, III, No. 3 (March 1942)—article by Prof. C. H. Shaikh on a MS. of this translation dated A. D. 1700 in the Parasnis Historical Museum at the Deccan College Institute. Other MSS of this translation deposited elsewhere are dated A. D. 1742 and 1782.

On folio 8a of the B. O. R. I. MS. of the *Samudra-Saṅgama* Dārā quotes from वासिष्ठरामायण as follows :- -

"तदुक्तं वासिष्ठरामायणे—

कल्पानवायवो यंतु यंतु चैकत्वमर्णवाः ।

नयंतु द्वादशादिन्या नास्ति निर्मनसः क्षतिः ॥ "

2. On page 32 of his Introduction Prof. Haq refers to an Arabic translation of *Majma-ul-Bahrain* preserved in the Imperial Library, Calcutta. He also refers to an Urdu translation by Gokul Prasad lithographed at Lucknow in 1872. These translations show the popularity of the work.

A. D. 1708. Prof. Haq has also drawn our attention to the reference to this Hindu Saint found in the *Majma'ul-Bahrain* (p. 24 of Eng. Trans.) where he calls him *Bābā Lāl Bairagī* and puts him side by side with those Muḥammadan Saints and divines who have been the best representatives of the Sufi order in Islam. Prof. Haq observes :—“The inclusion of the name of a Hindū in such an exclusive list of Muslim divines shows unmistakably the high esteem in which this devotee was held by Dārā Shikūh.”

Prof. Haq has collected much valuable information about the contact of Dārā with Bābā Lāl. I shall here record a brief summary of it as it would be useful to know the Hindu influence on Dārā's mind in his quest for Truth:

Bābā Lāl (=BL) was a Hindu devotee of the Punjab. His actual name was Lāl Dayāl. He was a Khatri of Kasur living at *Asthān*, at Dhianpur near Batāla. He was a friend of Mīyān Jiv. He came down to Lahore and conversed with Dārā. A work called “*Mukūlima-i-Dārā wa Bābā Lāl*” we find a summary of the questions asked by Dārā on the various topics of Hindu religion and the replies given to them by BL. These conversations took place on Dārā's return from Kandhār in 1062 A. H. i. e. 3 years before the composition of the *Samudrasaṅgama* in 1065 A. H. (A. D. 1655). Dārā refers to BL in his work called “*Hasanāt-ul-‘Arifin*” composed A.H. 1064 as follows :—

“Bābā Lāl *Mandīya* is one of the perfect *Ārifis* and I have seen none in the Hindu community who is equal to him in majesty and firmness. He told me ‘There are *Ārifis*, and perfect (divines) in every community through whose grace God grants salvation to that community.’”

Dārā's private secretary Chandar Bhān took a verbatim report of the whole dialogue between Dārā and BL and

thus prepared the book "*Mukālima-i-Dārā Shikūh wa Bābā Lāl.*"

In the Curzon Collection of the Royal Asiatic Society of Bengal (1908-1910) there is a copy of *Puthi Urisī* in Persian which contains memoirs of **BL** and an account of **BL**'s interview with Dārā in 1059 A. H. (=A. D. 1649.)

Prof. Haq notes the following paintings in which **BL** and Dārā are portrayed :—

Plate No. XXII in Binyon's *Court Painters of the Grand Moghals* (Oxford University Press, 1921)—Binyon states :—"Lāl Swāmī.....was a Kshatriya born in Malwa in the reign of Jahangir; after having been initiated he settled near Sirhind in the Punjab, where he built himself a hermitage together with a temple and was visited by a large number of disciples. Among those who were attracted by his teaching was Dārā Shikoh; two learned Hindus who were in this prince's service have recorded in a work entitled *Nadir-al-Nikāt* the conversation that took place between them in the year 1649."

(2) In Plate XIX of Binyon's book **BL** appears in a group of 12 Indian divines viz. Rāy Dās. Pīpā, Nāmdīv, Sā'in, Kamāl, Awghar, Kabīr, Pīr Machandar, Gorakh Jadru (?), Pīr Panth Swāmī (?), and is styled there as Lāl Swāmī.

(3) A painting was exhibited at the Second Meeting of the *Indian Historical Records Commission* in which Dārā and **BL** are shown in each other's company.

(4) An unidentified painting in Percy Brown's *Indian Painting under the Mughals* (Plate No. XLVI) portrays in the opinion of Prof. Haq the meeting between Dārā and Bābā Lāl.

In Prof. Haq's edition of the *Majma-ul-Bahrain* I have not found any reference to the *Samudra-saṅgama*. He

states that a very difficult task which confronted him was that of identification and transliteration of Sanskrit terms which had been so mutilated in the Persian text that in many cases it became almost impossible to identify them correctly. Prof. Haq, therefore, availed himself of the help of Dr. S. N. Das-Gupta in going through some portion of the English Translations and further the identification and transliteration of Sanskrit terms was carried out for Prof. Haq by Prof. N. Chakravarti. I believe that this difficulty could have been overcome by the above professors had they known about the MSS of the *Samudra-saṅgama*, which being a Sanskrit counterpart of the Persian original executed in the year 1065 A. H. had the advantage of Dārā's own supervision in its composition, even if we presume that the work was written by some Benares paṇḍit for Dārā.

Now that the Persian original of the *Samudra-saṅgama* has been critically edited and translated by Prof. Haq the work of editing the *Samudra-saṅgama* would be made easy. In fact my friend Mr. K. Madhav Sarma, Curator of Anup Sanskrit Library, Bikaner, intends to edit the work. He has secured a MS of this work already and I am keeping at his disposal the oldest dated MS of A. D. 1708 (No. 1043 of 1891-95) in the Government MSS Library, B. O. R. Institute.) Mr. Sarma will have to identify and transliterate correctly the Persian terms in the *Samudra-saṅgama* in the same manner as the Sanskrit terms have been dealt with by Prof. Haq in his edition of the Persian original. At any rate we have now two MSS of the Sanskrit work, one of which was copied 53 years after the date of its composition and hence possesses great value for purposes of textual reconstruction. As I don't possess any first-hand knowledge of Dārā's Persian works I must rely on Prof. Haq's scholarly exposition of "Dārā's Religious Views" (pp. 26-30 of Introduction to *Majm-ul-Bahrain*) from which I note the following points for the information of Sanskrit scholars:—

(1) According to one authority *Majma-ul-Bahrain* the last original work of Dārā, was the very work which brought about his death.

(2) The earlier studies of Dārā were purely Sufistic in character.

(3) Dārā writes in his translation of the *Upanishads* that after his discipleship of *Mullā Shāh* he came in close contact with the divines of various religions and perused the *Psalms*, the *Gospels* and the *Pantateuch*. Before A. H. 1062 Dārā expressed no opinion on various religions more especially Hinduism.

(4) In his *Shathiyat* (1062 A. H.) Dārā quotes Bābā Lāl's aphorism that "*Truth is not the monopoly of any one religion*".

(5) In 1065 A. H. Dārā composed *Majma-ul-Bahrain* (or समुद्रसंगम) in which he expressed his views in a fearless manner as follows :—

"I have written this book for the members of my family and have nothing to do with the common ones of both the religions."

(Cf. समुद्रसंगम folio 1—"स्वानुभवानुसारेण च निर्णयि तत्वार्थं स्वकुटुंबेष्वनुकंपया कृतोद्यमारंभः । न पुनरज्ञानिनो विभिन्नमतसंबंधिनोर्बोधनेन मम प्रयोजनम् ॥ ")¹

(6) In the *Samudra-Saṅgama* Dārā appears as a student of comparative religion, showing the points of identity between Hinduism and Islam without exalting or undermining either.

(7) Prof. Haq states that "Dārā had not renounced his own faith and become a Hindu as is asserted by a

1. Cf. *Bhagavadgītā*,

"न बुद्धिभेवं जनयेद्ज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ "

biased section of the community (p. 27 of Intro.). Dārā believed in the *Kurān* and was of opinion that “the *Vedas* were in accordance with the *Kurān* or rather they were an interpretation of that”.

(Cf. समुद्रसंगम folio 6b—

“ अपौरुषेय ग्रंथोस्माकं कुराणं सिद्धानां वेद इत्युच्यते ”)

(8) Dārā was indicted by the ecclesiasts of Aurangzeb's Court for his apostasy, but Prof, Haq states:— “Any one can choose to be the champion of Islām and remove all those who stand in the way of the realization of his political ambitions”. It was obviously the mixture of politics and religion in Dārā's days that made Dārā a martyr to his views.

I now close this paper on the *Samudra-Saṅgama* of Dārā Shukoh with a request to Sanskrit Scholars and the students of the Mughal history to reconstruct the history of Dārā's contact with Benares paṇḍits, which yet needs careful exploration and reconstruction on the basis of contemporary sources, both Sanskrit and Persian. In fact this *Samudra-Saṅgama* of various historical sources can alone lead to historical truth, divested of the mythical gossip that generally gathers round the life-history of unique historical personages of every age and clime. May Dārā's Soul rest in eternal peace. Dārā died a Socratic death.

“ यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्दाम परमं भम ”

21 Study of some of the Persian Manuscripts* in the B. I. S. Mandala.

BY M. A. CHAGHATĀI.

Students of Indian history in general and of Western India in particular will find a vast collection of original manuscripts of a great variety housed in the archives of the Bharata Itihasa Sanshodaka Mandal, Poona. Fortunately one of the almirahs there is reserved for the Persian MSS., which are about a hundred in number and most of them are histories and literary works. This small paper of mine exclusively concerns a few historical points which I have come across in the course of the study of the following four manuscripts.

(a) The MS. of the *Rauzatū's-Safā*.

روضتم الصفا

It is a well known general history of Central Asia and the Muslim world by Muhammad son of Sayyid Khwand Shah, son of Mahmud, *alias* Mir Khond (d. A. D. 1497), which has already been published both in Persia and India. The Royal Asiatic Society, London also published its English translation by E. Rehatesk in 1891. Its manuscripts are very common. Especially the Deccani Sultans encouraged its study at their courts, therefore sometimes we come across very fine MSS. in the Deccan with the autographs of the Sultans on them.¹ Accordingly Muhammad Qasim

* This paper was read on the occasion of the annual function of the BISM, Poona, (May 28, 1943).

1. The MS. of the *Rauzatū's-Safa* in the Imperial Library, Berlin, contains the autograph of Sultan Muhammad Qutb Shah dated 20th Ramazan, year 1023, vide the *Risala-i-Tarikh*, ed. by Hakim Sayyid Shamsullah Qadri, Hyderabad, Deccan, Oct. Dec. 1930. p. 4.

Firishta says in his work, the *Gulzar-i-Ibrahimi*,² which he had named after his patron Sultan Ibrahim Adil Shah II:— the Sultan presented him a fine MS. of the *Rauzatu's-Safā*, commanding him to undertake on similar lines the compilation of an upto date history of the Indian kings which would be complete and accurate, because so far no one had ever attempted such a comprehensive history of India except Bakhshi Nizamu'd-Din Ahmad whose work (the *Tabaqtā-i-Akbari*) was very brief and did not contain a well documented account of the Sultans of the Deccan.'

The MS. in the collection of the Mandal is only the second half, containing the 5th, 6th, 7th volumes and epilogue which with the exception of the last volume and epilogue as regards its binding, paper, nasta'liq style of calligraphy and the two masterly illuminated pages in the very opening of this part of the MS. sufficiently support the testimony that it was entirely prepared in Persia. Only the rest has been supplemented later on in India, which was either actually not included previously or had been lost.

Its last colophon, which should be brought to light, can be summed up thus:—' This MS. was written by the most humble Abdul Karim, son of Hajji Yusuf, on Wednesday, the 27th of the month of Rajab, year 1110 A. H./ 29th Jan. 1699 A. D., the 43rd regnal year, while the reigning Emperor Alamgir Badshah Ghazi Aurangzeb was encamping at Islāmpurī.'

Aurangzeb Alamgir gave this name Islampuri to Brahamapuri in the course of his encampment at this place. It lies about twenty miles south-east of Pandharpur on the banks of the Bhima river. Khwafi Khan³ states in the chronicles of the 43rd regnal year that Aurangzeb stayed

2. Muhammad Qasim Firishta, *The Gulzar-i-Ibrahimi*, Bombay, vol. II. p. 154.

3. Khwafi Khan, *Muntakhabul-Lubab*, Calcutta, vol. II. p. 414, 459; Survey Map of India No. 26 0/10.

there for about four years from where he despatched forces to other directions. But *Maāthir-i-Ālamgiri* also asserts⁴ that he stayed there from 17th Shawwal 1106 till 5th Jumada I, year 1111 A. H. (31st May 1695–29th October 1699.)

(b) The MS. of the *Ta'rif-i-Hussain Nizām Shah*.

تعريف حسين نظام شاه

This illustrated manuscript in the custody of the Mandal has already been brought to light by some scholars. But the attempt of Father Heras only is worth a special mention because he has given its description and the translation of some of its verses concerning the so-called battle of Talikota along with the reproductions of its four miniatures in his work the *Aravidu Dynasty of Vijayanagara*.⁵ It is, however, regrettable to note here that no one could identify its real author from its study. This unique MS. in Persian poetry was in reality composed by a poet having his *nom-de-plume* 'Aftābi' which clearly occurs in many verses. He belonged to the Shia' sect, the religion of the Sultans of Ahmadnagar. He composed it in honour of his patron Sultan Husain Nizam Shah (A. H. 961–972). One of its poems is specially devoted to the praise—*Ta'rif* of the same Sultan which might have been taken as its name because on its frontispiece some later hand has written its name as *Ta'rif-i-Hasan* (instead of 'Husain') *Shah*. The second half of this compilation describes the battle between Rama Raja of Vijayanagara and Sultan Husain Nizam Shah. The latter achieved victory over the former which according to Aftābi was

4. Musta'id Khan, *Maathir-i-Alamgiri*, Calcutta, p. 373; Grant Duff, p. 167; Elliot-Dawson, vol. vii, pp. 346–363; S. II. Hodiwala, *Studies in Indo-Muslim History* p. 603.

5. Father H. Heras, *The Aravidu Dynasty of Vijayanagara*, Madras, 1927, pp. xvii–xix.

exclusively due to Husain Nizam Shah although all the Deccani Muslim powers jointly fought against Vijayanagara. When we carefully see its verses we come to the conclusion that in many places the poet Aftābi has incorporated the verses of some other poets like Jami and others, but he has not acknowledged their authority any where. It is incomplete because it abruptly ends without giving any verse regarding the death of the Sultan according to its last heading. There was one poet in the period of Akbar with *nom-de-plume* 'Aftābi'⁶ from Tun (Persia), who might have left Ahmadnagar court immediately after the death of his patron Husain Nizam Shah in A. H. 972/A. D. 1564 for the Imperial Mughal government. The three hundred and forty verses of this MS. in all have been calligraphed in the best bold type of Nasta'liq style of calligraphy with some technical peculiarities found exclusively in some of the contemporaneous manuscripts prepared in the Deccan. The fourteen miniatures of this MS. play an important role. They are in a great variety and are much earlier than the other extant specimens of the Deccani school of painting of the time when even the Mughal school of painting had not come into existence, (see below p. 12, Fig. 3). I have, however, published the text of this unique MS. with an introduction and reproductions of some of the miniatures in *The Urdu*, the Quaterly Journal of the Anjuman-e-Traqqi-e-Urdu, Delhi, April 1943 pp. 196-221.

(c) The MS. of an *Anthology*.

بیاض

It consists of the MSS. of the *Yusuf Zulaikha* of Maujāna Jami (d. A. H. 896), *Durr-i-Majālis* of Maulana

6. Ms. of the *Tazkira-i-Suhf-i-Ibrahim*, Oriental Library, Patna. Khan Sahib Prof. M. Mahfuzu'l-Haq deserves gratitude of the writer for supplying this useful information from the Ms. at Patna.

Yari, Treatise on Calligraphy of Maulana Sultan Ali Mashhadi (d. A. H. 919) and others being bound together in one volume. The general condition of these MSS. as a whole is deteriorating. The style of the carelessly transcribed text can be classed as *ta'liq*. Its text has been arranged both on the margin and in the middle of the leaf. My following note is only confined to two colophons found in this collection at the end of the *Yusuf Zulaikha* transcribed on the margin and that of the *Durr-i-Majalis* found in the middle of the page. :—

(a) "Written by the most humble Muhammad Zāhid Beg who copies it from a book belonging to Mirza Beg on Monday, the 24th Zul-Hajja, year 1067 A. H., in the city of Bhagnagar.'

(b) This book was completed on Monday during the last part of the day, the first of the month of Zul-Qa'da, year 1069 A. H., in the city of Bha(g)nagar. Written by the most humble Zahid Beg who copied it from the book belonging to Mirza Beg.'

The mention of Bhagnagar as the name of the city, the names of the persons and the dates in both the colophons are worth attention. :—

Bakhshi Nizam'd-Din Ahmad (d. A. H. 1003) asserts in his *Tabaqat-i-Akbari* thus.—Muhammad Quli succeeded his father. He became the lover of a prostitute of the name Bhagmati; and having laid the foundation of a city, called it Bhagnagar. He had one thousand horsemen, as the retinue of that woman and they all attended at her stirrups. He is ruling the country up to the present day which is the year A. H. 1002 A. D. 1593, and in the 38th of the Ilahi era.⁷

7. The *Tabaqat-i-Akbari*, Calcutta. (English Trans), vol. iii, p. 171.

Almost at the same time Faizi, the brother of Abu'l-Fazl was sent as an ambassador to Ahmadnagar, who on his return submitted two statements. In one of them he also adds some words about this Bhagnagar :—“ Muhammad Quli Qutb Shah Qutbu'l-Mulk belongs to the Shia' sect. The city Bhagnagar founded by him is named after Bhagmati, who was a prostitute.”⁸

But Firishta, who, as pointed out above, began to compile his history after the *Tabaqat-i-Akbari* and brought it down to A. H. 1026, says :—‘ In the year A. H. 998 the king determined to remove the seat of his government, on account of the congested situation of Golconda, which from many causes, particularly the want of water, became extremely unhealthy; he accordingly fixed on a spot situated at a distance of 5 kos from his former capital on the banks of the river Moosy, where he laid the foundation of a new city, which he called Bhagnagar (after his favourite mistress), but after her death he ordered it to be called Hyderabad, although for many years it retained its original name.’⁹

Khwañ Khan also supports Firishta's view in the course of the account of the chronicles of 1098. He says :—‘ He (Muhammad Quli Qutb Shah) had a wife named Bhagmati whom he loved the most. At her request he laid down the foundation of a city two kos from the fortress of Golconda, so he named it after her. Sometimes after the death of Bhagmati, this name changed to Hyderabad, but the public still calls it Bhagnagar’.¹⁰

‘ Almost a mile to the south-west of Golconda a Baradari of Bhagmati can be seen as one of the superb monuments of the Qutb Shahis. The Baradari is said to

8. Faizi, quoted by Maulana Muhammad Hussain Azad in his the *Darbar-i-Akbari*, Lahore, 5th ed. 1939 p. 405.

9. Firishta, p. 339.

10. Khwañ Khan, vol. I. p. 368.

have borne an inscription to the effect that they who built it died in 1625 A. D. It is not available" now'.

It is a pity that no local evidence comes to our rescue with any useful information as to the life of Bhagmati. The complete works of Sultan Muhammad Quli Qutub Shah, which have recently been published under the patronage of Nawab Salar Jang Bahadur, do not bear any reference to there being one of the mistresses of this name in his place, except one Haider Mahal. No doubt, there is mention of Shahr-i-Haidar which can be interpreted as Haiderabad and it was perhaps named after that mistress who had been styled as Haider Mahal in his poetry¹²

On the authority of the *Mah Nama*¹³ it is asserted that the name of the Sultan's mother was Bhag Rati in whose honour the city was named Bhagnagar, which is not so far corroborated by any other authority.

Many Mss. of literary works, which were prepared at the Golkonda Court as the best specimens of artistic production and many of them are still preserved in various libraries, which are by chance dated after A. H. 1020, the year of the death of Sultan Quli Qutb Shah, generally bear Hyderabad as the name of the City in their colophons.

Consequently I can say in view of the above noted statements that Muhammad Quli Qutb Shah founded a new city named Bhagnagar, not very far from his former capital Golconda, either on the suggestion or in honour of one of his mistresses named Bhagmati, who might have also

11. *Journal of the Hyderabad Archaeological Society*, 1917 p. 25. *Maāthir-i-Dakan* by Sayyid Ali Asghar Bilgrami p. 95.

12. *Kuliyat-i-Sultan Muhammad Quli Qutb Shah*, ed. by S. M. Zor, pp. 79-88., 105, 237.

13. *Mah Nama*, a Ms. in the library of Nawab Salar Jang Bahadur, quoted by M. A. Siddiqi in his *Turikh-i-Golconda*, p. 309.

been titled Haider Mahal and thus later on the city began to be called Hyderabad, although in certain quarters the former name remained in vogue for a long time as it is found in the colophon of the Ms. in the collection of the Mandal, which is very rare to be found in colophons of manuscripts. But there is another plausible suggestion that the name Bhagnagar was immediately changed to Hyderabad at the accession of Muhammad Quli Qutb Shah's successor Sultan Muhammad Qutb Shah in 1020, following the epithet 'Hyder' being adopted by the latter for his seals and other documents.¹⁴

In these colophons Muhammad Zahid Beg or Zahid Beg mentioned as the scribe, who has transcribed these Mss. in a curious style of *Ta'liq* might be the same calligrapher Muhammad Zahid, whom Gulam Muhammad Haft Qalmi, has mentioned in his *Tazkira-i-Khushnawisān*,¹⁵ as one of the calligraphers of the period of Alamgir Aurangzeb.

Mirza Beg, the second person mentioned in both the colophons, from whose books Muhammad Zahid Beg had copied these Mss., was perhaps appointed to acquire fine Mss. of standard works from abroad for the libraries of the Sultans of Golconda. One of these is one fine Ms. of the *Sharh-i-Gulshan-i-Raz* of Mahmud Shibistari in the library of Nawab Salar Jang Bahadur,¹⁶ which bears one autograph of Sultan Muhammad Qutb Shah, verifying the fact that it was presented to him by Mirza Beg *Silahdar* (trooper) in A. H. 1024. This Mirza Beg was one of the ancestors of Mirza Hamza who was

14. *Oriental College Magazine, Lahore, May 1933*, pp. 88-100. Exhibition under the auspices of the Idara-i-Maarif Islamia, Lahore. The Ms. of the *Ikhtiyarat-i-Qutb Shahi* from the collection of Prof. Shairani bears a seal which has been deciphered by Prof. Shairani.

15. *Tazkira-i-Khushnawisan*, Calcutta, p. 59.

16. Reproduced by Dr. S. M. Zor in his *Mir Muhammad Momin*, p. 149.

one of the chief courtiers of Sultan Muhammad Qutb Shah.¹⁷

The dates A. H. 1067 and 1069 found in the above noted colophons encourage us to say that the transcription of these Mss. must have begun at least much earlier than the former date when the second Ms. took about two years to complete. All this means that the transcription of these Mss. was begun in a period of great turmoil in the history of the Qutb Shahi dynasty, because about a year preceding the first date i. e. A. H. 1069 / A. D. 1656 Prince Sultan Mahammad son of Aurangzeb laid a siege of Golconda and a peace was concluded. Abdullah Qutb Shah, the then reigning Sultan of Golconda promised to pay the arrears of tribute for the past years and he gave his daughter in a marriage to the prince as a guarantee of loyalty to the Imperial Mughal court.¹⁸ Moreover, in the domain of Mughal coinage gold and silver coins of the *kalima* type are known of the Shahjahan period but none have yet been found bearing legible date, although of Aurangzeb's silver coins of the very first year of his reign (1069 A. H.) are available with date and mint of Golconda,¹⁹ i. e. the year found in the second colophon of the Ms. described here. In short, this is sufficient to conclude that at that time the public of Golconda must have been feeling the unbalanced condition of the kingdom, which, I presume, had also impressed upon the scribe to avoid the usual mention of the name of the then ruling Sultan in the colophon.

17. *Ibid* pp. 138, 249.

18. Khwafi Khan, vol. I. p. 743-45, 746.

19. Whitehead, R. B. *Catalogue of Coins in the Panjab Museum*, Oxford, 1914, vol. ii. pp. xeviii-xcix.; *Catalogue of Indian Coins in the British Museum*, London, Mughal Emperors 1892, pp. lvii, 143.

(d) The MS. of the *Mirat-i-Sikandari*.

مرآة سکندری

The *Mirat-i-Sikandari* is generally regarded as a complete and authentic history of the Gujarat Sultanate (A. D. 1403-1572). The MS. in the collection of the Mandal being in a deteriorated condition is now in loose leaves and it is incomplete because about fifteen folios are missing. On its frontispiece it bears the following autograph from the pen of Mirza Ghiathu'd-Din Muhammad entitled I'timadu'd-Dowla, father of Nur Jahan and father in law of the Emperor Jahangir and also one of the chief ministers of the Emperor :—

'Allah is the Great. Shaikh Sikandar, who is the author and compiler of this (*Mirat-i-Sikandari*) history came to this *faqir* (humble person) on Wednesday, the 5th of the month of Sha'bam, year 1023 (10th Sept. 1614 A. D.). Written by the most humble Ghiathu'd-Din Muhammad entitled I'timadu'd-Dowla.' (Fig. 1).

Its last page bears this colophon :—(Fig. 2).

'The most humble Murtaza, son of Shaikh Tāhir, son of Mian Khan wrote this book and completed it on Friday the 3rd. of Jumada II, year 1023 A. H. (11th July 1614 A.D.).'

Just on the right side of the name of the scribe there is an elliptical seal in perfect nasta'liq style of writing which is read thus :—

اغثنی یا غیاث المستیغثین

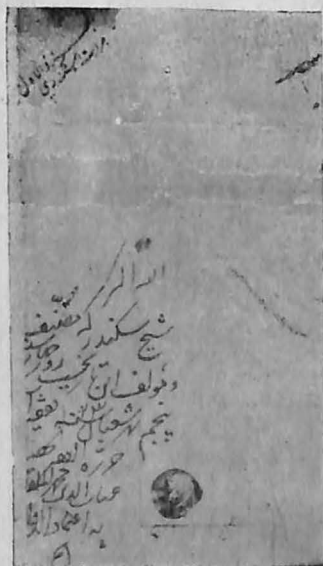
'Help me O Succor of the Plaintiffs.'

The same seal is also repeated on the penultimate page, and is obviously of Mirza Ghiathu'd-Din I'timadu'd-Dowla.

The above noted evidence leads us to believe that this MS. of the *Mirat-i-Sikandari* was transcribed just about

three years after its compilation in A. H. 1020 / A. D. 1611 and the calligraphist had carefully compared it with the MS. from which he had copied it, as many corrections occur in the text in his own hand.

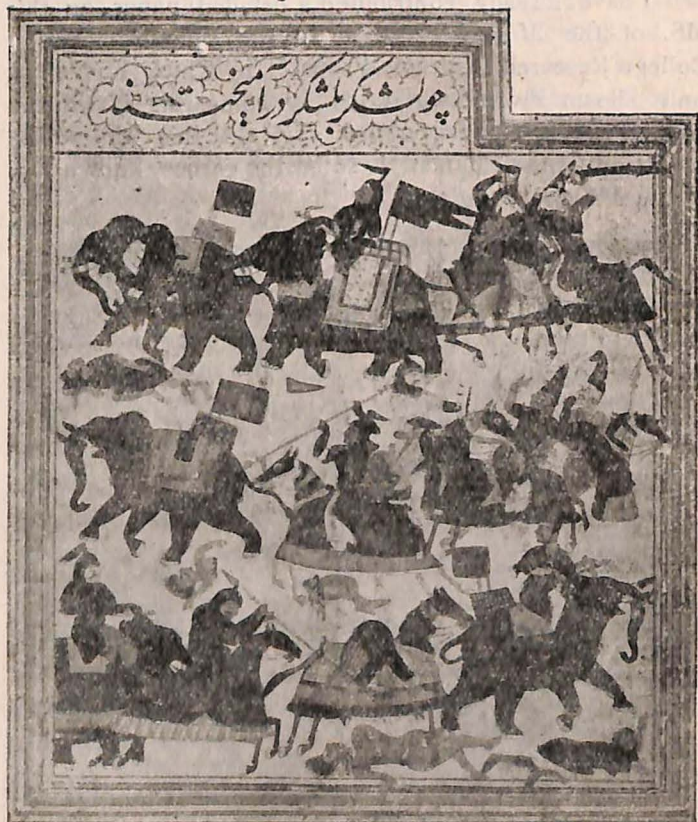
I have already contributed a detailed paper on this MS. of the *Mirat-i-Sikandari* to the Bulletin, Deccan College Research Institute, Poona,²⁰ in which I have not only shown several variations by comparing it with the printed edition of the same but also that this MS. in the collection of the Mandal is so far the earliest known MS. of the *Mirat-i-Sikandari*.

- (1) Frontespiece bearing the autograph of 'Itimād-ud-Dowla.
- (2) Last page of the MS.

(Bls. C. R. I. Poona.)

20. Chaghatai, M. A. *A Ms. of the Mirat-i-Sikandari*, Bulletin, Deccan College Research Institute, Poona, vol. iv, pp. 127-34. I am going to publish a critical edition of the *Mirat-i-Sikandari* being based on this MS.

(3) One of the miniatures from the *Ta'rif-i-Husain Nizam Shah* depicting the battle scene at Talikota.

ऐ. संकीर्ण निबंध खं. १-व्यक्तिस्थल सूची

ह्या सूचीत स्वतंत्रपणे इंग्रजी निबंधांतीलहि नांवे मराठीत दिली आहेत व त्या नांवापुढे 'इं.' हे अक्षर दिले आहे. तसेच टीपेंतीलहि नामोल्लेख घेतले असून तेथे 'टी' हे अक्षर दिले आहे. स्वराप्रमाणे अं अक्षर औचे पुढे घेऊन अनुस्वाराची बारासडी करून अनुस्वारांकित शब्द व त्यापुढे जोडाक्षरें घेतली आहेत. आंकडे प्रमांचे आहेत हे लिहिणें नको.—शं. ना. जोशी.

अक्षतर लुनीसो कर्नल ५७	इराण ५०
अन्नपूर्णाचाई=सख्याराजा-पवार २१, २३	इसमाइलबेग १७
अफझलखान ६७	ईडग २२
अबदुल्ला कुतुबशाहा ९	उज्जयिनी २२
अमस्टरडाम ५०, ५१	उदेगीर महंत महेश्वरकर २४
अमीन जमादार २०	उमरावगीर १७, १८
अमृतराव अनंत कमाविसदार पग. नार- नोल ५७	एकनाथमहाराज ३
अरोबिआ ५०	ओरिसा प्रांत १६
अह्मिभाई बहिलमे १२	ओरंगझेब ६२-६४; -सुभेदार ८, ९; -गोधळकोडा स्वारी १०
अहिल्याचाई १६, १९	ओरंगाबाद १५
आऊबाई मुसलमानीण १३	अनवेद १५
आघा किल्ला १७, १८, ५६	अंधारवाडी ४
आनाचाई-रुष्ण ज्योतिषी-पत्नी ३, ४	इंदापूर ६५
आनंदगव खंडेगव पवार १९, २०; २३	इंदूर १६; २३, ८७
आनंदीचाई १६	ओंकारेश्वर २३
आनंदेश्वर मंदिर धार व काशी २२	कण्हेरी १३
आपासाहेब भोसले-चित्र ३८	कन्नड गांव ४, ५
आर्म ३०, ३२, ३४, ३६	कमलाकर ३ टी
आमीनिआ ५०	कर्यात मावल ६३
आयर्लिन ३१, ३२, ३३	कन्हड ७१, ७२
आसफुद्दौला नबाब लखनौ १८	कल्याणीचा किल्ला १०
आळंदी २३	कवठे (श. १७०४) १९, २३
इजिस ५०	कळंब २६, २९

काताडे किल्ला ५४
 कात्यायनी ४७
 कात्रज १२
 कानजी नाईक कोडे १२
 कानोड ५५
 कामथडी मौजे १२
 कारोमाडेल ७
 कारंजा ३०
 कालिका २२
 काशी २२
 काशीक्षेत्र ४१
 किये रत्नमाघाई १९
 कुडाळ ७२
 कुळकर्णी ६५
 कुसगांव ताा सेडेचॉर ११, १३
 कृष्ण ज्योतिषी ३३
 कृष्णराव दादा इंदूरकर २४
 कुंभारी परगणा १४, १५ (१७००)
 कोडे देशमूख ११-१३
 कोडवे १२
 कथाथे ५०
 क्वाडवेल २३
 क्वाडी धामणी २८
 खर्डे ५५, ५६
 साणी ८
 खुजस्ते बुनियाद ५
 खुर्डे १७
 खेडेचॉर १२
 खेर गोविंद बळाळ १५, १६
 खंडेराव अशवंतराव पवार १९
 खंडेराव हरी सुभेदार ५४, ५७ ५८
 खंडोजी पाटील १२
 गणेश दैवज्ञ ५२

गणेश संभाजी खांडेकर.आण्णा १५, १६
 (१७४८-७९)
 गदगपरगणा ६०
 गया २२
 गहनाबाई-गोविंदराव गायकवाड-पत्नी-
 १९, २०, २१, २३
 गार्गी ४५, ४९ -वाचकनवी ४९
 गिरिजा देवी २
 गुत्ती
 गुलाम कादर रोहिला १८
 गुहागर ४०
 गोकुळ पारख २०
 गोताले ४
 गोदिनो द इरोदिआ ५०
 गोपाळराव भाऊ ५७
 गोपाळ संभाजी नाना खांडेकर १६
 गोवाळकोडे -श्रीरंग० स्वामी ८१९
 गोविंद अनंत जोशी गोत्र वत्स ४०
 गोविंदराव गाडकवाड १९
 गोरिशंकर जोशी दिल्ली ५५-५९
 गंगाधर ज्योतिषी ३ टी.
 ग्वालरे ११, १३, ५७
 धारगे देशमूख ६३
 चाकण ७२
 चार्ल्स उइल्कीन्स गीताभाषांतरकार ५०
 चाळसिगांव ५
 चित्रकूट २२
 चिपळूण ३९
 चेतसिंहमहाराज-काशी ४१
 चंगदेव ५६
 चांदा २५
 जगताप ७१
 जगन्नाथ गणेश खांडेकर १६
 जदुनाथ सरकार ३२, ३६

जनकोजीराव शिंदे २३
जयपूर ३४
जयराम ८
जहांगीर १५
जातेगांव २३
जॉन मालकम सर २३
जॉन व्हान लिन्शोटेन ५०
जिजाआऊ माता १२, ६३
जुआं आलबर्त द मंडेस्लो ५०
जुआं ह्युगस् लीन्स्को ५१
जुन्नर ६६
जेजुरी २३
जोन पेन्स माफीअस ५१
जोराशिकरवारी (ग्वालेर) ५५
जोवर २३
शहिरुद्दीन फरुकी ७, ९, १०
शावबा १९, २०
टापरगांव २, ३
टिकेतराय राजे दिवाण १८
ठकाबाई शिंदे २१
डाकुरजी २०
डोनगांव ४
डांगरे मौजे ४
तराणागांव १६
नवरधार (ग्वालेर) ५५
तळेगांव दशासर २७
तुकोजीराव होळकर १७
तुर्कस्थान ५०
तुळजापूर २३
तुळसाबाई होळकर २१
त्र्यंबक ज्योतिषी १४
त्र्यंबकेश्वर २३
दत्तार्जा पिसाळ ६२, ७२
दत्तात्रेय गणेश = बाबा साडेकर १८

दशरथ ३७
दादो नारायण महाजनी १६
दाभाडी ४
दाभोळ ३९, ६२
दारा शुकोह १०
दिल्ली १०
दुर्गाबाई = मैनाबाई पवार पहा
दुर्गा विनायक-मंदिर २२
देऊळ गांव राजा ५
देवगिरी (दौलताबाद पहा) १, २, ४
देवपूर-सिन्नर नाशिक (संगमनेर) १३, १४
देवास २३
देवांगना रावदेव्या २८
देवी वर्णन २५
देहू २३
दौलतराव शिंदे २१, ५५-५७
दौलताबाद-सरकार १४; (देवगिरी)-
१, २, ५, ६
धार १९, २१
धारवाड ६०
धुंडिराज ३
नजफ कुर्लीखान ५४, ५५, ५७
नरसिंग गर संस्थान १६
नरसिंगपूर २३
नर्मदाबाई पवार १९
नागपूरकर भोसले-चित्रं ३८
नाना फडणीस ५३, -चित्र ३८
नारनोल ५६-५८
नारायण देवज्ञ-मुहूर्तमार्तंडकार १, २, ३
नारो त्रिमल पिंगळे (जिजाबाईचे कार-
कून) १२
नाशिक २३
निधान मौजे ५५
निमसोड माचणी ६३

- नेर परसोवंत २९
 नेवजनदी १६
 नेवासे २३
 न्याहारखान गोरी-वांडे देशमूसी ६२
 परचुरे-गुहागरकर ४०
 परमानंद कवी ४०
 परमार वंश=पवार १९
 परशुराम देवता (व शिवाजी) ३९, ४०
 परिंडा ११
 पहाडगड ५६
 पाटण १६, ५
 पाटिल बाबा शिंदे महादजी पहा १७
 पारो-गीताभाषांतरकार ५०
 पाली मौजे १२
 पिराजी बाबाजी कोंडे देशमूस १२, १३
 पीअर टु जारीक ५०
 पुणे २३
 पुणे परगणा ६०, ६५
 पुरंधर किल्ला १५
 पेर जोसेफ द फेथालेर ५०
 पैठण २२, २३
 पंढरपूर २२, २३
 पांडुरंगभट १६
 पांडे मौजे १२
 पिंपळवंडी पा कुंभारी १३, १५
 प्रयागराज २२
 फलटणकर निंबाळकर देशमूस ७१
 फिलीप ३ रा ५०
 बडोदे १९
 बर्वे गोपाळ गणेश-अंतर्वेद १५
 बहिरगांव ४, ६
 बन्हाणपूर १६
 ब्याजबहादुर २१
 बाजीराव दुसरे १६
 बापू रघुनाथ २१
 बाबाजी वा अह्मीभाई बहिलमे मुसलमान
 पाटील ११, १३
 बाबजाबाई शिंदे १९, २३
 बाशी २३
 बाशी टाकळी २६, २७
 बालाजी मूर्ति २८, २९
 बाळाजी गोविंद १६
 बाळाजी लक्ष्मण २१
 बावड्या सेडी ५७
 बाह्यणी ४
 बिकल राऊत २७
 बिदनूर ८
 बीजसींह राऊत २७
 बेल्जम ४९
 बोर्दो ५०
 बंगळूर ७
 बुंदेलखंडे १५
 ब्रह्मेन्द्रस्वामी ४०
 ब्रूसेल्स ४९
 भगवद्गीता ५०
 भवानी काळ-भोसल्यांचा दिवाण २८, २९
 भास्कराचार्य ५, ५१, ५२ (दोन)
 भाकरी मौजे ५४, ५५, ५६, ५८
 भिकाजी कोंडे १२
 भिकार खेडे ४
 भीमानदी ६६
 भीमाशंकर २३
 भीवरा व सावंत ६६
 भादक २६
 भार्गवगाम ४०
 मजलसराय २०
 मधुरा १७, ५६
 मलठण २३

मलाका ५०
 मलिकंबर ११
 मल्हार गणेश-सांडेकर आत्मवृत्त १५-१८
 मल्हारराव पवार-यशवंतराव २३
 मल्हारराव होळकर २३
 महाजनी दादो नारायण १६
 महादर्जी शिंदे १३, ४४ पाटिलबाबा पहा ३८
 महेश्वर माळ २
 महेश्वर १७
 महोबेर परगणा १६
 महंमद अमीन-मीरजुमलापुत्र ९
 माधव गणेश सांडेकर १६
 माधवराव नारायण-स. माधवराव ६०
 मानपुरी बुवा ६
 माना २७
 मालवण ३४
 मालपूर ४
 मार्को पोलो ५०
 माहूर २७, १८, ३०, ६
 मीर जुमला ६-११=महंमद सय्यद
 मीरमहंमद (शहाअलमचा चित्रकार) ३२
 मुरारराव पवार २१
 मूळचंद गयावळ २२
 मेहकर २०, २९, ३०
 मैनाबाई १८-२४; जन्म (श. १७०७)
 १९ लक्ष (१७१७) मृ.
 मैत्रेयी ४७
 मोगल बादशा ५१
 मोर दीक्षित ३८
 मोरडे ४
 मंडलेश्वर १७
 मांगला देवी २७
 मांडवगड २१
 म्हैसमाळ-महेश्वरमाळ २

यमुना १८
 यशवंतराव पवार १९ (१७६१);
 साहेब भाऊ २३
 यादवराव जोतिशी ५८
 याज्ञवल्क्य ४१, ४७, ४८, ४९
 रत्नमाबाई किवे जोग २४
 रतलाम २३
 राऊत मंडळी २७, २८
 राघोबादादा १७
 राजाराम गोविंद दिवाण १६
 राजारामभट्ट जोशी मुळे ४, ५
 राजा रायल ८
 राणेस्नान वलद फतेस्नान पठाण १३, १४
 १८
 रामचंद्रराव ५७
 रामचंद्रराव (२ रे) पवार २१, २३
 रामचंद्र बाबुराव २१
 रामटेक ३८
 रामराव काशी-सिक्रेनर्वास २०, २१
 रायरी ६२
 राक्षसभुवन २३
 राळेगांव २९
 रिठी ४
 रुक्मांगदराव पवार २३
 रेणुका २८
 रेवाडी ५६
 रंगराव महादेव ओडेकर (दिवाण धार सं.)
 १९, २०
 लक्षबादादा १७, १८
 लंगल ३३
 लणकर-ग्वालेर २३
 लक्ष्मणराव जाधवराव ४
 लाकी राऊत २७
 लाडाबाई होळकर २१

लाल राऊत २७
 लोरेन ४९
 वणी २७
 वरंगळ २६
 वड्डीभाई सुलतान बहिलमे १२
 वसिष्ठ ३८
 वाई ६२, ७१, ७२
 वाघाळे २३
 वारसा ११
 वासुदेव गोसावी १३
 विसारें गोठणें ४१
 विजापूर ८, ११
 विठल शिवराम पैठणकर २२
 विनायक गणेश तात्या सांडेकर १७
 विनायकभट्ट दत्त ४, ५
 वृद्धार्यभट्ट ५१
 वेणाराम भूधर-ईडर २२
 वेरूळ ४३
 वेरूळ-कृष्णेश्वर ३, ६
 व्यक्ति १-२४
 व्हेनिस ३३, ५०
 व्हॅलेंट्साई ३३, ३६
 श(स)हबेगपूर ५८
 शहाजहान ९
 शहाजहानाबाद ५८
 शहाजिराजा ७, ८, ६३
 शाह आलम ५८
 शाहूछत्रपती वाईचे देशमूस ६२, ६३, ७२
 शितोळे देशमूस ६४
 शिंदी अंबर सिंहगडचा अंमलदार १२
 शिरपूर २७
 शिर्के ६२
 शिवगंगा १२
 शिवनदी २, ६

शिवमूर्ती २४
 शिवाजी कौंडे १२
 शिवाजी-चित्रचर्चा ३०-३७
 शिवाजी व परशराम ३९, ६०, ६८
 शिवाप्पा नार्डक ८
 शिवापूर १२
 शेवडेशास्त्री ४१
 शंकरोजी यिन खंडोजी इंगुळकर
 श्रीनिवास थेंकटाद्री ६०
 सत्ताराम चिमणाजी २१
 सत्ताराम पांडुरंग १९ (अहल्याबाई कडील
 कारकून)
 सख्याराजा अन्नपूर्णाबाई २१
 सदाशिवभट्ट पुराणार्क २१
 समशृंगी २३
 सभे गोविंद आपाजी दिवाण १७
 सचळसिंग २३
 सरजेत शिंग १६
 सरस्वती मूर्ति-ध्यान २९
 सवाई माधवराव चित्र ३८
 सहबेगपूर ५६
 सागर १७
 सातारा किल्ला ६२, ६३
 सावळापूर २९
 सासमणूर गांव २
 सासवड ७१
 सुरत १७
 सुरई १७
 सुलतान अलिभाई बहिलमे १२
 सूर्याजी पिसाळ ६२, ७२
 सेवाराम ५७
 सोपेक्षेत्र १७
 सोमेश्वर वैद्य २०
 सोरवें १८

संगमनेर परगणा १४
सिंधणराजा ६
सिंहगड १२
हनमकोंडा २६
हरिसिंग पागादार १९
हश्मतजंग २८
हिरापुरी महाराज ६
हिरोजी इंगुळकर १२

हिरोजी कोंडे १२
हिवरखेड ४
हेमाडपंती २९
हांडे देशमुख-जुन्नर ६६
हिंदपतराजा-बुंदेलखंड १६
हिंदुस्थान ५०
ह्युएन्संग ५३
ज्ञानेश्वर महाराज १

इंग्रजी लेखांतील व्यक्तिस्थल सूची—ग. ह. खरे

अकबर इं. ८३, ९२
अंकेवतिल-दु-पेराँ इं. ८०
अनिसत इं. ७५
अनुपसंस्कृत लायवर्गी इं. ८१, ८६
अबुल-फजल इं. ९४
अचूचकर इं. ७६, ७७
अब्दुल-करीम इब्नहाजी युसुफ इं. ९०
अब्दुल्लाह कुत्बशाह इं. ९७
अली इं. ७६, ७७
अलेक्झांडर हॅमिल्टन इं. ८०
अवघर इं. ८५
अस्थान इं. ८४
अहमदनगर इं. ९४
आफताबी इं. ९, १, ९२
आलमगीरनामा इं. ७९
इस्लियारते कुत्बशाही इं. ९६
इतिमादु द्वौला इं. ९८
इब्राहीम आदिलशाह. २ रा इं. ९०
इराण इं. ७, ९
इस्लामपुरी इं. ९०
ईस्ट इंडिया कॉलेज इं. ८०
उर्दू (त्रैमासिक) इं. ९२

उमर इं. ७६, ७७
उस्मान इं. ७६, ७७
एलाफिन्स्टन इं. ८०
ऐथे इं. ८२
औरंगजेब इं. ७५, ९०, ९६
कन्धार इं. ८२
कबीर इं. ८५
कमाल इं. ८५
कवीन्द्र कल्पलता इं. ८१
कवींद्राचार्य सरस्वती इं. ८०-८२
कसूर ८४
काथवटे प्रो. इं. ७६
कॉथेल इं. ८०
कुल्लियाते सुलतान मुहम्मद कुली कुत्बशाह
इं. ९५
खमरसार इं. ८२
खाफीखान इं. ९०, ९४, ९७
गुलाम मुहम्मद हफ्त कलमी इं. ९६
गुल्लतारे-इब्राहीमी इं. ९७
गोरख जदू इं. ८५
गोवळकोंडा इं. ९४, ९५, ९७
गोस्वामी नृसिंहाश्रम इं. ८१

चक्रवर्ती प्रो. एन्. इं. ८६
 चापलेन इं. ७९
 चंद्रभान इं. ८४
 जहान्गिर इं. ८५, ९८
 जामी मौलाना इं. ९२
 जुन्नून मिसीरी इं. ७६, ७७
 जुनेद इं. ७६
 तक्षकिरा-इ-सुहफ-इ. इब्नाहिम इं. ९२
 तयकाने-अकबरी इं. ९०, ९३, ९४
 तक्षिकरा-खुशनवी खानसान इं. ९६
 तारीख (उर्दू नियत कालिक) इं. ८९
 तारीखे-गोलकोंडा इं. ९५
 तारीफ हुसैन निजामशाह इं. ९१
 तालिकोटचे युद्ध इं. ९१
 तून इं. ९२
 दर्बारे-अकबरी इं. ९४
 दशरथशर्मा प्रो. इं. ८१, ८२
 दानिश्यंदखान इं. ८०
 दारा शुकोह इं. ७५, ८८
 दासगुप्त डॉ. एस्. एन्. इं. ८६
 दुई-इ-मजालिस इ. ९२, ९३
 दोहास्तवसंग्रह इं. ८२
 ध्यानपूर इं. ८४
 नबाब सालार जंग बहादर इं. ९५, ९६
 नादिरुन्निकात इं. ८०, ८५
 नामदेव साई इं. ८५
 नूर जहान इं. ९८
 परिस इं. ८०
 पीपा इं. ८५
 पीर पन्थ स्वामी इं. ८६
 पीर मछन्दर इं. ८५
 पोलमन इं. ७५, ८२
 पंढरपूर इं. ९०

फिरिश्ता इं. ९४
 फिरिश्ता मुहम्मद कासीम इं. ८९
 फेझी इं. ९४
 बनारस इं. ७९, ८१
 बयाज इं. ९२
 बर्नियर इं. ७९-८१
 बक्षी निशामुद्दीन अहमद इं. ९०, ९३
 बाबालाल उर्फ लालस्वामी, उर्फ द्वयाक
 इं. ७६, ८०, ८२-८४, ८५, ८७
 बिकानेर इं. ८१
 बिनयन इं. ८५
 ब्रह्मपुरी इं. ९०
 ब्रह्मेश्वर सरस्वती इं. ८१
 ब्लोकमान इं. ८२
 भागमती इं. ९३, ९४, ९५
 भागरती इं. ९५
 भागानगर इं. ९३, ९४, ९५, ९६,
 भीमा नदी इं. ९०
 मज्जुल वहरैन इं. ७५, ७६, ७८; ८३-८७
 मध्ययुगीन चरित्र कोश इं. ८२
 महमूद (मीरसोदचा आता) इं. ८९
 महमूद शिबिस्तरी ९६
 माधवशर्मा के. माधव इं. ८६
 मासिरे आलमगीरी इं. ९१
 मासिरे-दकन इं. ९५
 माहनामा इं. ९५
 माळवा इं. ८५
 मियां खान इं. ९८
 मियां जीक ८४
 मियां मीर इं. ७६, ७७
 मिराते सिकन्दरी इं. ८६
 मिर्सा थियासुद्दीन मुहम्मद इं. ९८
 मिर्सा बेग इ. ९३ ९६

मिरान् मुहम्मदीन इब्न अरबी इ. ७६, ७७
 मिर्जा मुहम्मद काशीम इ. ७९
 मिर्जा हम्सा इ. ९६
 मिश्रबंधु इ. ८२
 मुकालिमा-इ-दारा व बाचाकाल इ. ८४, ८५
 मुन्तसबुल-लुचाब इ. ८०
 मूर्तजा इ. ९८
 मुल्ता शाह इ. ७६, ७७, ८७
 मुसी इ. ९४
 मुस्तइदखान इ. ९१
 मुहम्मद इब्न सय्यद ख्वांदशाह बिन
 महमूद उर्फ मीर ख्वांद ८९
 मुहम्मद कुत्बशाह इ. ८९, ९६, ९७
 मुहम्मद कुली कुत्बशाह इ. ९४, ९५, ९६
 मुहम्मद शाहिद बेग इ. ९३, ९६
 मौलाना मुहम्मद हुसैन आझाद इ. ९४
 मौलाना याकी इ. ९२
 मौलाना सुलतान अली मशहदी इ. ९२
 युसुफ-खुलैसा इ. ९२, ९३
 योगवासिष्ठ इ. ८३
 राजा डॉ. सी. के. इ. ८१
 रामराजा इ. ९१
 रिसाला-इ-हकनुमा इ. ७७
 रेव इ. ८२
 रेहटेस्क इ. ८९
 रैदार इ. ८५
 रौशतुक्सफा इ. ८९, ९०
 लाहौर इ. ८४
 बटाला ८४
 वासिष्ठ रामायण इ. ८३
 विल्सन इ. ८०
 शधीयत इ. ८७

शर्ह गुल्शाने रास इ. ९६
 शहरे हैदर इ. ९५
 शाह जहान इ. ७५, ७९, ८१, ८२
 शिरास इ. ७९
 शुजा इ. ७९
 शेख सान बहादुर प्रो. ए. के. इ. ७७
 शेख ताहिर इ. ९८
 शेख प्रो. सी. एच इ. ८३
 शेख सिकन्दर इ. ९८
 शेरानी, प्रो. इ. ९६
 सफीनुल अवलिया इ. ७७
 समुद्रसंगम इ. ७५-८८
 सरसिंद इ. ८५
 सय्यद आली असगर बिलग्रामी इ. ९५
 साय्यद ख्वांदशाह बिन महमूद इ. ८९
 सय्यद शम्सुल्लाह कादिरी ८९ इ.
 सारसंग्रह इ. ८२, ८३-८६ संग्रहराज
 सिद्धिकी, एम्. ए. इ. ९५
 सुलतान मुहम्मद (औरंगजेबाचा मुलगा)
 इ. ९७
 हक प्रो. महफुजुल इ. ७७, ७८, ८३, ७८, ९२
 हसन इ. ७६, ७७
 हसनानुल आरिफीन इ. ८४
 हाजी युसुफ इ. ९०
 हुसैन इ. ७६, ७७
 हुसैन निशामशाह इ. ९१, ९२
 हेरास फा. इ. ९१
 हेलेवरी इ. ८०
 हैदर महल इ. ९५, ९६
 हैदराबाद इ. ९४, ९५, ९६
 हिंदुस्थान इ. ७९, ८०

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ-पुरस्कृत-ग्रंथमाला

- (१) मठगांवचा शिलालेख आणि ब्राह्मण सामंत राजवंश (पृ. २४३-रा. ब. वा. अ. बांबर्डेकर. रु. २ व रु. १०१४)
- (२) पणालंपर्वतग्रहणारख्यानम् (पृ. ५०-कै. स. म. दिवेकर. रु. ४१० व ४८)
- (३) श्री शिवभारत (मूळ व मराठी भाषांतर-पृ. ५८९ मूल्य रु. ६ व ५०१२)
- (४) शिवचरित्रप्रदीप (पृ. ३२५-कागदी व कापडी. रु. ३११ व ४ आणि रु. ३१ व ३११)
- (५) हिंदी शिल्पशास्त्र भाग १ ला. (पृ. २००-कै.रा. सा. रु. वि. वझे रु. ३ व रु. २)
- (६) शिवकालीन जंत्री शके १५५१-१६५० (पृ. २००-कै. ग. स. सरे रु. ५)
- (७) साधन-चिकित्सा (पृ. ३२०-वा. सि. चेन्ट्रे. रु. ३११ व रु. ३)
- (८) ऐतिहासिक पोवाडे (पृ. ६१५-य. न. केळकर. रु. ३ व रु. २११)
- (९) वाठारकर निंबाळकर-इतिहास (पृ. ३०० रु. १११ व १०३०३)
- (१०) भूतेश-आख्यान (पृ. ७५. ४१२ व ४१०)
- (११) कन्हाड, (पृ. ५४-श्री. य. रा. गुप्ते, वी. ए. ४८)
- (१२) ऐतिहासिक प्रस्तावना (पृ. ६००-कै. वि. का. राजवाडे रु. ३ व २०६ ४६)
- (१३) राजवाडे यांचे संकीर्ण निबंध (पृ. २९१ श्री. शं. ना. जोशी रु. २ रु. १११)
- (१४) राजवाडे संकीर्ण निबंध भाग ३ रा. (पृ. २८० श्री. शं. ना. जोशी २ व १०१४)
- (१५) (१६) प्रकाशित व्हावयाचे आहेत.
- (१७) पुरंदरे-दसर, भाग २ रा. उत्तर पेशवाईतील पत्रव्यवहार (रु. ३ व रु. २११)
- (१८) The Deliverance or the Escape of Shivaji the Great from Agra (R. S. G. K. Deshpande रु. ३ व रु. २११)
- (१९) लोककथा, पुस्तक १ लें (शं. ग. दाते कापडी, कागदी रु. १११ व रु. १, ११ व ४१४)
- (२०) पानसे घराण्याचा इतिहास (कै. रा. ब. पानसे रु. ३ व रु. २११)
- (२१) कै. वासुदेवशास्त्री सरे-चरित्र (श्री. दा. मो. भट रु. २११ व रु. २११)
- (२२) लोककथा भाग २ रा. (पृ. ८०-श्री. शं. ग. दाते रु. १०८ व १०४ व १०४ व १०४)
- (२३) संपूर्ण भूषण (पृ. २३०-श्री. रा. गो. काटे-रु. १०८ व १०४)
- (२४) शिवचरित्रसाहित्य खंड ३ रा (शं. ना. जोशी व ग. ह. सरे पृ. २८२-रु. ३ व रु. २०८)
- (२५) राजधानी रायगड (पृ. १६४-श्री. वि. वा. जोशी रु. १ व ४१२)
- (२६) Shivaji (pp. 410-C.V. Vaidya Rs. 3 and Rs. 2-8-0)
- (२७) आळंदी (पृ. २०-श्री. ग. ह. सरे ४२)
- (२८) मठगांवचा शिलालेख : कुडाळप्रांतेतिहास (पृ. १६५ वालावलकर रु. १०२ व ४१२)
- (२९) पुरंदरे दसर भाग ३ रा (पृ. २५०-श्री. रु. वा. पुरंदरे ३ रु. व रु. २०८)
- (३०) मध्वमुनीश्वराची कविता (पृ. २५८-श्री. कै. प्र. व्यं. गुढ्या ३ व २०८)
- (३१) मराठ्यांच्या उत्तरेकडील मोहिमा (पृ. ९०-श्री. वि. गो. दिघे रु. १ व ४१२)
- (३२) वेदस्तुति आणि स्फुट कविता (रुण्णदयार्णवकृत)-(किं. ४१२ व ४१०)
- (३३) ज्ञानप्रदीप (पृ. १२५-प्रो. द. वा. पोतदार रु. १ व ४१२).
- (३४) पेशवाईच्या सावलीत (पृ. ४००-श्री. ना. गो. चापेकर किं. रु. ४ व ३.)
- (३५) मूर्तिविज्ञान (श्री. ग. ह. सरे-पृ. २५०, ९४ चित्रें, मूल्य रु. ३०८ व ३).
- (३६) आठल्ये घराण्याचा इतिहास-वि. वा. आठल्ये पृ. ४४० ३११-३.
- (३७) किल्ले पुरंदर-रु. वा. पुरंदरे पृ. १६२ किं. १-४१४

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ--पुणे

विक्रयालय-शाखा

दुर्मिळ

राजवाडे खंड

१ मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने खंड १ ला	किं. रु. १०-०-०
२ " " " " ५ वा	" रु. १५-०-०
३ " " " " ८ वा	" रु. १५-०-०
४ " " " " १५ वा	" रु. १५-०-०
५ " " " " १६ वा	" रु. १५-०-०
६ मोठक जंत्री शक १६५१-१८१५	किं. रु. ५०
७ खरे जंत्री शक १५५०-१६५०	किं. रु. ५-१०-०

याशिवाय मंडळाकडे मूळ किंमतीस मिळणारे राजवाडे खंड--

१ मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने खंड ५ वा	किं. रु. १-४-०
२ " " " " खंड	
३ " " " " खंड	
४ " " " " खंड	
५ " " " " खंड	

Library

IAS, Shimla

MR 954 M 289.1 A-M 289.1V A

00008971

कै. दत्तात्रय विष्णु आपटे यांची पुस्तके

१ दोस्तांची श्रीरंगपट्टणावरील मोहीम	किं. रु. २-८-०
२ इतिहास-मंजरी	किं. रु. २-०-०
३ चंद्रचूड दत्त कला १ ला	किं. रु. ३-०-०
४ छोटी जंत्री (जुन्या कागदपत्रातील मिती, वार व तारखा काढण्यास उपयुक्त)	किं. रु. ०-४-०